

STUDIA UNIVERSITATIS
BABEŞ-BOLYAI

EPHEMERIDES

1/2009

S T U D I A
UNIVERSITATIS BABEȘ-BOLYAI
EPHEMERIDES

1

Desktop Editing Office: 51st B.P.Hasdeu Street, Cluj-Napoca, Romania, phone + 40 264 405352

SUMAR - SOMMAIRE - CONTENTS - INHALT

SERGIU GHERGHINA, GEORGE JIGLĂU, How Institutional Communication Works: The Eu Enlargement and the Democratic Transition in the Black Sea Region States.....	3
VÎNTU ADRIANA, Les effets du communisme sur la conscience du peuple Roumain	19
HORIA LAZĂR, Violence, irresponsabilité et récidive. La législation des mineurs dans la france actuelle.....	45
MEDA MUCUNDORFEANU, Die Ethik der Massenmedien und die Gesellschaft	67
ANDRA-TEODORA CATARIG, Contribuția analizei discursului la definirea și clasificarea genurilor jurnalistice.....	79
DELIA CRISTINA BALABAN, Teorii despre efectele publicității. Aspecte introductive cu privire la neuromarketing	111
MIRELA ABRUDAN, Metode de cercetare în științele comunicării	117
VIOREL NISTOR, Aspecte ale cenzurii comuniste în proza românească postbelică.....	143
IRINA UNGUREANU, De la omul de teatru la „spectatorul angajat”: Eugène Ionesco față cu trădarea intelectualilor.....	169

HOW INSTITUTIONAL COMMUNICATION WORKS: THE EU ENLARGEMENT AND THE DEMOCRATIC TRANSITION IN THE BLACK SEA REGION STATES

SERGIU GHERGHINA¹, GEORGE JIGLĂU²

ABSTRACT. The process of enlargement of the European Union has been approached in many studies and from different perspectives in the past years. This article focuses on the idea of institutional communication between the candidate countries and the EU and takes into account two dimensions relevant for explaining the impact of a foreign actor on the democratization process at the internal level: the structural factors that emphasize economic development and the institutional elements needed to establish a sustainable democracy. This article analyzes the relationships between the EU enlargement policies and the democratic and free market performances of those states from the Black Sea Region that are closer to the EU in ideas and/or expressed for a long period the willingness to join the European structures.

Keywords: European Union, enlargement, communication, institutions, democracy, democratization, free market

The relationship and the process of institutional communication between the states in transition and the European Union (EU) enlargement and membership represented the focus of many studies during the last decade in the Political Science and International Relations literature.³ Several

¹ 2008 – PhD Candidate in Political Science, Leiden University, Department of Political Science; 2006 – 2008 MPhil in Political Science, Leiden University, Department of Political Science; 2005–2006 MA in Political Science, Central European University, Budapest, Department of Political Science. E-mail address: sergiulor@yahoo.com

² MA in Mediatic Society at the Babes-Bolyai University in Cluj-Napoca in 2009, MA in Political Science at the Central European University Budapest in 2007; Current editor for the online newspaper www.citynews.ro; E-mail address: george.jiglau@yahoo.com

³ Although there is a widespread agreement among scholars that political Science and International Relations cannot be clearly differentiated, the separate development of the literature in each field lead to a discussion regarding two separate fields.

aspects that are specific to the transition periods were emphasized: the options made for the entire transition period, the economic, political, social, cultural and communicational tracks of development, the democratization process and the opportunity for democratic consolidation. At the theoretical level many theories were formulated, while at empirical level many paradigms and models tried to be applied, complex explanations regarding the dynamics of the transition and democratization processes being offered. Following this trend, the necessity to create models that take into account the particularities of these states was identified, the models developed and applied for analysing and understanding the democratization in Western Europe, Latin America, and Southern Europe being heavily rejected.

The democratization process, as well as the level of democracy and of democratic consolidation, can be approached through the combined analysis of various factors that can be grouped into three main categories. The first category is represented by the cultural and communicational determinants, those that influence the speed needed in order to provide legitimacy to democracy in the eyes of the public.⁴ The second category includes structural factors that emphasize the economic development and the impact democratization has at societal level. Finally, the institutional factors are in the third category and they include a wide range of institutions, from central and local level, needed to establish a democratic environment. Although only a combination of the three categories can provide a valid overall picture of the realities from the transition countries, the last two aspects are relevant in explaining the impact of a foreign actor on the democratization process and these are the dimensions on which we will focus in the paper.

This article analyzes the relationships between the EU enlargement policies (as a result of the continuous institutional communication between the EU and the candidate countries) and the democratic and free market performances of those states from the Black Sea Region that are closer to the EU in ideas and/or expressed for a long period the willingness to join the European structures. Our analysis is taking into consideration the period before 2007, when Romania and Bulgaria joined the EU. Therefore, the cases we focused on are Bulgaria, Romania (both in the accession process), Republic of Moldova and Turkey. Although, after “the Orange Revolution”, Ukraine expressed its willingness to join the EU, I excluded it from the

⁴ This category of factors is visible in the case of Afghanistan and Irak where the cultural determinants influence the attitude towards the western concept of “democracy”.

analysis due to the fact that this orientation was too recent in order to be able to identify effects of the EU enlargement policies on the democratic trends from this country. The time period for conducting the analysis starts when the negotiation procedures were initiated and when half of decade of transition has passed (1995 for Bulgaria and Romania)⁵ and 1990–1991 in the case of Turkey, almost one decade after the 1982 Constitution that initiated the democratic process in Turkey.

The starting hypothesis is that the EU enlargement policies dramatically influenced the reform processes in all these countries, shaping the democratization process and the democratic consolidation afterwards. The reasons for conducting such an analysis reside in the fact that an important amount of the institutional reform that occurred in these countries took place only after the beginning of the accession procedure or after the neighbours of a country initiated the accession procedures (the case of the Republic of Moldova). The theory behind the hypotheses is that the communication process between the EU and the states taken into consideration, the institutional mechanisms and the demands for accession involved by the EU provoked the domestic modifications that were necessary for successfully finalizing the democratic transition and initiating the process of democratic consolidation.

Concept Formation

Before performing the analysis *per se*, it is necessary to briefly clarify the concepts involved in this research. The dependent variable is represented by the democratization and democratic consolidation processes. As a result, there are three main elements to be discussed and clarified here: democracy, democratization and democratic consolidation.

Democratization and Democracy

The fever of democracy led to the depreciation of the concept in today's societies. Schmitter and Karl observed that the concept is used on the political scene everywhere in the world, like a currency without value. The politicians started to use very often this label in their actions and speeches and the researchers avoid using the concept due to its ambiguities

⁵ In the case of Republic of Moldova I will take as starting point for the analysis the same 1995 moment when Bulgaria and Romania initiated the negotiations. The reason for this choice is that the Moldovan policies were affected indirectly by the EU and were influenced more by the accession process started by the two countries above mentioned.

and implications.⁶ Despite the disagreements in the literature regarding the definition of democracy, there are a few common elements that have to be included in any situation. A democratic political system involves, following Juan Linz's definition, an ideal type that "... allows the free formulation of political preferences, through the use of basic freedoms of association, information, and communication, for the purpose of free competition between leaders to validate at regular intervals by nonviolent means their claim to rule ... without excluding any effective political office from that competition or prohibiting any members of the political community from expressing their preference by norms requiring the use of force to enforce them."⁷

Two decades later, in a paper written together with Alfred Stepan, the same Juan Linz added another dimension to the notion of democracy and stresses the relationship between the government and the created institutions: "If freely elected executives (no matter what the magnitude of their majority) infringe the constitution, violate the rights of individuals and minorities, impinge on the legitimate functions of the legislature, and thus fail to rule within the bounds of a state of law, their regimes are not democracies."⁸

Going further, Scott Mainwaring considers that a democracy needs to fulfill three conditions: open, free, and competitive elections, universal franchise and the respect for the traditional civil liberties included in the Universal Declaration of Human Rights.⁹ Summing up what was above mentioned, we get to the idea that the modern mass democracies are, inevitably, representative democracies and they can be defined both procedurally and substantially. The formal or procedural definition belongs to Joseph Schumpeter and represents "... that institutional arrangement for arriving at political decisions in which individuals acquire the power to decide by means of a competitive struggle for the people's vote."¹⁰ On the other side, there are normative definitions that try to catch the essence and the goals of democracy. Robert Dahl formulated this substantial definition of democracy

⁶ Phillippe C. Schmitter și Terry Lynn Karl, "Ce este...și ce nu este democrația" (*What is and... What is not Democracy*), in *PolSci. Revista română de Științe Politice*, nr.1, vol. 2 (aprilie 2002) p. 4.

⁷ Juan J. Linz, „Totalitarian and Democratic Regimes”, in Fred I. Greenstein and Nelson W. Polsby (eds.), *Handbook of Political Science* 3, Addison Wesley, Reading, MA, 1975.

⁸ Juan J. Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996, 15.

⁹ Scott Mainwaring, *op.cit.* 201.

¹⁰ Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Allen and Unwin, London, 1943, p. 269.

claiming that democracy is that political system that „is characterized by a complete or almost complete sensitiveness towards all its citizens”¹¹.

Following Dahl’s line of argumentation, we obtain the conditions that have to be fulfilled in order to have a democratic system. These conditions and criteria are important when defining both democracy and the democratization process – a country found in the latter process pursues the achievement of each condition in order to reach democracy. Dahl identifies seven attributes of democracy (or “poliarchy” as he calls it): 1) elected offices; 2) free and correct elections; 3) inclusive franchise; 4) the right to be elected in public offices; 5) freedom of expression; 6) alternative sources of information; 7) associative autonomy.¹² The attributes from 1 to 4 can be summarized as free, inclusive, and correct elections, meanwhile the attributes from 5 to 7 refer to civil and political liberties that represent the minimum requirement in order to have free and competitive elections. Having in mind the general conditions enumerated by Dahl and the definitions previously stated, we get an overall idea of what we understand by democratization and democracy and what will be discussed in this paper.

Democratic Consolidation

A democracy can be considered consolidated when ”all politically significant groups regard its key political institutions as the only legitimate framework for political congestion, and adhere to democratic rules of the game.”¹³ Following this definition, Linz and Stepan consider three minimal conditions in order to discuss about a consolidated democratic system: the existence of a state, the finalization of the transition period, a democratic government (according to the previous used standards).¹⁴

Leaving aside the necessary conditions for consolidating the democracy, the same Linz and Stepan focus on the definition of the democratic consolidation that combines three dimensions to be separately analysed – the behavioral, attitudinal and constitutional dimensions. By “consolidated democracy” the two researchers understand a political system where democracy, as a complex system of institutions, rules, incentives and constraints became

¹¹ Robert A. Dahl, *Poliarhiile. Participare și opoziție*, (*The Polyarchies. Participation and Opposition*) Institutul European, Iași, 2000, 28.

¹² Robert A. Dahl, *Democracy and its Critics*, New Haven CT, Yale University Press, 1989, 221.

¹³ P. Nikiforos Diamandouros, „Southern Europe: A Third Wave Success Story”, in Larry Diamond, Marc Plattner, Yun-han Chu, Hung-mao Tien (eds.), *Consolidating the Third Wave Democracies. Regional Challenges*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997, 4.

¹⁴ Juan J. Linz, Alfred Stepan, idem, 5.

the only accepted rule of the game.¹⁵ Following the same logic, Wolfgang Merkel makes an analysis of democratic consolidation on four dimensions, most of them being identical with the ones created by Linz and Stepan. The first level is represented by the *constitutional consolidation* and includes the consolidation of the state institutions (the President, the Government, the Parliament, the electoral and judicial system). The second is *the representative consolidation* which heavily depends on the first one and implies an interest representation consolidation at territorial and functional level. The degree of consolidation realized at this second level influences the democratic consolidation at the third level – the *behavioral consolidation* which means to reduce the attractiveness of the alternative the powerful political actors have to reach their own interests outside the democratic institutions. The democratic consolidation of *the civic culture and of the civic society* fulfills the stabilization of the democratic social-political structures. This last level can last for a long time, the most common examples being the states from the second wave of democratization¹⁶.

Larry Diamond argues that a consolidated democratic system needs to provide more than an engagement towards democracy in its general form. Thus, for a democracy to be consolidated, the elites, the organizations and the masses have to consider and to defend the political system they have in their own state. This legitimacy implies a normative and behavioral attitude towards the practices and the rules of the constitutional system.¹⁷ As a result, the democratic consolidation takes place on two dimensions – norms and behavior – at three different levels: the elites, the organizations and the masses.

The Free Market / The Privatization Process

Three out of the four countries included in the analysis faced, at the beginning of the transition period, the problem of central planned economy. Bulgaria, Romania and republic of Moldova were systems or parts of systems where the economy was controlled by the state. The breakdown of Communism brought the idea for a free market where performances can be reached easier. The economic problems faced by the Communist regimes in

¹⁵ *Ibid.* p. 5

¹⁶ Wolfgang Merkel, "Germany's Failure and Success of Democratic Consolidation During the Twentieth Century. Part I: Institutional Design and Democratic Consolidation." Paper presented at the JPSA-ECPR Research Group Meeting, *Problems Of Democratic Consolidation in East and West*, Tokyo, 1999. (Manuscript) 3.

¹⁷ Larry Diamond, *Developing Democracy Towards Consolidation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999, p. 66.

the 80s determined the elites that followed the fall of Communism (no difference if they were old or new elites) to modify the structure of the economy and the only model at hand was the free market model. Therefore, a process of transferring the assets from the state to the private sector had to be undertaken in order to diminish the influence of the state in economy. As it will result from the analysis, this task proved extremely difficult in the case of these three countries and registered more success in the case of Turkey where the issue was a little bit different.

The Copenhagen Criteria

We discussed so far the dependent variable and we dealt with all the problems raised by the issues of democratization, democracy and democratic consolidation. When discussing the independent variable of this research – the policies implied by the EU enlargement – we face the Copenhagen criteria, the most common tool used in the negotiation procedures. This set of rules and conditions contains the essential minimum aspects to be fulfilled by a country in order to be able to conduct further negotiations for joining the EU and they are divided into three main categories: political criteria (the applicant country must have achieved stability of its institutions guaranteeing democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities), economic criteria (a functioning market economy as well as the capacity to cope with competitive pressure and market forces within the EU), adoption of the *acquis* (the ability to take on the obligations related to of membership, including adherence to the aims of political, economic and monetary union). The former two criteria are essential for the current research, the latter being important for the performances of the states after accession.

The beginnings

The transition in post-Communist states differed significantly from those that took place in Latin America and Southern and Western Europe. The democratization process was unprecedented, the political process being developed simultaneously with the economic transformation and the state construction.¹⁸ In the case of Republic of Moldova, besides these three aspects, a fourth dimension can be identified – the one of identifying a nation in the political sense. As a result, the transition for Bulgaria and

¹⁸ Claus Offe, „Designing Institutions for East European Transitions”, Public Lecture no. 9, Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, 1992.

Romania can be considered triple transitions, meanwhile Moldova had to face a quadruple transition on its way to democracy.

However, the “dilemma of simultaneity” is a common feature for all these countries that involves the political and economic transition. I will use the Turkish example in order to show the differences. Turkey managed to accomplish the stateness transition in 1923 when Kemal Atatürk built the modern Turkish state. The political transition started to be finished in 1982-1985 when a new constitution came into power after the military rule and the economic development was initiated afterwards. Most of the post-Communist states did not know what transition has to be initiated first – the political or the economic one. Poland started with the political transition (the Round Table talks and the semi-free elections in 1989) followed by the economic transition (Balcerowicz plan). The same applied to Czech Republic and Hungary. Bulgaria and Romania were confused in this respect and they tried to initiate both at the same time, going in parallel, aspect that led them to occupy the last two positions among the post-Communist countries from the Warsaw Pact in 1994-1995 when they initiated the talks with the EU. In Moldova, the transition is even more difficult to evaluate, the steps taken towards liberalization of the economy and towards democratization being shady. The reforms initiated at political and economic level are interdependent and one part represented an obstacle in front of the other.

Political Developments towards Democracy

A simple quantitative approach, based on worldwide used indicators, show the differences between the situation in Bulgaria and Romania in 1994-1995, the beginning of the negotiations, and the situation in 2004, the end of the negotiations. The Freedom House scores¹⁹ in 1994-1995 Bulgaria had a score of 2 for political rights and 2 for civil liberties, meanwhile in 2004, the score was 1 for political rights and 2 for civil liberties. Romania registered a significant modification having 4 for political rights and 3 for civil liberties in 1994-1995 and 2 for both in 2004.²⁰ Turkey, facing successive postponings of the negotiations, registered a positive modification moving from 5 on both dimensions in

¹⁹ Freedom House measures the level of Political Rights and Civil Liberties using a 1-7 scale where 1 is the highest score and 7 in the lowest. At the same time, Freedom House assigns qualitative labels to the countries evaluating their degree of freedom – free, partially free, non-free. In 1989, Bulgaria, Romania and Republic of Moldova were “non-free”.

²⁰ Romania modified its status from 1994 until 2004 getting from a “partially free” country to a “free” country according to Freedom House’s evaluation.

1994-1995 to a score of 3 for political rights and 4 for civil liberties in 2004. Moldova, the country from the analysis that has indirect connections with the EU, registered the smallest modification, from a score of 4 on both dimensions to a 3 for political rights and a 4 on civil liberties.²¹ As we can easily notice, the countries that are not in the EU accession process register worse scores than those that are.

A more detailed qualitative analysis, following the Copenhagen political criteria, provides a specific overview. I emphasize all three dimensions contained by the political criteria due to their interdependence. Turkey developed its current approach the rule of law with the Constitution in 1982, after a period of military rule. The respect for human rights represented for a long period the problem that stopped the EU to negotiate with Turkey. As a result of the European pressures, Turkey abolished the death penalty in 2002. There are intense debates regarding the Kurdish population, the government from Ankara refusing to recognize the identity and possible ownership of some Turkish territory. In spite of these facts, the human rights violations that were reported the previous years diminished considerably, Turkey being able to cope more and more with the European approach on human rights. Furthermore, the European Court of Human Rights convicted Turkey, in the last 7 years, only in 4 trials regarding the human rights violation, one of them being the conviction to death against Abdullah Ocalan, the Kurdish leader. There are still critical problems regarding human rights, but there were taken several important steps in this direction due to the growing domestic and international pressure. The cause for domestic pressure is represented by the fact that the population observed that there were several waves of accession since Turkey initiated the accession process and their country was left out every time. As a consequence, the Government from Ankara adapted their policies and politics to the demands of the EU and things started to develop on the mentioned above track.

Bulgaria and Romania followed similar paths of development with respect to the political criteria imposed by the EU. Thus, the rule of law started to be understood, gradually, by the citizens, as being the only one they should obey. A research conducted by Mary Kaldor and Ivan Vejvoda indicate that in 1994, the rule of law could be considered implemented in Bulgaria and Romania, both countries having built the necessary institutions

²¹ All data are gathered from the official site of Freedom House, <http://www.freedomhouse.org/ratings/index.htm>, last accessed March 21, 2006.

for achieving the constitutional level of democratization conceptualized earlier: free and fair elections, separation of powers, elected representatives, and the freedom of expression.²² At the same time there were a few elements where both countries registered low scores and alternative sources of information, associative autonomy and the civil control of armed forces and security services. At the same time, the independence of Justice represented a debated field in the negotiations undertaken by the two countries on their pre-accession period. The level on every single problematic dimension increased considerably until 2004, under the strict monitoring of the EU representatives so that the negotiations could be completed for all the chapters (Justice and Internal Affairs were among the last ones). The freedom of media, combined with alternative sources of information and associative autonomy provide the recipe for a developing civil society. The Bulgarian and Romanian civil society's high level of activism in the last period shows the development this sector registered in approximately a decade. A good indicator with respect to the development of civil society is represented by the sources of financing. The vast majority of the large-scale projects initiated by the civil society in both countries are financed from European and international funds.

Human rights and protection of minorities go together when discussing the case of Bulgaria and Romania. The biggest problems were represented by the relationships between the majority and minorities in both countries. The rights of Turks in Bulgaria were often ignored and their status as a minority was seen negatively by the government. The ethnic parties were banned and the first country reports indicated still minority rights abuses in Bulgaria, both on Turks and Roma.²³ Romania had problems in recognizing the collective rights of the minorities, issue that was solved with the help of the European experts and through negotiations between the majority and minority representatives at central and local level. The abuses against minorities stopped in Romania even before the application for accession in the EU. The EU represented the incentive to solve all these ethnic issues, providing the institutional framework for negotiation and consensus. The expertise and finance assistance coming from the EU helped both countries to eliminate faster the ethnic conflict and

²² Mary Kaldor, Ivan Vejvoda, "Democratization in Central and East European Countries. An Overview", in Mary Kaldor and Ivan Vejvoda (eds.), *Democratization in Central and Eastern Europe*. Continuum, London–New York, 2002, 65.

²³ The Country Reports for Bulgaria in 1997, 1998 and 1999.

to manage to make one more step towards the attitudinal and behavioral levels of democracy.

The case of Republic of Moldova is the most difficult to be analysed because it did not apply yet to join the EU and, thus, the effects of the EU can be only indirect, through the process of learning from the experience of the neighbours. Most probably, if Moldova would have applied to join the EU, the Transnistrian conflict would have been solved by now. The EU represents an appropriate incentive to speed up the solving of conflicts in order to reach political stability (the cases of Bulgaria and Romania). The situation with rule of law is similar to what happens in Turkey, they both have similar scores on the Freedom House rankings. The issues related with migration, ethnic conflict, and territorial claims are regular in Moldova. Moreover, the political stability and the democratization process were affected by the Communist access to power after 2000. Even the scores for the rule of law got worse after the Communists came to power and the country seems to be more oriented at the moment towards Russia, at political level, than towards the EU. The Romanian and Bulgarian examples provided them the incentives only for institutional democratization of the country, but at attitudinal and behavioral level there are still problems. As an example, the last parliamentary elections in Moldova were correct in the election's day, no frauds at the polls. However, the non-democratic elements happened during the electoral campaign when the free access to media and equal opportunities for the candidates opposing the Communist Party did not exist.²⁴

A useful comparison between two similar situations can be made. Bulgaria had serious problems in the summer of 2005 when the parties that were elected in the Parliament were not able to form the government in a suitable coalition. However, the process was accelerated by the fact that the country was under pressure coming from abroad and took the risk to postpone the accession into the EU. On the other side, Moldova has problems with the political stability, but does not speed up the process of solving them because there are no external incentives to do so. When these incentives will become obvious, they will prove decisive in taking the measures that are required in order to finalize the democratization.

²⁴ These conclusions can be found in the report issued by *Pro Democracy Association* from Romania that sends observers for the elections abroad. This NGO works with National Endowment for Democracy and OSCE in observing abroad elections.

An additional element that contributed to the willingness for political stability in Bulgaria and Romania was the NATO factor. NATO, although a military organization, prefers to have politically stable members. In the case of Turkey, the political situation was not so stable, but the issues occurred after many years with Turkey as a member. For Bulgaria and Romania, the EU accession went along with joining NATO and, thus, the incentives for speeding up the reforms were higher.

Economic Development towards Market Economy

In order to be able to cope with competitive pressure and market forces within the EU, the economies of the candidate countries must have a functioning market economy. Following the collapse of communism, most nations of the former Soviet bloc undertook some form of economic liberalization. However, market reform in Moldova was limited or nonexistent for most or all of the postcommunist period. Details of these separate developments are provided below.

For post-Communist countries, a central element of radical reform was sound monetary policy and the elimination of hyperinflation. Most central banks in the Central and Eastern European countries became independent of governmental interference. Under communism most countries of the former Soviet bloc maintained various and mutually non-interchangeable exchange rates (e.g., import rubles, export rubles, petro-rubles). After the fall of Communism, those exchange rates were unified. The CEE currencies were then either pegged or freely floated. In these reforms, Czech Republic, Hungary and Poland managed to perform fine and signed the Visegrad treaty, but Bulgaria and Romania did not manage to implement reforms. Countries that have reformed the most have also experienced a longer period of sustained economic growth. Aslund compared the growth rates in the former Soviet bloc and found that between 1995 and 1997, the CEECs grew on average by about 5 percent per year. According to Aslund: “The more radical and comprehensive the initial reform has been, the greater the economic success”.²⁵

The 1997 Structural Reform Index of the European Bank for Reconstruction and Development also found the process of economic liberalization in the former Soviet bloc uneven. The index is measured on a scale between 0 and 1, with 1 representing a perfect score and 0 indicating no reform at all. In that index, the four Central European countries received

²⁵ Aslund, 445.

an aggregate score of 0.88,. Bulgaria and Romania received 0.67. Moldova received 0.65.²⁶

Analysing these figures, there is a clear difference between the economies of Bulgaria, Romania and Moldova and the rest of the four CEE countries. The standards imposed by the EU in economic terms were not achieved by any of these three countries at the 1995 moment. Moreover, Bulgaria and Romania managed to become functioning market economies only in 2002 meanwhile Moldova did not get this status yet. The progresses in Bulgaria and Romania were caused by a combination of factors among the most important being: the external pressure, the pre-accession funds, the adoption of the EU norms and regulations, the adoption of an appropriate social policy that was advised by the European experts, and the possibility for the population to move in the European space with no borders. The latter aspect is the one that brings a lot of foreign currency in the countries and helps the economy to develop. This feature was developed in Turkey in the 70s (with Germany) and started to develop in Moldova, but much later than in Bulgaria and Romania. All the above mentioned reasons were advantages that Romania had in front of Moldova and represent a valid explanation for enlarging the gap between the first two countries and the third one.

In the economic field, Turkey cannot get into the comparison due to its earlier development. Turkey started to register evolutions in the 70s and 80s and its situation stabilized by the moment when the three cases analyzed in this paper started the economic transition. Moreover, Turkey had the advantage of an agreement with Germany where the Turkish workers could go and work. The main problem the EU has with Turkey at the moment is that a large part of the country does not produce anything and consumes what a small part produces. The competitiveness of the Turkish economy is questioned in many fields, but its level is still higher than the Moldovan industry that heavily depends on the oil and gas received from Russia. The level of dependence in the Moldovan case does not recommend its economy to be competitive and to cope with the European standards.

Conclusions

The current article analyzed the relationships between the EU enlargement policies and the democratic and free market performances of

²⁶ Anders Aslund, *Building Capitalism: The Transformation of the Former Soviet Bloc*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 143.

four states from the Black Sea Region that are closer to the EU goals and mission: Bulgaria, Romania, Republic of Moldova and Turkey. Two dimensions were involved in the research – the political one, where the accent was put on the democratization process and the economic where the point of reference was constituted by the free market. At political level, the situation in Bulgaria and Romania has modified in a positive sense, with a significant speed, due to a combination of factors that involve the EU pressure (the criteria for admission), the incentives provided by the EU and NATO, and the financial aid and the expertise coming from the European forum. All these elements were combined and provided the useful framework for developing the political stability in these two countries. The minority protection and the respect for human rights increased significantly, alongside with the respect for the rule of law. The constitutional elements of democracy in these two countries were consolidated after the pre-accession period began and the attitudinal and behavioral democratic elements were shaped and implemented. On the other hand, Moldova benefitted of the influence coming from its neighbours and has in front a possible accession in the EU in the near future. There are still many issues to be solved and Moldova should decide fast if it wants to join the European Community or to remain on the Russian side. Turkey is in a long process of democratization, initiated in 1982 and the latest reforms regarding the respect for human rights represent the indicator that Turkey cares about the EU and its reports.²⁷

The same incentives were present at the economic level, where Bulgaria and Romania registered a large progress since 1995 and the gap between these two states and Moldova increased ever since. The facilities provided by the EU and the targets a country establishes in the pre-accession period represent advantages that can weight decisively in the attempt to build a market economy. The level of the Bulgarian and Romanian economies can be compared with the Turkish one although the former two initiated the reforms three decades later than the latter. Moldova is the worst situated in this respect with an economy that lacks, at the moment, any perspective of being competitive or self-supporting (Moldova heavily depends on Russia).

The EU represents an important factor in the democratization and marketization of the countries that will become its members (at least this

²⁷ Turkey was severely criticized in many reports coming from the EU about the existence of the death penalty.

happens with this wave of accession). The continuous communication process between the EU and transition countries ensured the transmission of norms and rules, of incentives provided by the EU, both in political and economic terms, representing strong tools for speeding up the reforms and implementing tough regulations that help to reach the level of democracy and market economy that was scheduled at the beginning of the transition period. At the same time, the postponing of the accession seems to provide more effective results, the reforms being even more efficient when the salvagation clause was pending or when the discussion are indefinitely postponed as in the Turkish case.

BIBLIOGRAPHY

- Aslund, Anders, *Building Capitalism: The Transformation of the Former Soviet Bloc*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Dahl, Robert A., *Democracy and its Critics*, New Haven CT, Yale University Press, 1989.
- Dahl, Robert A., *Poliarhiile. Participare și opoziție, (The Polyarchies. Participation and Opposition)* Institutul European, Iași, 2000.
- Diamandouros, P. Nikiforos, „Southern Europe: A Third Wave Success Story”, in Larry Diamond, Marc Plattner, Yun-han Chu, Hung-mao Tien (eds.), *Consolidating the Third Wave Democracies. Regional Challenges*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997.
- Diamond, Larry, *Developing Democracy Towards Consolidation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999.
- Kaldor, Mary, Ivan Vejvoda, „Democratization in Central and East European Countries. An Overview”, in Mary Kaldor and Ivan Vejvoda (eds.), *Democratization in Central and Eastern Europe*. Continuum, London–New York, 2002.
- Linz, Juan J., „Totalitarian and Democratic Regimes”, in Fred I. Greenstein and Nelson W. Polsby (eds.), *Handbook of Political Science 3*, Addison Wesley, Reading, MA, 1975.
- Linz, Juan J. and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-*

Communist Europe, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996.

Merkel, Wolfgang, „Germany’s Failure and Success of Democratic Consolidation During the Twentieth Century. Part I: Institutional Design and Democratic Consolidation.” Paper presented at the JPSA-ECPR Research Group Meeting, *Problems Of Democratic Consolidation in East and West*, Tokyo, 1999. (Manuscript).

Offe, Claus, „Designing Institutions for East European Transitions”, Public Lecture no. 9, Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, 1992.

Schmitter, Phillippe C. and Terry Lynn Karl, ”Ce este...și ce nu este democrația” (*What is and...What is not Democracy*), in *PolSci. Revista română de Științe Politice*, no.1, vol. 2 (April 2002).

Schumpeter, Joseph, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Allen and Unwin, London, 1943.

Freedom House website - <http://www.freedomhouse.org/ratings/index.htm>, last accessed May 21st, 2009.

LES EFFETS DU COMMUNISME SUR LA CONSCIENCE DU PEUPLE ROUMAIN

ADRIANA VÎNTU*

RÉSUMÉ. Le fort mouvement social et culturel qui a eu lieu suite à la chute du régime communiste en Roumanie est susceptible de représenter un cas de lutte sociale à la base d'une revendication collective, telle qu'Axel HONNETH la présente dans son livre, *Lutte pour la reconnaissance*. L'auteur souligne l'importance des schémas de reconnaissance ou d'approbation de la part des semblables et les circonscrit dans le triptique *amour-droit-solidarité*, avec ses formes correspondantes de mépris: *violence physique, humiliation, atteint à la dignité*.

La lutte pour la reconnaissance du peuple roumain vise premièrement une reconstruction identitaire et peut avoir une valeur éthique seulement dans la mesure où elle part d'un réel intérêt de celui-ci de connaître son propre destin. Elle prend alors la nuance légitime d'un savoir qui passe nécessairement par un moment herméneutique.

Mots-clés: communisme, reconnaissance, confiance, identité, dignité, résistance.

Dans la période ultérieure à la Révolution roumaine de 1989, qui a marqué la chute du régime Ceausescu, tout un mouvement culturel et social émerge, marquant une véritable lutte pour la reconnaissance, qui prend diverses formes, de la littérature désignée sous le nom de «littérature du Goulag», en passant par des séries d'émissions TV/radio, des revues, des débats publics, des livres, des manifestations sociales et populaires, etc. Leur but était de réparer les préjudices moraux subis par le peuple roumain, suite aux atrocités que le communisme avait commises contre lui pendant 45 ans, et encore plus loin au fil de l'histoire. Des voix importantes de ce mouvement, appartenant aux victimes survivantes, indiquent que l'idéologie

* Présenté dans le cadre du Master Éthique, vie, normes et sociétés, Strasbourg, 2008.
adriana.vintu@anrcti.ro

communiste appliquée en Roumanie tout au long de ce processus de dégradation morale est responsable de l'état du pays et de l'influence destructive sur la conscience de l'identité nationale des Roumains. A ce titre, Corneliu COPOSU¹, affirmait en 1991, à l'occasion de la cérémonie d'enterrement du Soldat Inconnu» dans le Parc Carol de Bucarest:

«Notre anticommunisme n'est pas une impulsion contre les anciens membres du Parti Communiste. Evidemment, je ne me réfère pas à la nomenclature communiste, aux tortionnaires, à ceux qui ont contribué au désastre du pays et à l'humiliation du peuple roumain. Par contre, il est adressé aux idées communistes, au marxisme, à cette idéologie qui, pour notre pays, a signifié une catastrophe encore plus grande que les deux guerres mondiales. Ce que le peuple roumain a perdu à cause du régime communiste ne pourra pas être compensé même pendant la vie de deux ou trois générations.» [L.H.LONGIN, 2007]

Lutte culturelle et sociale, lutte pour la reconnaissance

Ce mouvement culturel et social massif, après la chute du régime communiste totalitaire roumain, représente un cas de lutte sociale qui se trouve à la base d'une revendication collective pour la reconnaissance, telle qu'Axel HONNETH la présente dans son livre, *La lutte pour la reconnaissance*². Les expériences individuelles peuvent être interprétées, montre-t-il, comme étant des résultats de l'expérience typique d'un groupe entier [HONNETH, p. 194]. En essayant de donner une définition à la lutte sociale dans ce contexte, l'auteur affirme: «[...] on ne peut qualifier une lutte de «sociale» qu'au sens où ses objectifs sont généralisables par-delà de l'horizon des intentions individuelles, pour servir de base à un mouvement

¹ Corneliu COPOSU (1914-1995), docteur en Sciences Juridiques, secrétaire politique de Iuliu Maniu (1937-1947), recrée le Parti National Paysan – Chrétien et Démocrate, après Décembre 1989. Personnalité politique roumaine, reconnue pour sa probité morale et pour son attachement aux valeurs de la démocratie, inscrite plus largement dans la ligne politique Iuliu Maniu - Ion Mihalache, Corneliu Coposu témoigne: „Le 14 juillet 1947, j'ai été arrêté. Maniu était dans la cellule 2 et moi, j'étais dans la cellule 3 de Malmaison. J'ai été condamné à vingt cinq ans de détention et j'en ai exécuté dix-sept. Ma femme, Arlette, a reçu elle aussi vingt-cinq ans de travaux forcés. Je suis passé par Jilava, Aiud, Craiova, Capul Midia, Rubla. Le plus affreux c'était à Râmnicu Sărat. Trente cellules complètement isolées. 450 calories par jour. Pendant huit ans [...] je n'ai échangé un mot avec personne, j'avais oublié de parler. Lorsque je suis sorti de la prison, en résidence forcée, j'avais des difficultés majeures de lier la notion aux cordes vocales, j'ai eu besoin d'un exercice similaire à celui des enfants qui apprennent à parler, pour arriver à rétablir ma manière normale de parler.” [Lucia HOSSU LONGIN, *Memorialul Durerii: o istorie care nu se învață la școală.*, Éd. Humanitas, București, 2007].

² Axel HONNETH, *La lutte pour la reconnaissance*, Éd. Cerf, Paris, 2007.

collectif». Entre les offenses privées, subies individuellement, et les objectifs impersonnels d'un mouvement social doit exister, considère-t-il, des passerelles sémantiques qui permettront le développement d'une identité collective. Ainsi, la remarque d'HONNETH se retrouve dans ce que l'homme politique COPOSU affirmait, lorsqu'il se référait aux pertes du peuple roumain, humilié par les pratiques communistes du passé: ce que les contemporains auront vraiment à reconstruire est justement l'identité du collectif, soumis à des traitements humiliants et susceptibles d'avoir affecté, en premier, la perception des individus sur le respect qu'ils doivent se porter à eux-mêmes. Une fois que cette perception est altérée, elle influe évidemment sur l'évolution des générations suivantes. HONNETH met en évidence l'importance des schémas de reconnaissance ou d'approbation de la part des semblables et montre que les victimes des mauvais traitements ont décrit toujours leurs expériences pénibles à l'aide des catégories morales telles que «l'offense» et «l'humiliation», identifiées comme formes de déni de reconnaissance ou mépris [HONNETH, p. 163]. Il circonscrit ces formes de mépris, comme d'ailleurs leurs formes de reconnaissances correspondantes, également, dans un triptyque: *amour - droit - solidarité*.

Confusion et perte de confiance

Avant de passer à une application de la théorie d'HONNETH que nous supposons possible au cas des traitements subis par le peuple roumain pendant la dictature communiste, comme aussi dans le cas ses effets ultérieurs, il est nécessaire d'insister un peu sur le contexte qui représente le point de départ de cette hypothèse. Le mariage malheureux entre la confusion apparue dans la période ultérieure à la chute du communisme en 1989, d'une part, et la perte de confiance qui transparissait alors dans les débats publics sur l'avenir de la société roumaine, d'une autre part, a eu les conséquences suivantes: l'esprit autocritique roumain a perdu le sens des bonnes proportions, et a revêtu des formes pathologiques, de négation destructive vis-à-vis de toute qualité nationale. Cela a eu l'effet de renforcer une certaine impression négative, exprimée souvent par les Roumains lorsqu'il se réfèrent à la valeur de leur propre nation; c'est «une honte de soi-même» comme l'identifie HONNETH dans son livre en se référant à de telles situations de dénégation de reconnaissance. Celui-ci montre que ce type d'impression est dû au fait que l'individu ne réussit plus à retrouver, dans l'intersubjectivité avec ses semblables, la confirmation de «la même valeur sociale qu'il s'attribuait à lui-même». C'est la raison qui détermine,

dans un tel être, un mouvement de réaction, qui se matérialise sous la forme d'une lutte pour la reconnaissance:

«A travers de telles réactions de honte, l'expérience du mépris peut fournir le motif déterminant d'une lutte pour la reconnaissance. L'individu, en effet, ne parvient pas à se libérer de la tension affective provoquée en lui par des expériences humiliantes, qu'en retrouvant une possibilité d'activité. [...] Toutes les émotions négatives suscitées par l'expérience du mépris des exigences de reconnaissance mutuelle comportent en effet la possibilité que le sujet concerné prenne clairement conscience de l'injustice qui lui est faite et y trouve un motif de résistance politique». [HONNETH, p.169]

La combinaison indésirable entre la confusion et la perte de confiance due à un tel sentiment de «honte» nationale est marquante pour le repérage de l'identité perdue d'un peuple. Dans le cas du peuple roumain, elle entraîne encore aujourd'hui des critiques très controversées sur ce que pourraient signifier «ses qualités ou ses valeurs nationales». D'un côté, l'idée qu'elles ne sont que des fantasmes narcissistes, des fantaisies pénibles de la gloire d'un passé qu'on n'est plus capable de reconstruire de nos jours, comme par exemple le sentiment d'amour face au semblable, l'hospitalité, la bienveillance, etc., considérés jadis comme étant caractéristiques du peuple roumain; de l'autre côté, certaines voix, roumaines ou étrangères, qui soutiennent que ces prétentions sont incontestablement contredites par l'image actuelle, pas du tout favorable, que la Roumanie et les Roumains ont en Occident: vols, paresse, indolence, corruption, pauvreté, violence, trafic d'enfants, prostitution, etc. Tout cela concourt dernièrement, d'une manière plus ou moins forcée, à broder le profile de cette nation, surtout dans l'Ouest de l'Europe.

D'un autre point de vue, l'immense quantité de témoignages historiques et culturels, oraux où écrits, consignés dans des centaines de livres parus après la Révolution roumaine de 1989 ou rendus connus autrement, relèvent des récits de vie incroyables ou inimaginables à l'égard des tortures physiques et psychiques subies par les victimes des guerres ou par les victimes des prisons communistes. Ils contiennent les preuves d'une haute dignité, moralité et même spiritualité, des très nombreuses victimes qui, en dépit des atrocités subies, sont restés fidèles jusqu'au bout aux idées d'autonomie, de démocratie, de liberté, etc. qui les ont déterminés à réagir, à un moment ou un autre, face aux injustices.

Un autre élément qui s'ajoute aux conflits d'opinions est le fait que, la croyance et le sentiment de respect ou de soumission devant une instance supérieure de la vie, qui est censée caractériser le peuple roumain religieux,

a été, elle aussi, contestée et assimilée plus ou moins consciemment à la naïveté, à la paresse, à l'ignorance ou même considérée comme étant simplement un signe d'inculture.

Plus ancrés dans l'actualité, nous pouvons nous référer aussi aux divers témoignages sur les qualités du peuple roumain, pour ou contre, oraux ou écrits, des étrangers qui visitent le pays ou de ceux qui s'établissent pour une raison ou une autre en Roumanie. L'image qu'ils s'en forment, avant d'avoir l'expérience directe de ce que signifie la réalité roumaine, connaît, sans exception, d'importantes modifications, suite au contact avec les Roumains; ainsi, ils arrivent à reconnaître toute la présence indiscutable d'un côté chaleureux des Roumains, d'un sentiment de vivacité, d'originalité et d'hospitalité qui existent bien au-delà de tout autre paradoxe et parmi d'autres qualités ou défauts qu'ils rencontrent chez ceux-ci.

A ce conflit d'opinions, qu'on a esquissé d'ailleurs très rapidement, nous ajouterions aussi une série d'autres confusions, ayant diverses autres causes. L'une d'entre elles, très importante, est la quasi-méconnaissance de la vraie histoire du peuple roumain, par le peuple roumain lui-même, du moins à l'égard des deux derniers siècles. L'une des conséquences de ce fait est le manque d'un certain discernement par rapport à la causalité des événements émergents dans la contemporanéité roumaine et à leurs significations profondes. Pendant un demi-siècle les Roumains ont appris à l'école, soumise elle aussi aux «rigueurs» de l'idéologie communiste, une histoire qui a été soit censurée par rapport aux sujets susceptibles de jeter une mauvaise lumière sur le système communiste, soit garnie avec toute sorte de mystifications et des falsifications concernant les actions plus ou moins héroïques de la classe prolétaire, dirigée par le Parti Communiste. Or, justement à la fin de cette «glorieuse» période communiste, le peuple roumain fit connaissance, soudainement, avec toute une richesse du paysage social capitaliste contemporain, inhabituelle jusqu'alors pour lui car, pendant les cinquante dernières années du régime communiste, il leur avait été caché: de nombreux partis et doctrines politiques, des opinions publiques différentes ou opposées, des associations, des revendications, des manifestations pour et contre les nouvelles structures gouvernementales, des discours tenus à haute voix à diverses occasions, le nouveau marché dans tous les domaines d'activité, de nouvelles politiques économiques, de nouvelles politiques éducationnelles, des commémorations émouvantes des vies qui venaient d'être perdues dans le feu foudroyant de la révolution, etc. Il va de soi que toute cette panoplie de nouvelles sensations, libertés, sentiments,

émotions était difficile à gérer et à discerner pour un peuple habitué, pendant une longue période, à réprimer toute tentative de s'exprimer librement.

Quels sont les faits qui réclament la lutte pour la reconnaissance du peuple roumain?

Le Goulag³ roumain est l'héritier du goulag soviétique et tire ses origines des conceptions de Lénine sur, disait-il dans une interview accordée à Giovanni Papini, avant de mourir, le «seul régime qui convient au peuple russe»: «Il est impossible de gouverner des centaines de brutes sans bâton, sans espionnage, sans une police secrète, sans terreur et gibet, conseils de guerre, travaux forcés et tortures. Nous n'avons fait que de changer une classe qui bâtissait déjà son hégémonie sur ce système ... c'est un gros progrès, étant donné que les privilégiés sont maintenant dix fois plus nombreux...»⁴. Lénine considérait aussi que, lorsqu'il oppose de la résistance, l'individu doit être supprimé ou exterminé comme une tumeur maligne.

Dans son livre, *L'Archipel du Goulag* [1973], Alexandre Soljenitsyne essaye d'investiguer, par des moyens littéraires, l'histoire des incarcérations injustes subies par les «ennemis du système communiste». Le but au nom duquel elles étaient commises porte la marque de la terreur et de l'obéissance «inconditionnelle» devant l'administration totalitaire. Le régime d'oppression avait été créé par l'assimilation de l'appareil sécuritaire tsariste par les bolcheviques. En 1956 toute l'idéologie de Lénine, qui avait maintenu la révolution tout au long de la guerre civile, sert à des fins totalitaires, après avoir été développée sous Staline.

Pendant la période d'entre guerres, le Komintern avait exporté partout dans l'Europe de l'Est sa domination, par l'intermédiaire des partis communistes, dans le but de transformer les pays visés en républiques fédérales. La Roumanie a été la première qui a dû subir ces influences, vu sa position de frontière entre les deux grandes sphères d'influence, celle de la Russie et celle de l'Europe occidentale. Ainsi, le Parti communiste a été créé en Roumanie le 9 Mai 1921 et a été affilié à son tour à la Troisième Internationale communiste (Komintern); il comptait environ 900-1206 membres (d'après différentes sources)⁵ qui recevaient de l'argent, des

³ «Goulag»: du russe Gueneral Oprevlenie Laguere et signifie Direction Générale des camps de travail forcé; camp de travail forcé en URSS; régime politique oppressif (*Dictionnaire Larousse classique*, 1957).

⁴ Cf. Cicerone IONITOIU, *Genocidul din România. Repere în procesul comunismului*. Colecție de texte (Internet, Wikipedia).

⁵ Idem.

instructions, des aides. Ils sont ceux qui ont commencé la série de diversions, de sabotages, de grèves, de délations, d'atteintes dont le Parti Communiste est considéré comme responsable aujourd'hui.

Face à la résistance que les Roumains ont commencé à opposer à ces injustices, les bolcheviques appliquaient des traitements extrêmes: massacres, exterminations, déportations, engagements officiels qu'ils ne respectaient pas et qui s'avéraient être des mensonges manipulateurs, etc.

En 1939 a été signé le pacte Ribbentrop - Molotov qui prévoyait l'effilochement d'un quart du territoire roumain, partagé entre les voisins de la Roumanie. Ainsi, dans cette période, le peuple roumain arrivera à subir simultanément les atrocités commises par les attaques hortystes et bolcheviques. La Roumanie entre en guerre contre la Russie (juin 1941), du côté de l'Allemagne, en essayant de protéger ses propres frontières. Mais, le 23 Août 1944, elle retourne les armes et lutte du côté des alliés contre l'Allemagne, qui avait occupé la Tchécoslovaquie, la Hongrie et une partie de l'Autriche. Du labyrinthe international qui a été la période de la deuxième guerre mondiale, où les Grands Pouvoirs ne pouvaient plus lui assurer la sécurité, la Roumanie doit passer, à la suite du Traité de paix de Paris (1947), sous l'influence soviétique, telle que Staline et Churchill, avec l'accord de Roosevelt, avaient déjà établie. Ainsi elle s'est vue obligée de sortir de la IIème guerre mondiale en tant qu'alliée du bloc communiste russe, ce qui a fait qu'après 1947 le communisme s'est installé sur le territoire roumain de «pleins droits». Il y impose ainsi ses dirigeants, subordonnés aux intérêts bolchevistes et qui allaient instaurer le régime communiste en Roumanie, pour presque 50 ans.

Le 7 Mars 1945, Kominterm avait tracé une série de dix «commandements»⁶ aux dirigeants communistes de Bucarest:

1. l'accomplissement de la réforme agraire;
2. la suppression de l'armée roumaine et la création d'une autre, nouvelle;
3. la suppression des petites fermes paysannes;
4. l'abdication du roi et l'exil de la famille royale;
5. la suppression des sociétés d'exportation - importation et l'orientation des exportations vers l'URSS et les États satellites;
6. la suppression des partis historiques roumains, l'assassinat et le rapt de leurs membres;
7. la création d'une «police populaire» d'après le modèle NKVD;
8. la direction de la population rurale vers l'industrie;

⁶ Idem.

9. l'interdiction des étrangers venant de pays capitalistes d'entrer en Roumanie;

10. la suppression de toutes les banques.

Les arrestations commençaient à avoir un caractère permanent et concernaient toutes les catégories de Roumains qui n'obéissaient pas au régime instauré ainsi ou qui osaient s'opposer aux abus commis. Beaucoup d'entre eux ont été obligés à prendre le chemin des montagnes où ils ont opposé une résistance acharnée contre les pillages, les arrestations et les crimes commis par les soviétiques et leurs subordonnés.

En 1948, par le Décret 1 512 du 28 août 1948, est instituée la «Direction générale de la sécurité du peuple».

«Sa principale tâche était définie dans l'article 2 de ce décret: *Défendre les conquêtes démocratiques et assurer la sécurité de la République Populaire Roumaine contre les machinations des ennemis de l'intérieur et de l'extérieur.* Elle allait être connue, à travers la période suivante, sous le nom de mauvaise résonance, *Securitate*. En effet, la défense des «conquêtes démocratiques» ne signifiait rien d'autre que le maintien des communistes en tête de l'État. Ainsi, la nouvelle République Populaire Roumaine avouait implicitement sa nature d'État policier.»⁷

Une époque de soviétisation de la société roumaine commence: la collectivisation de l'agriculture, l'abandon des valeurs traditionnelles culturelles et spirituelles nationales, la réduction, jusqu'à l'interdiction, de l'accès aux valeurs de la culture et de la science universelle, la falsification de l'histoire nationale.

Après «le plan Valev» de 1964, la Roumanie commence à abandonner l'hégémonie soviétique et semble commencer à s'ouvrir à l'Occident, plus que tout autre pays du bloc communiste. Ainsi, le gouvernement roumain de cette période réussit à gagner d'une certaine façon la sympathie de l'Occident: il s'était opposé à la course à l'armement et avait condamné l'intervention des troupes du Pacte de Varsovie en Tchécoslovaquie.

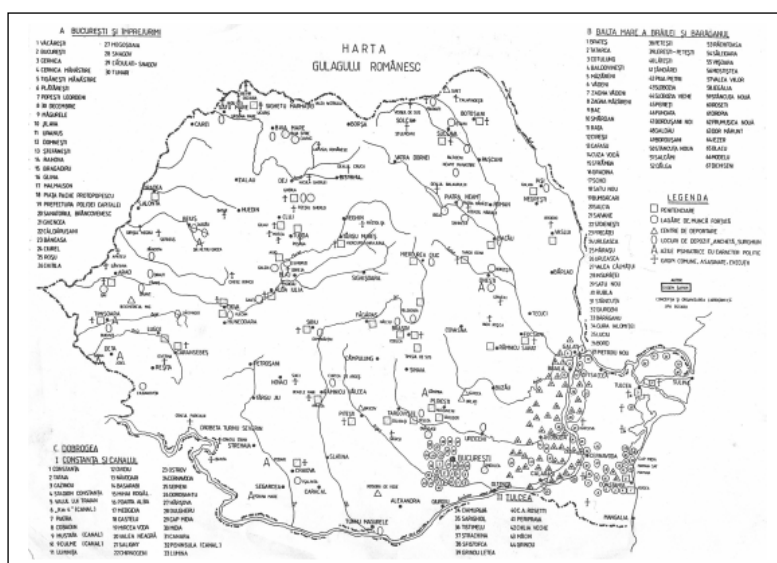
Pourtant, le culte de la personnalité que Ceausescu et son épouse avaient imposé au peuple roumain, doublé par le régime de dictature communiste, a mené à une grave crise interne, engendrant de profonds mécontentements à tous les niveaux de la société, surtout par rapport à la

⁷ <http://www.memorialsighet.ro/fr/default.asp>. Le Mémorial des victimes du communisme et de la résistance, réalisé en 1993 en Roumanie.

crise économique de grandes proportions et au non respect des droits élémentaires de l'homme. Cette situation a engendré des révoltes sociales, des revendications de plus en plus fréquentes concernant les structures économiques et politiques. Entre le 17 et le 20 décembre 1989, de grandes démonstrations politiques ont eu lieu à Timișoara, suivies de l'intervention des forces de répression armées. Le 21 Décembre 1989, d'autres conflits, très puissants et menaçant le régime totalitaire communiste, ont éclaté à Bucarest. Des centaines de Bucarestois ont envahi les rues, ont occupé les principaux bâtiments officiels et ont chassé le dictateur et, avec lui, les 45 ans de régime communiste de Roumanie.

En 1991 on promulgue la nouvelle Constitution de la Roumanie; en octobre 2003 elle est modifiée, par un référendum national, afin d'être adaptée aux standards européens. La Roumanie devient membre du Conseil de l'Europe en 1994, de l'OTAN en 2004 et de l'Union Européenne en 2007⁸.

Conclusion: «la carte du goulag roumain»

(Photo: La carte du goulag roumain⁹)

On estime que le communisme a tué plus de cent millions de personnes, pendant 70 ans. Dumitru IONESCU, le président de l'Union des

⁸ Ed. Focus România, la Rédaction des Publications pour l'Étranger

⁹ Internet, le site de «La maison des roumains de Suisse».

anciens Détenus Politiques, affirmait en septembre 2004, à l'occasion de l'inauguration du monument d'art représentant la Carte du Goulag roumain, qu'après 1945 sont disparus: «2.000.000 de Roumains, dont 200.000 faisaient partie de l'élite politique, sociale, culturelle et artistique de Roumanie» La carte du goulag roumain contient d'ailleurs toutes les localités où ont été organisées des prisons, des camps de travaux forcés, les travaux pour la construction du canal Danube – La Mer Noire, etc., où ces victimes ont été enquêtées, torturées et soumises à des situations pénibles et difficiles à imaginer. Et il ajoute: «De ces faits se rend responsable le gouvernement communiste installé à Bucarest par les stalinistes russes, après avoir inversé les votes accordés en proportion de 80% aux partis démocratiques, en faveur du Parti Communiste, par les moyens de la *Securitate*, la police et la justice complètement asservies. En même temps, avec l'instauration de la dictature, ils ont procédé à la suppression des libertés du peuple roumain, de l'indépendance de la Roumanie et, sous le prétexte de l'idéologie marxiste, à sa soumission non conditionnée au grand voisin de l'Est.»¹⁰

Les trois formes de reconnaissance et leurs correspondants en termes de mépris, manifestés dans la lutte pour la reconnaissance

Pour analyser l'application du paradigme des trois formes de reconnaissance au cas du peuple roumain, il est important d'esquisser très rapidement l'itinéraire réflexif qu'HONNETH identifie dans l'œuvre d'HEGEL¹¹ et que celui-ci parcourt avant de finir son modèle de reconnaissance intersubjective basé sur le tryptique: **amour - droit - solidarité**. Les idées hégéliennes, concernant *le principe conformément auquel la reconnaissance réciproque fonde la reproduction de la vie humaine*, est soutenue aussi par MEAD. Ils affirment que le processus de la vie sociale suppose un élément dynamique - la contrainte normative - qui détermine un élargissement progressif du contenu de la reconnaissance de l'individu. Elle représente «l'expression sociale que celui-ci donne aux exigences toujours croissantes de sa propre subjectivité et, en même temps, une extension des rapports de reconnaissance mutuelle». [HONNETH, p.113-114]. Cette reconnaissance mutuelle prend trois formes: **l'amour - le**

¹⁰ Monument d'art représentant la Carte du goulag roumain, réalisé par 3 étudiants roumains et placé près de l'église en bois de Chêne - Bourg, Suisse.

¹¹ *Système de la vie éthique* [1802], *La Première Philosophie de l'esprit de 1803-1804*, *Realphilosophie* [1805].

droit - la solidarité, qui correspondent aux trois formes de mépris susceptibles de frapper la personne dans le respect qu'elle se porte à elle-même: **la violence physique, l'humiliation** qui affecte le respect moral, et **l'atteinte à la dignité** (à l'estime sociale due au degré d'accomplissement et de réalisation dans l'horizon culturel d'une société, à un moment donné).

Dans le tableau présenté dans l'Annexe 1 nous avons synthétisé ce paradigme tel qu'HONNETH l'envisage dans son livre. Parmi les trois formes de mépris, la première ne dépend pas de l'époque historique ou du cadre de référence culturelle. Par contre, les deux dernières subissent un processus de transformation historique, ce qui fait qu'elles sont exposées à divers types de blessures morales qui se reflètent proportionnellement dans les modèles de reconnaissance correspondants.

En remarquant que ni HEGEL, ni MEAD n'indiquent aucune manière spéciale dont un sujet est poussé à s'engager dans une lutte ou un conflit d'ordre pratique, HONNETH formule sa thèse: *cette fonction peut être remplie par certains sentiments négatifs, tels que la honte, la colère ou l'indignation face à l'injure ou au mépris* [HONNETH, p.167]. Le sujet, prenant ainsi connaissance du fait qu'il est privé illégitimement de reconnaissance sociale, peut réagir par des sentiments positifs. L'explication consiste dans le fait qu'il se trouve libéré d'une excitation pénible due à un problème pratique pressant, auquel il est heureux d'avoir trouvé une solution satisfaisante¹². C'est justement ce qu'HEGEL affirme aussi au début de sa construction réflexive sur la reconnaissance¹³ lorsqu'il affirme que dans chaque conflit social il ne s'agit pas seulement d'une valeur négative, mais aussi d'un passage «de la vie éthique naturelle à la vie éthique absolue en apportant aux individus les qualités et les connaissances nécessaires» [HONNETH, apud HEGEL, p.34].

La théorie d'HONNETH met aussi en évidence le fait que, dans le processus graduel qui mène au conflit social, à côté des perturbations «techniques» par rapport aux attentes d'ordre instrumental, il s'agit également d'une perturbation «morale», par rapport aux attentes d'ordre normatif. L'affaiblissement du sentiment de confiance que l'individu ressent vis-à-vis de sa propre valeur relève de ce deuxième type de perturbation; elle représente, en effet, les émotions par lesquelles le sujet réagit lorsque

¹² Ici HONNETH adhère au point de vue de John DEWEY, «The theory of Emotion», I and II, in *Psychological Review* 1894 (p.553) et 1895 (p. 13).

¹³ Honneth apud HEGEL, *Système de la vie éthique*.

certaines attentes normatives concernant le comportement ne sont plus respectées. [pp. 167-168]

Dans l'Annexe 2 nous avons concrétisé, selon le caractère spécifique à chaque paire *reconnaissance* - mépris, de celles que nous avons synthétisées dans la première annexe, quelques exemples de pratiques communistes utilisées en Roumanie et de réactions des individus ou du collectif, avant ou après ce régime. Elle est ainsi une courte analyse pratique du paradigme hégélien, susceptible de renforcer notre propre hypothèse par rapport à ce sujet: *la perte de la confiance en soi-même, dont le peuple roumain souffre encore aujourd'hui, et la difficulté de repérer son identité nationale parmi de nombreux conflits d'opinion, tel qu'on l'a montré plus haut, sont déterminés par les transformations négatives rémanentes que le processus systématique d'oppression subi collectivement et individuellement, pendant de nombreuses années, a produit graduellement dans la conscience des Roumains.* Nous dirions que, généralement parlant, cet affaiblissement du sentiment de confiance à soi-même du peuple roumain prend justement la forme d'un sentiment dont nous croyons qu'il est «remarquablement» important dans le phénomène de dénégation autodestructrice de ses propres qualités et valeurs nationales, lorsqu'il dépasse les limites d'un esprit autocritique sain, et qu'il revêt des aspects pathologiques: c'est cette «honte de lui-même», la honte de l'individu roumain, ressentie, comme l'on a indiqué plus haut, lorsqu'il découvre qu'on ne lui donne pas la même valeur sociale qu'il s'attribuait à lui-même; le résultat est qu'il arrive à croire qu'il ne la possède pas du tout ou qu'il ne l'a jamais possédée.

Il a deux types de sources de cette «honte de soi-même»:

1. Celle qui se trouve **dans l'individu lui-même**, lorsque «le sujet se ressent diminué parce qu'il a enfreint en lui une norme morale dont l'observance constituait un principe fondamental de ses propres idéaux». Dans cette direction, un exemple choisi parmi les pratiques du Goulag pourrait être le cas des détenus torturés souvent par certains de leurs propres camarades qui, ne pouvant plus faire face aux méthodes atroces et perverses des tortionnaires, passaient de leur côté. En poussant à l'extrême les limites de leurs souffrances, dans le but de les «rééduquer», ceux-ci réussissaient à les transformer en bourreaux. Le refus signifiait, d'habitude, de terribles peines ou, pire, l'extermination dans les camps de travaux forcés ou dans d'autres prisons politiques. Après 1989, beaucoup d'entre eux cohabitent le même espace, cette fois-ci en liberté, mais marqués à présent par les faits du passé.

Ainsi, on arrive souvent que l'impuissance d'un certain type d'individu, qui cède devant les difficultés très fortes de la vie, soit souvent généralisée aujourd'hui, dans la conscience des Roumains, au collectif tout entier dont ils font partie: «C'est comme ça que nous sommes, nous, les Roumains, une nation de vauriens...». D'autres individus, qui ont quitté la Roumanie après Décembre 1989, arrivent à se faire un titre d'honneur du fait qu'ils ont rompu tout lien avec leur propre pays. Ils disent souvent: «Mon fils/ ma fille [de dix-sept, dix-huit ans, n.m.] ne sais même pas parler roumain!». En effet, ils risquent par cela de perdre l'accès à certaines valeurs profondes que la découverte du passé national ignoré et le pouvoir de se recentrer dans leur identité nationale, avec les sacrifices nécessaires, sont susceptibles de leur offrir. Ils préfèrent se réfugier dans cette honte et cette dénégation de leur propre nation, pour n'avoir pas réussi à accomplir leurs aspirations, ce qui peut mener vers la fin de leur vie à des sentiments d'un certain déracinement.

Bien sûr, ce type d'attitude rend plus difficile la reconstruction de l'identité nationale et du sentiment de respect de soi-même, d'un peuple. Mais, tel que HEGEL l'affirmait, chaque conflit peut constituer l'occasion d'un saut au niveau de la conscience. Ici, l'esprit autocritique sain et constructif serait, comme l'on a affirmé plus haut, l'aspect positif de cette manière de se rapporter à soi-même. Compris dans cette acception, il assurerait le feed-back nécessaire pour couper toute tendance, tant vers le narcissisme que vers la dénégation totale de ses propres valeurs nationales.

2. Celle qui se trouve **dans une cause extérieure**, lorsque le sujet est accablé par le sentiment d'infériorité, dû au fait que, cette fois-ci, ses partenaires d'interaction sont ceux qui transgressent certaines normes morales dont l'observance lui permettait de se reconnaître, de son côté, comme étant la personne qu'il souhaitait être. Dans ce deuxième cas, la crise morale surgit à cause du fait que le sujet agissant se trouve dans l'impossibilité de nourrir un certain type d'attentes normatives à l'égard du respect de son semblable. Il se trouve déçu car il voit ses exigences personnelles méprisées, ce qui a comme effet une impuissance de poursuivre normalement ses propres aspirations et attentes. L'individu découvre «que sa propre personne dépend constitutivement de la reconnaissance d'autrui» [HONNETH, pp.168-169]. Autrement dit, dans ce cas l'individu attribue à autrui, dans une certaine mesure, la responsabilité de son propre échec et perd la confiance dans son semblable, en réduisant en même temps son ouverture vers d'autres possibilités. Il reste ainsi cantonné dans le même

sentiment de honte qui mène à la même conclusion fataliste: «Nous sommes comme ça, et il n'y a plus rien à faire!».

Il n'est plus nécessaire de préciser que cette manière de penser empêche elle aussi la reconstruction de l'identité nationale affaiblie et déchirée. Quel serait alors le débouché positif des sentiments de mépris dans ce deuxième cas ? En nous référant au cas du peuple roumain, nous croyons que c'est par rapport à l'aspect positif de ce cas que se situe l'une des catégories les plus importantes des personnes qui ont mené la lutte pour la reconnaissance du peuple roumain, après la Révolution de 1989: en transcendant leur propre désenchantement à l'égard du semblable, ils ont fait preuve d'une conscience du fait que la reconstruction identitaire du groupe commence premièrement par la reconstruction identitaire de chacun de ses membres et donc que chacun doit assumer, selon ses possibilités, cette responsabilité pour le groupe entier.

A ce point il est intéressant de jeter un coup d'œil sur la théorie que Marc Ferry présente dans *son Ethique reconstructive*¹⁴. Selon lui, le génie de la reconstruction suppose une analyse réflexive: on part d'une certaine structure particulière et on reconstitue le tout dont cette structure ne représente qu'une partie, en sorte que l'on accède à «une compréhension proprement historique d'une situation donnée». Ferry affirme que l'intuition ou le fait de la reconnaissance représentent, comme toute enquête sur le passé, *un savoir*. Dans notre cas, la confusion et la perte de confiance mentionnées dès le début sont dues, comme on l'a vu, justement au fait que le peuple ignore son passé et, comme une conséquence, les implications profondes que celui-ci a à un moment donné sur sa propre conscience. Ce type de savoir, auquel Ferry se referait, est susceptible de placer l'individu, simultanément, dans deux hypostases: celle d'acteur et celle de témoin conscient de ses propres actions. C'est la seule condition, dirions-nous, profondément complexe, qui pourrait remettre la conscience roumaine sur la voie la plus courte qui l'amène à la redécouverte de sa vraie identité. D'ailleurs, Ferry affirme lui-même, en se référant à une telle enquête sur le passé: «Son déchiffrement, tout au long et à travers les traces et les indices dont on dispose, doit présupposer un moment herméneutique».

La reconnaissance est une opération intellectuelle, et, comme toute activité de connaissance, elle ne peut exister sans l'intérêt de découvrir le savoir susceptible d'améliorer l'avenir. L'intérêt pour la connaissance, affirme Ferry est en effet une nécessité, celle de la compréhension du *destin*.

¹⁴ Jean-Marc Ferry, *L'éthique reconstructive*, Ed. CERF, Paris, 1996.

Dans la perspective dialectique d'Hegel, indique-t-il, le destin possède une force qui n'est pas celle de la justice ou du droit. HEGEL montre que la reconstruction possède également une valeur éthique en soi, mais seulement «dans la mesure où elle est pratiquement intéressée à comprendre la causalité du destin, causalité fatale de la vie blessée, qui s'érige elle-même en force hostile». Ferry ajoute, en formulant sa propre théorie de l'éthique reconstructive:

«Du fait que la causalité du destin n'est pas celle de la nature, mais provient de l'esprit, il n'est pas absurde de supposer que la raison comme autoréflexion soit capable, dans son exercice reconstructif, de lever les déterminismes caractérisant une situation de violence structurelle.»¹⁵

L'éthique reconstructive se présente ainsi comme une force de réunion et de réconciliation de ce qui avait été séparé. C'est ainsi qu'on pourrait expliquer le fort mouvement culturel que nous avons identifié à une lutte pour la reconnaissance du peuple roumain, après la chute du communisme, en 1989. Souterrain et protégé contre les répressions pendant le communisme et, par contre, fortement émergent après, ce mouvement culturel et spirituel puissant se manifeste par le biais des intellectuels, des artistes, de diverses associations culturelles, etc., bref, par toute catégorie sociale qui relève de l'acquisition d'une certaine discrimination sur ces événements, ou par tout être capable de passer consciemment par le moment herméneutique dont Ferry parlait. HONNETH confirme lui aussi cette possible manifestation:

«Le potentiel cognitif inhérent aux sentiments de honte et de blessure sociale peut ou non donner naissance à une conviction politico-morale, selon le contexte politique et culturel des sujets concernés – il faut notamment, pour que l'expérience du mépris devienne le motif déterminant d'actes de résistance politique, qu'elle puisse s'articuler sur un mouvement social déjà constitué.» [p.170]

La forte émergence des manifestations de ce genre, après 1989, s'explique précisément par l'existence antérieure, étouffée et extrêmement tendue, des réactions qu'une importante partie des gens de culture de Roumanie opposaient déjà au système oppressif, avant sa chute, en risquant leur liberté et même leur vie. Une fois que les barrières de la censure sont tombées, tout est sorti à la surface avec une force impressionnante. Des

¹⁵ Jean-Marc Ferry, *op. cit.*, pp. 20-21.

centaines de livres et d'articles sont publiés. Nombre d'expositions, de débats, d'associations non lucratives, etc. se sont proposé comme but de faire connaître les souffrances des dissidents politiques, des personnes expulsées ou marginalisées pour avoir voulu se libérer du régime politique oppresseur en Roumanie.

Conclusion:

On pourrait dire que le but réel de toutes ces manifestations a visé et continue à viser aujourd'hui justement les fins éthiques de la société, c'est-à-dire la «vie éthique», l'«éthicité», dans les termes d'HEGEL. Pour celui-ci, la formation de cette éthicité indique un double mouvement «d'émancipation croissante des sujets individuels et de renforcement de leurs liens communautaires» [HONNETH apud HEGEL, p. 41], susceptible de favoriser le développement des capacités du moi. L'individu est suscité rationnellement à la solidarité intersubjective et en même temps à la prise en charge de ses exigences subjectives. Ainsi, il a la possibilité de s'ouvrir d'abord à la conscience de la totalité, avant d'atteindre l'universalisation du moi et de subir ensuite le retour réflexif de l'esprit sur sa propre subjectivité, en passant par les trois degrés dans lesquels le conflit social s'articule: amour - droit - solidarité¹⁶. Comme HEGEL le montre, la préparation du passage «de la vie éthique naturelle à la vie éthique absolue», réalisé de cette manière, a le rôle de révéler les individus les uns aux autres, en tant que membres d'un tout [HONNETH, p. 34]. Ainsi, la destinée du tout dépend de l'action de chacun. Ces conflits sociaux déterminent aussi les sujets à se reconnaître en tant que personnes «à la fois dépendantes les unes des autres et néanmoins individualisées» [idem, p. 35].

Les théories de la reconstruction, telles que nous les avons surprises d'une manière succincte, par rapport aux auteurs cités et aussi à la lutte pour la reconnaissance du peuple roumain, semblent contenir dans leur synthèse un possible trajet à suivre par le peuple roumain, qui veut retrouver aujourd'hui son identité et ses propres valeurs nationales. En partant des formes de mépris subis individuellement ou collectivement, et en intégrant les trois formes de reconnaissance, l'individu pourrait retrouver la confiance de disposer librement de soi-même, dans la **relation affective**, de bénéficier de ses droits au cadre d'une communauté éthique, dans la **relation juridique** et, enfin, de retrouver sa confiance dans la reconnaissance de la valeur mutuelle, de l'estime sociale, dans la **relation de solidarité**.

¹⁶ Voir la synthèse dans les annexes.

BIBLIOGRAPHIE

1. Axel **HONNETH**, *La lutte pour la reconnaissance*, Éd. Cerf, Paris, 2007.
2. Jean-Marc **FERRY**, *L'Éthique reconstructive*, Éd. CERF, Paris, 1996.
3. Lucia **HOSSU LONGIN**, *Memorialul Durerii: o istorie care nu nu se învață la școală*, Éd. Humanitas, București, 2007.
4. Cicerone **IONITOIU**, *Genocidul din România. Repere în procesul comunismului*, source Internet: <http://www.procesulcomunismului.com>.
5. <http://www.procesulcomunismului.com/marturii/fonduri/ioanitoiu/default.asp.htm>, collection IOANITOIU, archive de documents.
6. Marie-Jo **THIEL**, Havier **THÉVENOT**, *Pratiquer l'analyse éthique*, Éd. CERF, Paris, 1999.
7. **MACE, GORDON** and **PETRY**, *Guide d'élaboration d'un projet de recherche*, Presses de l'Université Laval, Québec, 2000.
8. <http://www.memorialsighet.ro/fr/default.asp>., *Le Mémorial des victimes du communisme et de la résistance*.
9. *Dictionnaire Larousse classique*, 1957.
10. *Petite dictionnaire d'éthique*, Sous la direction d'Otfried Höffe, Éd. Université Freiburg, 1993.

ANNEXE 1:

Les trois formes de mépris et leurs correspondants en termes de reconnaissance, manifestés dans la lutte pour la reconnaissance, telles qu'HONNETH les envisage dans sa théorie sur la lutte pour la reconnaissance:

Les trois formes de mépris	Les trois formes de reconnaissance
La violence physique – est une humiliation qui détruit, plus profondément que d'autres formes de mépris, la relation pratique à soi de la personne, car on lui retire la possibilité de disposer librement de son corps, ce qui constitue le genre le plus élémentaire de l'abaissement personnel. Elle entraîne une perte de confiance, que le sujet avait acquise, grâce à l'amour, face à sa capacité de coordonner son corps de façon autonome. Elle entraîne aussi une perte de confiance face à soi et face au monde.	L'amour - modèle particulier de reconnaissance réciproque qui relève d'un équilibre instable de l'individu entre sacrifice symbiotique et affirmation individuelle de soi. Cette instabilité a son origine dans le processus de détachement de l'enfant face à son entourage. C'est «être soi-même dans un étranger» Les deux mécanismes, de «destruction» et de repérage des «phénomènes transitionnels», identifiés par Winnicott dans la relation mère – enfant, où l'enfant soumet inconsciemment sa mère aux épreuves susceptibles de lui conférer le statut «d'entité de plein droit», traduisent un mouvement de va-et-vient entre l'égoïsme et la fusion à autrui. Ils ont un rôle important dans l'élimination des schémas de la complémentarité figée, rigide. Ce type de reconnaissance est caractérisé par un fort attachement d'ordre affectif qui s'établit entre l'individu et un nombre restreint de personnes de son entourage (famille, couple, amis).
L'humiliation – c'est le mode de mépris personnel dont un sujet est victime lorsqu'il se trouve structurellement exclu de certains droits au sein de la société [p.163]. L'individu ne perçoit pas son statut de partenaire d'interaction à part entière, doté des mêmes droits moraux que ses semblables; il est blessé dans son	Le droit est, dans les termes de MEAD, la perspective normative d'un «autrui généralisé». L'individu attribue à chaque membre de la société la qualité de porteur de droits et réciproquement, il peut ainsi se comprendre soi-même comme personne juridique dans le cadre social, où le noyau structurel de toute

attente intersubjective d'être reconnu comme un sujet capable de formuler un jugement moral. Cette forme de mépris entraîne la perte du respect face à soi-même en tant que personne capable de traiter d'égal à égal avec tous ses semblables. L'individu est privé du mode de reconnaissance vu comme capacité de prise en considération d'une responsabilité, péniblement acquise au cours des processus d'interaction socialisatrice.	vie éthique est le lien [HEGEL]. Il s'agit d'une reconnaissance juridique et pour HEGEL elle vise toujours «la conception spécifique des rapports juridiques modernes qui seule vaut en principe pour tous les hommes, en tant que libres et égaux», ce qui représente un mode de reconnaissance concrétisé dans le droit positif [HONNETH, p. 133]. Cela représente une forme de reconnaissance qui donne à l'individu la confiance en soi, en lui permettant de participer, de façon autonome, à la vie publique.
L'atteinte à la dignité – c'est un dénigrement envers les modes de vie individuels et collectifs. Cette attitude est désignée aujourd'hui sous le nom d'«offense» ou «atteinte à la dignité». Le statut d'une personne traduit le degré d'estime sociale qui est relative à l'horizon culturel d'une société. C'est juger négativement la valeur sociale d'un individu ou d'un collectif dans un tel horizon. Cette forme de mépris refuse à la personne l'approbation sociale d'une forme d'autoréalisation à laquelle elle est parvenue péniblement, grâce à l'encouragement reçu jusqu'alors, à travers des solidarités de groupe.	La solidarité relève d'une estime mutuelle entre les individus d'une société qui partagent des qualités et des capacités jouissant de différents degrés de considération sur l'échelle des valeurs sociales. Celle-ci permet au sujet de se rapporter lui aussi, d'une manière positive, à leurs propres qualités et capacités concrètes, ce qui lui permet de se percevoir comme un élément précieux de la société. La solidarité «ouvre» l'horizon dans lequel la concurrence individuelle pour l'estime sociale peut se dérouler sans souffrance, c'est-à-dire sans soumettre les sujets à l'expérience du mépris.»

ANNEXE 2:**Analyse pratique du paradigme hégélien de la reconnaissance dans le cas de la lutte pour la reconnaissance du peuple roumain**

Formes de mépris de type violence physique: - les prisonniers sont arrachés du sein de leurs familles à des heures matinales; si les oppresseurs ne trouvaient pas la victime, ils retenaient leurs enfants ou d'autres membres de la famille; - des massacres, des arrestations pendant la nuit, quand ils dormaient avec leurs familles; - des menaces et atteintes contre les familles, utilisées pour déterminer les détenus à dévoiler les informations que les communistes ou la <i>Securitate</i> voulaient obtenir; - les déportations soudaines d'un ou plusieurs membres de la famille dans le désert de Sibérie, le plus souvent pour la vie. - la confrontation des détenus amis, par rapport à leurs déclarations devant les tortionnaires: moments de grande tension pour eux, car tout manque d'attention pouvait coûter la vie de l'autre ou de soi-même; - l'instigation des uns contre les autres (la <i>Securitate</i> transformait les détenus qui n'avaient pas le pouvoir de résister psychiquement au traitement appliqué, en tortionnaires de leurs propres camarades et en informateurs); - les gens étaient torturés pour s'être opposés à la collectivisation:	Formes de résistance (formes de revendication de la reconnaissance de type amour): - refus des détenus de fournir aux tortionnaires des informations concernant leurs amis, même sous la menace d'extermination; - les soins que les détenus donnaient à leurs camarades battus et torturés jusqu'à la perte de tous leur sens; - lorsqu'un détenu mourait, ses camarades l'accompagnaient, ils cherchaient un prêtre parmi les détenus qui lui donne la dernière communion, conformément à leur croyance, qu'ils gardaient en dépit de toute difficulté; - pour que les détenus trouvés dans un état affaibli survivent, leurs camarades faisaient la grève de la faim pour obtenir pour eux des aliments, des médicaments, etc.; - les détenus refusaient de travailler, ils ne touchaient plus les outils lorsqu'ils étaient soumis à des travaux forcés, jusqu'à l'extermination; certains d'entre eux faisaient la grève de la faim pour donner aux autres, impuissants et épuisés par le travail continu, un support moral. Ils risquaient d'être mis dans les geôles ou déplacés disciplinairement dans d'autres prisons plus dures. Ex.: " - «[...] le 17 Février 1954, R.R. a déclaré la grève de la faim [...] il a signé la déclaration avec son sang. Après 5 jours il a été emmené à l'infirmerie avec l'ordre d'être nourri par la force, tenu par

suspendus à une hauteur de 3 mètres, la tête en bas, ils étaient laissés tomber sur le dallage, trois fois, jusqu'à ce qu'ils aient perdu leur conscience. - les méthodes de «rééducation» dans les camps de travaux forcés: - l'extermination des intellectuels par des travaux forcés, au canal «Danube - La Mer Noire»; ils étaient exposés consciemment à des accidents mortels dus aux outils défectueux; ils étaient obligés de creuser avec la pioche un sol très dur, argileux et pierreux; ils portaient de lourdes chaînes aux pieds ou des jongs autour du cou pendant qu'ils travaillaient; si quelqu'un tombait, il était battu jusqu'à ce qu'il se redressât et recommençât à travailler; ils étaient interpellés avec des hurlements sauvages par les tortionnaires: «Creuse, creuse jusqu'à ce que tu meures!»; - les détenus étaient envoyés à travailler sur les champs, dans la pluie ou pendant l'hiver, à des températures de - 20°C; - ils étaient transportés dans des fourgons suragglomérés par des chaleurs torrides; - ils manquaient d'eau potable, de nourriture, de médicaments, ce qui menait à des épidémies et à des maladies graves;	4 personnes et en lui ouvrant la bouche avec une spatule en fer pour lui mettre un bâillon et lui introduire un tube jusqu'à l'estomac. Le commandant F.I. est allé à l'infirmerie et lui a demandé d'arrêter la grève car, à cause du mauvais temps, le procureur et un représentant du Ministère de l'Intérieur ne pouvaient plus venir pour prendre des décisions dans son cas. Ils promettent qu'ils viendront dès que les trains recommenceront à circuler. Mais le refus de R.R. a été catégorique: NON !» [collection IOANITOIU] - une communication entre les détenus, en l'absence des moyens de communication, une émulation commune naissant de leur profond lien fraternel dans la même souffrance: «Dans l'enfer communiste se passaient des actions spectaculaires. Dépourvus de toute connexion entre eux, les détenus politiques étaient unis dans leurs actions contre l'oppression et la terreur que les administrations des prisons menaient afin de les exterminer à tout prix. En 1953, «deux évasions célèbres se sont produites dans le système de concentration roumain, ce qui était considéré jusqu'alors comme une impossibilité. Dans la même nuit 14 détenus se sont évadés de la mine de plomb de Cavnic, et 6 dans la Vallée du Nitre». [idem]

Formes de mépris de type humiliation, non respect des droits: - le détenu n'était plus un être humain, mais un chiffre inscrit au coin du dossier d'enquête; - les paysans sont obligés de s'enrôler dans les coopératives agricoles, de renoncer à leurs terrains, contre leur volonté; - les punitions disciplinaires au lieu de travail; les travailleurs opposants étaient envoyés faire des travaux dans des milieux toxiques; le licenciement ou la non reconnaissance de la formation des intellectuels à l'embauche (pour survivre ils étaient obligés de faire des travaux non qualifiés); - les résidences forcées des «ennemis du régime communiste», la surveillance permanente de leurs vies par la Securitate; - les détenus sains étaient internés dans des hôpitaux pour des maladies psychiques chroniques et soumis à une forte médication avec des tranquillisants; - les années '80-'90: les produits alimentaires élémentaires, le pain, le lait, le sucre, la viande etc. étaient rationalisés et d'habitude n'existaient pas dans les magasins; il y avait des queues ou les gens attendaient pendant des heures (parfois ils y allaient à 3, 4 heures du matin, pour être sûrs qu'ils allaient pouvoir acheter ce dont ils avaient besoin pour vivre). - les détenus n'avaient pas le droit à une mort digne. Ex. d'un camp de	Formes de résistance (formes de revendication de la reconnaissance de type droit): - il y avait des détenus qui écrivaient tout ce que les tortionnaires faisaient et qui contrevenait aux droits de l'homme, dans les prisons ou dans les camps de travaux forcés. Ils envoyaient leurs lettres aux postes de radio internationaux (ex. «Ankara» et plus tard «l'Europe Libre», «La Voix de l'Amérique») afin de les faire connaître aux gens et de recevoir l'appui de l'opinion internationale; aussi, pendant l'époque Ceausescu, les intellectuels dissidents accordaient des interviews à ces postes de radio; leurs actes «coûtaient» souvent cher: leurs emplois, leur liberté, leur santé etc.; - des grèves des détenus contre le non respect des droits humains - des messages envoyés aux Conférences Internationales pour demander la chute du pouvoir dictatorial et la démocratisation de la Roumanie. Ex. de reformes proposées à la Conférence de Vienne, 1988, par un ouvrier roumain, Julius Filipe: 1. l'annihilation du pouvoir dictatorial 2. des élections libres 1. l'annulation de la censure 3. le changement du code de travail de type staliniste 4. le droit d'organiser des syndicats libres 5. la privatisation économique 6. le droit de se déplacer librement dans le monde 7. l'accès des opposants aux médias (radio, presse, TV) 9. l'accès aux programmes TV/radio de l'Europe

travaux forcés: “Quand il s’est arrêté devant une remise, ou l’assistant médical avait ouvert la porte, le docteur a pâli et a demandé: C’est quoi ça? Il avait devant lui un monceau de cadavres habillés ou déshabillés, jetés l’un sur l’autre. Le gèle avait mis son empreinte sur ce tableau macabre. Ils étaient environ 50-60. L’assistant médical lui a expliqué qu’ils ne peuvent pas être enterrés jusqu’à ce que le docteur de la circonscription ne vienne pour faire le procès verbal. Et cela ce passe toutes les deux semaines» [...] Le 9 Décembre 1949, sous l’égide de l’O.N.U., une convention pour la prévention et la suppression du crime de génocide avait été établie. Ces faits se passaient 4 ans après cette Décision.» [cf. Cicérone IONITOIU, <i>Sur les traces du crime de génocide. La résistance des survivants au Canal Danube-Mer Noire.</i>, source Internet, Wikipédia, collection IONITOIU]	10. le droit des nationalités minoritaires de Roumanie d’étudier dans leurs langues maternelles 11. l’accès à la presse internationale 12. la libération des détenus politiques des prisons communistes etc. - les professeurs universitaires protestaient contre le dumping de cadres employés dans leurs fonctions selon certains intérêts politiques - les manifestations politiques des étudiants
Formes de mépris de type atteint à la dignité et non respect de la valeur sociale: - la négation de la valeur humaine: les tortionnaires obligeaient la victime de s’auto - accuser, de consommer ses propres excréments, d’inventer des fautes absurdes qu’ils s’assument, de trahir les membres de leurs propres familles, leurs amis, de les amener près d’eux, dans l’enfer; - les professeurs universitaires, dépositaires des connaissances nécessaires à l’éducation de la future génération, étaient „arrachés” de	Formes de résistance (formes de revendication de la reconnaissance de type solidarité): - les détenus inaptes étaient eux aussi solidaires de leurs camarades qui commençaient des grèves pour obtenir des aliments, des médicaments, le droit de recevoir des colis de leurs familles etc.: «[...] C’est pour nous qu’ils font ça, suivonsles jusqu’au bout!» B. les universitaires continuaient à envoyer des lettres à l’ONU, en demandant la libération des détenus politiques, l’organisation des élections libres dans tous les pays du monde, sous contrôle

leurs classes, où ils enseignaient aux jeunes et battus jusqu'à l'extermination; la raison était qu'ils représentaient un obstacle pour le marxisme; - les livres étaient brûlés par les communistes; il manifestait un vrai mépris pour la connaissance, car celle-ci était susceptible de libérer l'être humaine de tout joug totalitaire; - l'exil des personnalités culturelles roumaines qui n'obéissaient pas à la censure communiste et s'exprimaient librement dans leurs créations; - le culte de la personnalité du dictateur était obligatoire et obsessif, de telle façon que les Roumains étaient arrivés à traiter avec indifférence ou ironie leur propre hymne national, associé souvent aux apparitions de celui-ci sur les petits écrans; c'était seulement à des occasions spéciales, par exemple à l'occasion des compétitions internationales qu'il les faisait vibrer encore, car il avait alors vraiment la signification d'une reconnaissance des valeurs du peuple roumain et était un signe d'estime envers le peuple roumain; - après 1989 le chef d'État félicite les mineurs, auxquels il avait demandé de se ressembler dans la Place de l'Université de Bucarest pour chasser les manifestants contre le néo-communisme, après Décembre 1989. Les manifestants avaient été battus farouchement par ceux-ci, souvent pour la simple raison qu'ils étaient étudiants. La devise des mineurs: «Nous ne pensons pas, nous travaillons!»; - l'absence d'un procès du communisme, censée être due aux	parlementaire, la retraite des troupes soviétiques qui étaient sur le territoire roumain, etc. C. le chef du camp de travaux forcés envoie un détenu dans une autre prison, car celui-ci avait «créé des problèmes» par ses grèves de la faim, en faveur des inaptes; lorsqu'il le saluait ironiquement, au départ, le détenu lui dit: « Monsieur F., nos ancêtres déplorent l'état de décadence où on est arrivé» [IONITOIU, <i>Sur les travaux forcés du canal Danube – La Mer Noir</i>] D. «Le procureur en chef C., qui avait suivi l'enquête, voyant la pauvreté qui régnait dans le village, se demandait pourquoi les paysans avaient fait la révolte, car ils n'avaient rien à défendre. Mais quel bien peut être plus précieux que celui de vivre en liberté?» [cf. IONITOIU, sur la résistance des Roumains réfugiés dans les montagnes] - «j'ai connu certains des martyrs de cette lutte des partisans qui ont fraternisé avec la mort [...], fauchés par des balles contre le mur de l'honneur roumain. Ils ont fait parti d'une génération sans jeunesse. Ils ont offert leurs vies, convaincus que le futur ne va plus être comme le présent qu'ils vivaient. J'ai mis ensemble, minutieusement, fait par fait, afin de refaire un monde de vrais héros et martyrs. Dieu nous a rendus capables d'avoir une histoire avec beaucoup de martyres, qu'on doit honorer. C'est à nous de le faire ! Inscrivez profondément leurs noms dans vos cœurs et dans la pierre ! [...] A ceux qui n'ont pas entendu le gémissement du peuple roumain, qui n'ont pas vu les enfants arrachés du sein de leurs mères et le sang innocent coulant pour la justice,

LES EFFETS DU COMMUNISME SUR LA CONSCIENCE DU PEUPLE ROUMAIN

éléments fidèles à l'idéologie communiste infiltrés encore dans les structures administratives et politiques après la révolution - la destruction, par le régime communiste, des monastères et des églises, dont beaucoup étaient des importants monuments d'art.	aux étrangers qui nous demandent ce qu'on a fait, offrons-leur offrir preuves [...] et, en les accompagnant au fil de notre histoire, montrons-leur que notre terre est pleine d'ossements, de la montagne jusqu'à la mer, de la chaumière jusqu'au palais, et qu'on peut rencontrer partout des enfants qui n'ont pas connu leurs parents ou des mères dont les larmes ont séchées dans la tristesse de l'attente.» (introduction de l'auteur, Collection IONITOIU). - des centaines de livres; des revues, des débats publics, des tables rondes, des mémoriaux, des musées, des associations des détenus politiques, des expositions, des recherches, des collections, des entretiens, des manifestations culturelles, religieuses, etc. à l'honneur des victimes du communisme.

VIOLENCE, IRRESPONSABILITÉ ET RÉCIDIVE LA LÉGISLATION DES MINEURS DANS LA FRANCE ACTUELLE

HORIA LAZĂR*

ABSTRACT. Violence, Irresponsability and Recidivism. The Minors' Legislation in Current France. In 20th century France, the minors' legislation has undergone three stages: between 1950 – 1990 juvenile delinquency is assimilated into social alienation and corrected through educational measures; after 1990 the assumption of irresponsibility is gradually abolished, while the legislation which had become more strict made use of educative sanctions; after 2007 the ideology of risk prevention sees the underage delinquent as a potential recidivist, replacing the juridical treatment of youth delinquency by a globalizing, biopolitical approach, according to which, the minors' crimes become the object of tighter administrative surveillance and of stiff penalties.

Key words: minor, violence, delinquent, guilty, recidivist, educational, protection, educational sanction, prevention.

Lancée en 1945, amplifiée dans les années 1990 et intégrée en 2007 dans la législation de la récidive, la législation des mineurs est, dans la France de nos jours, l'expression du passage de la justice pénale à l'instrumentalisation juridique des peurs collectives générées par l'obsession de l'insécurité. Celle-ci ne concerne pas seulement les biens mais surtout l'existence et l'intégrité physique des personnes, et aussi les menaces qui touchent les institutions, le milieu naturel et le patrimoine culturel et moral de l'humanité. Dans ce contexte, l'évolution du traitement juridique de la délinquance juvénile acquiert une signification particulière.

1. Préalable psycho-anthropologique. Peut-on dire que l'enfant est un être humain à part entière, un adulte en miniature? Présentant l'état actuel du débat entre génétistes et psychanalystes, Jean-Claude Quentel propose comme alternative la théorie de la médiation formulée, dans les

* Assistant Professor in the French Department of the Faculty of Letters, "Babeș-Bolyai" University, Cluj. mlazar54@yahoo.com

années 1990, par Jean Gagnepain¹. Dans le sillage de Piaget, les génétistes, héritiers de l'empirisme et de l'évolutionnisme biologique, voient dans le développement de l'enfant une «embryogenèse de la raison» et de l'homme même. Avec un évident préjugé adultocentrique et évitant de parler de la naissance (de l'entrée dans le monde de l'enfant – nous verrons plus loin de quel monde il s'agit) et de la mort, ils associent la croissance physique et le développement moral dans une vision optimiste du progrès de l'homme vers la maturité, âge de l'épanouissement et sommet de l'humanité. Minoritaire et initialement faible, l'enfant sera placé au centre des préoccupations éducatives des adultes. Objet d'une protection légale spécifique centrée sur le droit des mineurs (articulé, de manière unilatérale, sur l'«intérêt de l'enfant»), non sur celui de la société, il est un adulte virtuel, sans identité – une personne en voie de formation grâce aux efforts des parents. Selon cette approche, l'enfance est une transition difficile vers l'âge adulte.

À l'autre extrémité, la psychanalyse identifie, dès le départ, l'enfant avec l'adulte. L'histoire de l'espèce humaine se résumant aux pulsions inconscientes (qui sont *identiques* chez l'enfant et chez l'adulte), sans dessiner une évolution de la personne et sans être l'expression de besoins changeants, l'enfant est, comme l'adulte, un sujet qui produit du sens. Bien qu'elle rende à l'enfant la raison, la psychanalyse reste insuffisante: elle n'explique pas *comment* fonctionne la pensée et ne rend pas compte des diverses modalités de la constitution du sens.

La théorie de la médiation fait converger la problématique du langage et celle de la personne avec, comme corollaire, le «social culturel»². Opposé à la langue, qui s'apprend, le langage comme capacité d'expression ou «grammaticalité» est, à la fois, un fait inné et un fait de culture³. Enraciné dans une logique spécifique, préalable à la conscience de soi, selon laquelle l'aptitude humaine de l'abstraction dépasse la verbalisation, il diffracte la rationalité dans quatre registres différents et coprésents: le Signe (logique), l'Instrument (technique), la Personne (ethnique) et la Norme (éthique). Avec comme toile de fond ce «polymorphisme causal», le critère de l'expressivité est l'*impropriété* linguistique, la polysémie et l'erreur grammaticale – signe d'une capacité d'abstraction spécifique. Celle-ci n'est pas toujours l'effet d'une analogie morphologique imparfaite, s'inscrivant au contraire dans un «inconscient cognitif» que Piaget semble avoir pressenti. Spontanément et sans

¹ Jean-Claude Quentel, «Penser la différence de l'enfant», in *Le Débat*, 132, p. 5-26.

² *Ibid.*, p. 24.

³ *Ibid.*, p. 12.

inhibitions, les enfants désignent parfois les nageoires des poissons par le mot «rames» et le chêne par le mot «glandier» - faits qui appellent, selon la formule de Bachelard, une «pédagogie de l'erreur».

Chose d'autant plus nécessaire que depuis un demi-siècle psychologues, éducateurs, anthropologues et philosophes se penchent avec inquiétude sur la crise de l'éducation. Entre la répression et la complaisance démagogique-clientéliste («l'intérêt de l'enfant» avant tout), la théorie de la médiation propose un modèle explicatif axé sur la définition de la personne comme réalité socioculturelle, avec les tensions qui lui sont inhérentes. Dans ce modèle, l'enfant, complice de l'adulte avec lequel, à la différence de ce qui se passe dans le règne animal, il interagit, «s'imprègne» peu à peu des pratiques de son entourage familial et social, «sans prendre de distance par rapport à elles» [nous soulignons]⁴. La dichotomie enfant/adulte est ainsi annulée alors que le vide anthropologique autour duquel s'affrontent dans un dialogue de sourds les sensualistes et les génétistes (qui mettent en avant la différence de nature entre l'enfant et l'adulte) avec les juristes (qui affirment l'identité du mineur comme sujet de droit) prêts à instituer une «république des enfants»⁵ parallèle et opposée à celle des adultes, est rempli par le projet éducatif devenu un problème de société, non simplement privé.

Dans ce dispositif, l'adolescence a une position-clé: lieu d'un conflit irréductible comme prolongement d'une enfance qui sera toujours vécue sur le mode nostalgique et, en même temps, âge qui consacre le meurtre de l'enfant d'hier, comme disent les psychanalystes, elle représente, dans l'histoire de l'individu, la période pendant laquelle l'enfant se transforme en personne autonome. Si l'enfant participe à sa propre personne *par d'autres*, à commencer par ses parents en qui il cherche des repères d'identification, donc «par procuration», l'adolescent, qui a du mal à sortir de la dépendance de la loi instituée par les autres, l'assume en se situant dans l'espace, dans le temps et dans le monde. Entré dans l'histoire, il sera capable de produire par distanciation des récits, des histoires et des narrations séparées de la chronologie qui leur a servi de support temporel et dont il s'éloigne, en devenant un être à la fois social et culturel.

L'être social n'est ni politique ni juridique – ni citoyen ni sujet de droit. Avec le brio qu'on lui connaît, Marcel Gauchet se penche sur «les âges de la

⁴ *Ibid.*, p. 24.

⁵ Marcel Gauchet, «L'École à l'école d'elle-même», in *La démocratie contre elle-même*, Paris, Gallimard, coll. «Tel», 2002, p. 131.

vie» et sur «l'enfant désiré»⁶. Tout d'abord, la culture «hypermoderne» (terme que Gauchet préfère à celui de postmoderne, faisant voir par là une prédilection pour le préfixe *hyper-* qui le rapproche de Jean Baudrillard), qui suggère une intensification explosive, est une véritable «réquisition de l'avenir»⁷: l'accroissement de la longévité fait que l'âge des grands accomplissements ne soit plus la maturité mais la vieillesse, qui devient ainsi le nouveau «pôle de l'imaginaire social». Le militantisme dévoué, l'humanitarisme et l'engagement culturel renforcé des personnes âgées, preuve de la politisation du troisième âge, est symétrique, selon Gauchet, de la dépolitisation de la jeunesse. En même temps, l'augmentation de l'espérance de vie se conjugue avec l'allongement de la scolarisation et avec l'entrée tardive dans la vie active. La grande contrainte de la société contemporaine n'est plus le travail mais l'école, ce qui fait que l'éducation devient le «support obligatoire» de la définition de l'individu.

D'autre part, la «désinstitutionnalisation de la famille» (le divorce facile, les familles monoparentales, l'éloignement du père de la filiation biologique) ainsi que les progrès de la médecine (les manipulations génétiques, la procréation assistée) ont dorénavant un impact puissant sur la mentalité des jeunes et sur la représentation des âges. Un paradoxe: si la baisse exponentielle de la mortalité infantile est accompagnée de celle de la fécondité féminine, le XXIème siècle – et les suivants – peuvent créer une nouvelle culture: celle de «l'homme rare»⁸. L'utopie de la jeunesse éternelle sort de l'oubli et se recentre sur la figure de l'adolescent, dotée d'une forte charge imaginaire et symbolique. La jeunesse est le refus de l'aliénation; la maturité – simple classe d'âge sans prestige, attente de la sénescence – n'a pas de relief social. Placée avant elles, rongée par l'enfance dont elle fait partie et bénéficiant à la fois d'un champ d'action illimité par la «liquidation de l'âge adulte», l'adolescence triomphante se dilate et devient ambiguë, en perdant sa substance: «jeunesse imprégnée d'enfance»⁹, elle est, actuellement, un immense réservoir de jeunes qui refusent de s'autonomiser et de s'insérer dans la société avec, comme forme paroxystique, le refus de travailler. Reconnus, choyés, gratifiés, sans frustrations et aussi sans le sens de la rébellion qui, en 1968, avait fait vaciller l'ordre bourgeois, les adolescents

⁶ Marcel Gauchet, «La redéfinition des âges de la vie», in *Le Débat*, 132, p. 27-74.

⁷ *Ibid.*, p. 31.

⁸ *Ibid.*, p. 32.

⁹ *Ibid.*, p. 42.

d'aujourd'hui – des enfants vieilliss et figés dans une longévité qui s'annonce interminable – sont l'image vivante du «monde sans adultes» - le nôtre.

Peut-on parler, compte tenu de cela, de projet éducatif? À qui s'adresserait-il et quel serait le sens de la formation de l'enfant - et surtout de l'adolescent – par l'institution scolaire?

Dans un article consacré à la «privatisation de la procréation»¹⁰, Marcel Gauchet nous rappelle que de nos jours l'enfant n'est pas attendu mais «désiré», préparé, programmé. La procréation consciente n'a rien à voir avec la sexualité ou la famille, étant un jeu de relations interpersonnelles et un bien de consommation à la portée de tous, pendant que la «déhiérarchisation des genres» confirme la massification de la reproduction humaine. Désormais il n'y a plus que des enfants légitimes engendrés dans un ventre qui *peut être* celui de leur mère et dont l'appartenance à la cellule familiale est plutôt une exception socio-anthropologique.

Devant un père «sans mandat» et une mère qui peut être d'occasion, l'enfant de personne fait, assez curieusement, que la famille existe comme réalité sociale ouverte. Désiré ardemment (même si, à vrai dire, l'enfant désiré est un «enfant refusé»: le refus des chances inscrites dans une dynamique temporelle ouverte sur l'avenir), il inverse les rôles au sein de la famille. Les psychologues contemporains s'empressent de promouvoir l'éducation permanente *des parents* et de les «soutenir» dans l'éducation des enfants. Négociation difficile dans laquelle la «libération» des enfants a, comme revers, l'infantilisation des parents et leur désinvestissement éducatif. Par ailleurs, le nouveau modèle familial, «intimisé» (dépourvu de dimension publique et à la fois infiniment flexible, donc étranger au droit privé), partagé entre hyperinterventionnisme et paralysie, renonce à toute vocation éducative, qu'il transfère à la société et à l'institution scolaire, qu'il conteste incessamment sans vouloir les réformer. Quant à l'autonomisation de l'enfant, elle apparaît parfois sous des formes caricaturales, comme par exemple dans les images publicitaires ou les faire-part de naissance dans lesquels le bébé, associé de manière somnambulique à l'acte de son arrivée au monde, annonce fièrement: «J'arrive!». Il n'est plus expulsé du ventre maternel mais provoque lui-même sa naissance – il «se fait naître» avec l'aide de ses parents: non seulement de sa mère mais aussi de son père. D'autre part, dans une ambiance de baisse de la fécondité féminine – ce qui, par le biais d'adoptions, de sophistications médicales et d'homoparentalité crée un «droit à l'enfant» inédit, le désir d'enfant, devenu essentiellement

¹⁰ Marcel Gauchet, «L'enfant du désir», in *Le Débat*, 132, p. 98-120.

féminin, pose les jalons d'une négociation compliquée au sein du couple. Mis à m'écart et «résigné», le père s'efface laissant la porte ouverte à un véritable «matriarcat psychique»¹¹. La virtualisation de la personne humaine, effet de la «neutralisation de la sexualité procréative» et de la «reconnaissance interpersonnelle potentielle» fait que le désir d'enfant paradigmatique – qui n'a rien à voir avec l'amour, la conjugalité ou la procréation sexuelle – soit celui d'une femme célibataire homosexuelle; mère d'enfants obtenus par procréation assistée médicalement¹².

Dans la famille intimisée, privatisée, retournée sur elle-même, le bonheur vient de l'enfant. Ce «mystérieux malheur»¹³ est qualifié par Gauchet d'«aliénation terrifiante»¹⁴, issue du double sentiment de contingence et de solitude. La nouvelle «réflexivité sociale» que l'enfant désiré introduit dans le monde le précontraint à venir parmi nous, à choisir ses parents et à être ce qu'il est. Par un déplacement inédit des fondements de l'identité et de l'autonomie, la précocité de l'individualisation fait éclater sa singularité alors que l'«enfance en soi», sans passé et sans signes d'appartenance, risque de se perdre dans la «folie des origines»¹⁵.

2. La violence télévisuelle. De nos jours, la violence est moins un fait matériel qu'une réalité culturelle. La transformation des principes éducatifs, l'apparition d'un nouveau milieu éducationnel lié à la culture médiatique et à l'usage des loisirs, l'infantilisation des adultes font de la violence (verbale, simulée, virtuelle) une norme des rapports sociaux et un «style de vie»¹⁶. Modérés ou incisifs, les sociologues et les anthropologues ne peuvent pas la passer sous silence. Prudent et pragmatique, Norbert Elias institue un «seuil de violence légitime», expression de toute culture déterminée, au risque de dissoudre la violence dans le contexte social et culturel. Plus subtilement, Pierre Bourdieu voit dans la «violence symbolique» l'expression de conflits variés, de nature différente. Quant à Cornélius Castoriadis, il estime que la banalisation de la violence est la perte du sens et une volonté d'autodestruction – une «micro-barbarie» sans enjeu: avilissement gratuit de l'individu et de la civilisation qui l'a produit, sans compensation «politique». L'écran n'est pas une arme et il n'ouvre pas un combat pour le

¹¹ *Ibid.*, p. 111.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*, p. 112.

¹⁴ *Ibid.*, p. 118.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Dominique Ottavi, «Enfance et violence. Le miroir des médias», in *Le Débat*, 132, p. 177-194.

pouvoir réel. Les actes meurtriers se substituent à la guerre et les cadavres exhibés télévisuellement participent de la logique de l'amplification pornographique du détail corporel.

Dominique Ottavi ramène la manipulation télévisuelle au risque de l'*exposition continuelle en état de passivité*, semblable à l'exposition aux rayons ou aux radiations nocives. Cette notion-clé lui permet d'assimiler la violence télévisuelle à la maltraitance traumatisante. En zappant en toute bonne foi, l'enfant est témoin d'un viol. L'absence de distanciation critique (l'adulte *choisit* le genre pornographique dans une série d'alternatives) ainsi que l'abondance et les bas prix des produits pornographiques ou des bandes dessinées violentes augmentent évidemment le risque. Quant à la libéralisation totale du marché, elle peut introduire, par la globalisation des messages violents peu coûteux, un obstacle à la création véritable – en fait une nouvelle et insidieuse forme de censure.

Le cliché psychologique, politisant, de l'autonomie acquise par interaction avec le milieu socioculturel devient, par la réalité de la violence télévisuelle, un simple mythe, semblable à celui qui remplace l'éducation *par* les médias des années 1960 par l'éducation prétendument réactive *aux* médias des années 1970¹⁷. Comment peut-on parler d'un «jeune téléspectateur actif», responsabilisé et même responsable, si dans les émissions de dessins animés les enfants, fascinés par le spectacle de la mort fictive, en redemandent toujours en parlant, là où la gradation n'a aucun sens, de personnages «très morts», opposés aux blessées «pas tout à fait morts»? le tout étant, malheureusement, perçu sans aucune compassion pour le vrai mort. La disparition de la dimension émotive fait de la mort une notion fluide et un objet ludique: de plus en plus d'enfants «jouent au mort» dans des scénarios où le langage et le comportement «sans adresse» sont déconnectés de la relation avec les autres et de la *réalité* de ceux-ci. Expression d'une «culture de l'immaturité» dans laquelle la démission des adultes rejoint les échecs de l'éducation, la violence télévisuelle nous place devant des responsabilités très lourdes.

Aux antipodes, les tenants de la liberté d'expression inconditionnelle, détracteurs invétérés de l'«ordre moral», affirment non sans raison que, à vrai dire, nous n'avons aucune preuve de l'effet de la violence fictive sur le comportement des jeunes. Les rapports d'experts dans la violence médiatique publiés en France (1995, 2002, 2003) n'ont malheureusement pas fait avancer la réflexion dans le domaine. Celui de 2002, commandé par

¹⁷ *Ibid.*, p. 189.

un gouvernement de gauche, préconisait l'amélioration de l'éducation aux médias, l'harmonisation des critères de classification des films projetés dans les salles de cinéma et par les chaînes de télévision, la modification des comités de visionnement (dont le fonctionnement reste peu clair et dont les capacités d'intervention sont pratiquement inexistantes). Certaines propositions n'atteignaient qu'obliquement la problématique du rapport, comme celle concernant l'amélioration de la formation des enseignants et des éducateurs.

Le rapport de 2003, signé par un professeur de philosophie très connu, Blandine Kriegel, en grande partie non accepté par le ministre de la culture d'alors, est visiblement imprégné par une vision étatiste et des inquiétudes sécuritaires: l'accroissement du contrôle du pouvoir sur le secteur médiatique. Dans une présentation très critique de ce rapport, le psychanalyste et le sociologue Serge Tisseron met en lumière ses insuffisances¹⁸. D'abord, la plupart des enquêtes sur le sujet ont été effectuées aux États-Unis, où, on le sait bien, la possession massive d'armes facilite le passage à des actes violents, présentés parfois comme des gestes de légitime défense. Ensuite, si la violence télévisuelle fait croître, en petite proportion néanmoins (5% selon un rapport), la violence réelle, ceci est valable pour *toutes* les catégories d'âge, non seulement pour les jeunes! Enfin, compte tenu du fait que, de toute façon, les images violentes sur l'écran ne disparaîtront pas de sitôt, pour prévenir avec esprit de réalisme et efficacement la diffusion de la violence réelle nous devrions essayer de connaître non seulement les motivations de ceux qui deviennent violents suite à la fréquentation de l'écran mais aussi celles de ceux qui ne le deviennent pas, malgré la pression des médias

Pour Tisseron, les causes de la violence sont sociales: la pauvreté, la précarité professionnelle, la marginalisation, le sentiment d'exclusion. Or, étrangement, le rapport Kriegel n'utilise jamais ces mots. D'autre part, si la violence sociale est en hausse, les revendications individuelles le sont aussi dans les sociétés industrialisées, ce qui devrait susciter des interrogations sur ces réalités.

Quelle serait la solution pour dépasser la violence? Comme préalable, l'élimination de la confusion qui fait de la violence télévisuelle «un reflet *inévitabile* [?] de la violence du monde», comme dit le rapport Kriegel [nous soulignons]. Fataliste, naïf et politisant, le rapport feint d'ignorer que les images sont des *constructions*, non des «reflets». Or si nous acceptons ce postulat la résolution du problème passe par la diminution

¹⁸ Serge Tisseron, «Inquiéter pour contrôler», in *Le Monde diplomatique*, janvier 2003, p. 32.

de la déstructuration sociale et par l'incitation lancée aux jeunes de construire leurs propres images, en dialoguant avec toutes les catégories socioculturelles: non point par la censure des images et par la surveillance des usagers mais par la libération du potentiel créateur d'images chez ceux qui, à cause de l'exclusion sociale, n'ont pas ce droit. C'est ainsi que les défavorisés, parmi lesquels il y a de nombreux enfants et des jeunes, pourraient se réinsérer dans un paysage audiovisuel renouvelé en structurant et en exprimant leurs besoins. La diversité des images prendrait ainsi la place de l'uniformité des clichés médiatiques actuels. Bref, au lieu de sophistiquer davantage les signalisations d'interdiction de certaines émissions il serait préférable de proposer aux jeunes des pratiques culturelles alternatives: sports, sorties en commun, débats sur des sujets qui les intéressent, etc. Hyperprotégé et en même temps fragilisé par l'exposition actuelle au flux médiatique, l'enfant retrouverait sa place dans la société comme *producteur* d'images et non comme simple consommateur. Le conflit du vieil autoritarisme des années 1950 et de la permissivité des années 2000 – expression d'une même impuissance – pourrait ainsi se résorber dans un monde où la liberté de créer des images sera réelle, devenant un nouveau droit de l'homme.

Selon les techniciens de l'éducation, chez l'homme l'hétéronomie précède l'autonomie et l'affranchissement de l'adolescent de la dépendance de l'enfance est le résultat de la prise de conscience du patrimoine culturel que celui-ci hérite des générations antérieures. Des sociologues de l'image et des anthropologues s'associent à cette réflexion en proposant l'intensification du dialogue avec les jeunes et en les encourageant à exprimer leurs besoins et leurs exigences. Opposé à l'interventionnisme étatique comme au contrôle unilatéral des groupes de pression, l'individualisme peut constituer un ferment de pacification sociale en reconnaissant l'altérité et en affirmant le respect sans condition de l'autre. Dans un monde où les conflits entre les personnes peuvent s'annuler en s'exprimant il peut redevenir le moteur de l'équilibre social.

3. De la protection éducative à la sanction éducative. Souvent perçu comme source de désordre au sein des familles, l'enfant turbulent peut devenir, dans certaines conditions, un danger pour la société. Avec comme toile de fond la fragilisation des repères auxquels il se rapporte (la famille, l'école) et la déstructuration des institutions qui accueillent les enfants et les adolescents et compte tenu aussi des progrès de la réflexion juridique concernant les droits des mineurs, des changements d'optique significatifs sont à signaler dans ce domaine très sensible, qui concerne l'ensemble de la société.

Lé débat s'est rouvert en 2002 avec la publication du livre d'Alain Renaut *La libération des enfants. Contribution philosophique à une histoire de l'enfance*¹⁹. Se situant dans une perspective philosophico-anthropologique, cet auteur conteste l'image de l'enfant véhiculée par l'histoire des mentalités de Philippe Ariès, résolument antimoderne. Ariès interprète l'institution scolaire comme un dispositif d'oppression subtile de l'enfant - un mécanisme de surveillance et d'exclusion en tout semblable à celui décrit par Michel Foucault dans ses livres consacrés aux établissements hospitaliers et carcéraux. Reprenant les textes optimistes de l'humanisme de la Renaissance (le traité *Sur les enfants* d'Érasme, publié en 1529) et des Lumières (surtout l'*Émile* de Rousseau, où la maturation de l'enfant représente l'épanouissement de l'humanité par un processus d'autonomisation inhérent à l'homme), Renaut définit la modernité comme progrès dans l'émancipation et accès à l'égalité: un modèle explicatif qui, selon lui, a l'avantage de faire mieux comprendre la crise actuelle de l'institution familiale et scolaire en mettant en rapport celles-ci avec la passion, vieille comme le monde, de l'égalité, qui, de nos jours, n'a malheureusement pas un support démocratique réel et ne bénéficie pas d'un projet éducatif bien articulé²⁰. Cependant, l'alternative explicative de Renaut, bien qu'ingénieuse, est strictement téléologique. Elle nous place devant «la dynamique inévitable de la liberté»²¹ de la même manière que l'interprétation théologique de Locke attribuait par compensation à l'enfant, l'éternel mineur sans évolution, des droits fondés dans sa vulnérabilité et sa dissemblance avec les adultes. La précarité de l'homme, effet de la chute d'Adam, fonde le droit naturel de l'enfant à la protection et à l'éducation, droit garanti solidairement par les deux parents. Dans la vision de Locke il n'y a pas de puissance du père: l'autorité des parents est partagée alors que l'état d'inaccomplissement de l'enfant lui confère des droits spécifiques.

Comment concilier cependant les droits de l'enfant avec le statut de mineur, c'est-à-dire de personne sans responsabilité²²? Quelles sont les limites de la liberté de l'enfant et comment respecter, dans ce contexte, sa

¹⁹ *La libération des enfants. Contribution philosophique à une histoire de l'enfance*, Paris, Bayard, 2002.

²⁰ V. Georges Vigarello, «Les paradigmes d'une histoire de l'enfance», in *Le Débat*, 121, p. 155.

²¹ Dominique Youf, «Construire un droit de l'enfance», in *Le Débat*, 121, p. 160.

²² Voici les seuils d'âge sous lesquels les enfants ne peuvent pas être jugés, dans les pays européens: Finlande, Danemark, Suède: 15 ans; Italie, Espagne, Autriche, Allemagne, Irlande; 14 ans; Hollande, Portugal: 12 ans; Angleterre: 19 ans; Grèce: 7 ans. En France les mineurs peuvent être jugés à n'importe quel âge s'ils ont le discernement – fait sur lequel se prononce le juge (cf. Dominique Youf, «Éduquer et punir. L'évolution de la justice pénale des enfants», in *Esprit*, octobre 2006, p. 177, n. 26).

dignité? Plus précisément, comment peut-on construire une législation des mineurs qui évite la confusion de Renaut entre *la personne juridique* (titulaire, en tant qu'homme, des droits généraux de l'espèce) et *le sujet de droit* censé répondre devant la loi de faits avérés²³?

Le droit pénal des mineurs couvre une réalité psycho-anthropologique non homogène: l'enfance, l'adolescence et le début de la jeunesse - ce qui explique les difficultés de sa constitution. En France, le Code civil promulgué par Napoléon en 1804, parfois tributaire de l'idéologie familiale de l'Ancien Régime, où la famille est un facteur essentiel de cohésion sociale, dotait le père de «moyens de correction» de l'enfant rebelle. Confrontée avec des problèmes sociaux (le travail des enfants) et avec l'obligation scolaire récemment instituée, la Troisième République mettra en place une politique de protection de l'enfant. Deux lois successives, promulguées respectivement en 1889 et en 1898, prévoient la perte par les parents indignes des droits parentaux, confiant leurs enfants, victimes susceptibles de devenir bientôt délinquants, aux organisations charitables, afin d'éviter dans la mesure du possible leur emprisonnement ou le séjour dans des maisons de correction. Cette mesure, salutaire pour les enfants soumis à de mauvais traitements mais infamante pour les parents a donné lieu à des blocages dans l'application, dus en partie à l'attachement du corps des magistrats à l'idée d'autorité des parents.

L'ordonnance de février 1945 concernant les enfants délinquants est un tournant en la matière. En mettant en place un système *unique* de protection pour les enfants abandonnés, inadaptés et délinquants et refusant la distinction entre mineurs *victimes* et mineurs *coupables*, le texte se focalise de manière optimiste sur la protection de l'enfant par des mesures éducatives. Selon cette approche, l'enfant maltraité et l'adolescent délinquant, êtres humains inachevés et sans responsabilité, victimes d'une situation sociale ou familiale qu'ils sont incapables de maîtriser, ont droit à une protection identique²⁴. La création d'une nouvelle magistrature, le juge des enfants, ainsi que la réversibilité de la victime et du coupable, opposée au sens commun, font que l'exigence de protection du mineur et celle d'éducation convergent dans un projet désigné, à l'époque, comme «assistance éducative». L'expression juridique de cet état de fait est la médiation des conflits par le juge des enfants, au lieu du débat public

²³ Dominique Youf, «Construire un droit de l'enfance», in *Le Débat*, 121, p. 163.

²⁴ Id., «Enfance victime, enfance coupable. Les métamorphoses de la protection de l'enfance», in *Le Débat*, 132, p. 214.

contradictoire: instrument de pacification fonctionnant dans le cadre d'un «État sanitaire et social» qui précède, en France, l'«État-providence» des années 1960-1990, né avec la Cinquième République. Répondant au besoin de prévenir et de limiter les risques sociaux, les deux projets juridico-éducatifs mettent en place des dispositifs d'éducation surveillée et de soutien social, confiant au juge et à sa clairvoyance les enfants en danger, simultanément victimes et coupables sans responsabilité, comme ils sont définis dans une ordonnance de 1958.

Privé de discernement, le mineur français des années 1950 (à l'époque, la majorité était atteinte à vingt et un ans) est placé à l'extérieur des notions de délit et de peine. Objet d'une sollicitude éducative-paternaliste que l'État distribue avec une égale prodigalité aux enfants turbulents et aux parents indignes (plutôt des parents méprisables qu'un enfant sans famille) et vivant dans un monde en croissance économique, aux tensions estompées, les mineurs des années 1950 ne peuvent être incarcérés qu'exceptionnellement, sur décision bien motivée du juge des enfants. Et si l'ordonnance de 1945 était largement tributaire de la logique disciplinaire et pénitentiaire (les mineurs délinquants devaient être isolés *loin* des parents), celle de 1958 impose l'«action éducative en milieu ouvert», créant à cet effet des structures d'accueil des mineurs en difficulté, dont l'objectif n'est pas la transmission des connaissances mais la resocialisation. Se penchant sur les *causes* de la délinquance juvénile, les juges des années 1960 voient en celle-ci un symptôme du mal social alors que les actes de protestation et d'opposition des jeunes (fugues, vols ostentatoires, vandalismes) leur semblent être le signe d'une inadaptation au milieu social et familial, et non de la «désobéissance» ou du «manque de respect» pour les parents.

La Déclaration des droits de l'enfant de 1959, document de l'ONU, est une transition significative vers la définition des «droits-libertés» de l'enfant et de leur dynamique. Avec l'effondrement des idéologies et l'affirmation des droits individuels, les droits de l'homme seront bâtis sur la limitation des droits de l'État, et les droits de l'enfant sur la diminution de l'autorité parentale. Par un réajustement des rapports entre État, famille et enfant, où la crise de l'État-providence est contemporaine de l'explosion de la délinquance juvénile, la dualité enfant victime/enfant coupable refait surface sous de nouveaux aspects. Un mineur délinquant n'est pas, certes, un majeur délinquant, mais l'immaturation de l'adolescent (objet éducatif) sera dorénavant celle d'un sujet de droit spécifique, respecté et à la fois responsabilisé. Les années 1980 ont marqué en France un dernier sursaut de

l'autorité parentale: associés aux organismes publics comme partenaires éducatifs, les parents préparaient la réintégration des enfants dans leurs familles, *limitant ainsi l'action de la puissance publique sur les dérapages de la jeunesse*. En ce sens, les rapports accablants, publiés tardivement, en 2000, font état de défaillances majeures du système de placement des mineurs dans des institutions d'assistance éducative, et aussi du sentiment d'insécurité des jeunes qui y étaient accueillis (par exemple l'interdiction, levée en 2002, d'accéder au dossier par lequel le délinquant allait être inculpé). En raison du respect dû à la vie familiale et privée, le placement des adolescents dans des centres spécialisés a été vécu par bien des parents comme une injustice.

La législation des années 1990 a essayé d'éliminer les frustrations des jeunes et des familles, et aussi de construire un nouveau droit pénal des mineurs. En 1993, la législation des enfants intègre comme réponse *symbolique* à la délinquance juvénile la réparation des pertes (excuses présentées en public, petits travaux au profit de la collectivité): notion strictement juridique – non éducative – qui fait du mineur l'auteur de ses propres actes, et qui se focalise sur la victime de l'infraction et sur ses intérêts, non sur l'enfant délinquant, dont la personnalité sera soumise à l'analyse des travailleurs sociaux. En liant la réparation des pertes à l'acte commis, le législateur essaie d'éviter l'assimilation de la première aux travaux forcés d'intérêt public, et aussi la confusion avec la médiation pénale en cas de délinquance des majeurs, qui présuppose l'indemnisation de la victime sous la houlette du procureur. Enfin, pour écarter le sentiment d'impunité et pour prévenir la récidive, la nouvelle législation remplace en cas de récidive la réparation avec la rétribution, dissociant le droit à l'éducation du mineur du principe de la responsabilité progressive²⁵.

Pour rompre définitivement avec la philosophie pénitentiaire, dans les années 1990 les vieux dispositifs d'«éducation surveillée» disparaissent, cédant la place à un organisme nouveau: la Protection judiciaire de la jeunesse. Comme préalable, le législateur établit que les délits des jeunes sont l'effet d'une «rationalité limitée», refusant cependant l'identification des mineurs en danger avec les mineurs délinquants. Désormais l'enfant en

²⁵ Dominique Youf, «Le nouveau droit pénal des mineurs», in *Le Débat*, 121, p. 122-123. L'identification du coupable avec la victime et l'introduction de la notion d'«enfance malheureuse» dont le traitement éducatif avait comme base le maintien dans la famille de l'enfant inadapté et, simultanément, la prévention de la délinquance juvénile, a fini par créer un état de fait paradoxal, qui servira comme point de départ dans les réformes ultérieures: en vertu du principe d'irresponsabilité pénale le mineur le mieux protégé par la loi était celui qui commettait des actes antisociaux!

danger est le mineur agressé ou maltraité – non l'enfant défavorisé ou inadapté -, et la distinction entre contrainte et répression introduit la notion de «tiers social» dans une construction triangulaire qui se substitue à la dualité victime/coupable. Conjuguant le projet *éducatif* avec l'exigence *sociale* de répression des délits, la nouvelle législation fait de l'adhésion du mineur au premier un objectif, non un préalable psychologique²⁶. Ensuite, prenant acte du fait que les mesures strictement éducatives ne font qu'accroître le sentiment d'impunité, le nouveau droit pénal des mineurs réunit l'éducation et la pénalisation sous la pression des exigences d'ordre public, associant responsabilisation et répression.

Dans les années 1990, le durcissement de la législation des mineurs, fondé sur l'abolition de la présomption générale d'irresponsabilité, se traduit par une gradation des pénalisations et par la création de nouveaux centres d'accueil pour les adolescents délinquants. Après 1990, la France est émaillée de Centres de placement immédiat (CPI) et de Centres d'éducation renforcée (CER). Les premiers *ne sont pas* des lieux de détention alors que les derniers ont comme principe de fonctionnement l'éloignement de l'enfant qui a commis des infractions de son milieu naturel – familial et géographique²⁷. Quant aux modalités de pénalisation, la nouvelle législation remplace les «mesures éducatives» par des «sanctions éducatives» [nous soulignons], y compris pour les mineurs de dix ans. À partir de septembre 2002, l'alternative juridique de base est la sanction ou la peine. Bien que, même à présent, le mineur fasse l'objet de mesures pénales différentes de celles appliquées à l'adulte, surtout en ce qui concerne l'atténuation de la peine, la «simplification» des procédures pénales mise en place par la loi de 2002 remet en question la présomption d'innocence (votée dans sa dernière version en 2000), instaurant, par exemple, un «référé-détention» qui permet au procureur de s'opposer à la libération conditionnelle des jeunes délinquants, prononcée par les juges. À cela il faut ajouter la création, toujours en 2002,

²⁶ Une circulaire de la Direction de la protection judiciaire de la jeunesse met en évidence sans ambages la convergence de la contrainte et de l'action éducative: «La contrainte est présente dans l'action éducative menée dans le cadre judiciaire [...]. En ce sens l'adhésion du mineur au projet éducatif est un objectif et non un préalable» (cité dans D. Youf, «Éduquer et punir [...]», in *Esprit*, octobre 2006, p. 168).

²⁷ Les «séjours de rupture», principe des CER, consistent à faire vivre un petit groupe de délinquants (six à huit) pendant douze à dix-huit semaines avec un nombre équivalent d'adultes. Cette pédagogie a pour objectif la resocialisation des délinquants grâce à des activités que les mineurs et les adultes développent en commun. Étrangère à tout rapport de pouvoir, la proximité des âges rapproche le projet d'éducation *renforcée* de celui de l'éducation *spécialisée*, qui a ses origines dans le scoutisme (cf. D. Youf, *ibid.*, p. 169).

des Centres éducatifs fermés (CEF) destinés aux criminels qui n'ont pas encore treize ans et aux délinquants ayant dépassé seize ans. Par juridisation et politisation, les problèmes des mineurs sont extraits de leur contexte éthique et social et confiés de manière unilatérale à un corps de magistrats dont les instruments d'intervention sont insuffisants. D'ailleurs, ceux-ci se sont opposés eux-mêmes, à plusieurs reprises, à l'aggravation des peines réservées aux mineurs, soulignant l'incompatibilité entre le projet éducatif et la pénalisation disciplinaire ou l'isolement pénitentiaire.

Le sentiment d'insécurité généralisée déterminé par l'explosion de la violence urbaine dans l'Europe industrialisée – un paysage dans lequel la délinquance juvénile n'est qu'une partie d'un ensemble complexe – fait que les populations ont l'impression que les interventions des pouvoirs publics contre les mineurs délinquants sont marquées de laxisme. Dans la France des années 1990 les incarcérations de mineurs ont cependant augmenté de 81% (4326 en 1999 contre 2368 en 1993). Entre 1999-2002 l'évolution est en dents de scie: 9% de plus en 1999, 3% de moins en 2000, 10% de plus en 2001 en 37% de plus en 2002. En 1996, 310 mineurs ont été condamnés pour crime, en 2000 – 580. En ce qui concerne les viols, en 1996 on a enregistré 202 condamnations alors qu'en 2000 leur nombre a doublé (393). Les mineurs violeurs de la fin de millénaire se sont signalés par leur précocité: 45,8% avaient entre treize et seize ans alors que leurs «aînés» (entre seize et dix-huit ans) ont représenté 46,6%²⁸.

Un spécialiste du domaine rappelle qu'«autrefois, le délit d'un jeune était perçu comme une conséquence et l'expression d'une souffrance. Aujourd'hui, on le considère plutôt comme le début d'un parcours de délinquant»²⁹. Culpabilisation facile, dans laquelle une «dynamique égalitaire mal comprise»³⁰ assimile toujours davantage le jeune délinquant – dans la plupart des cas un adolescent – aux personnes majeures, comme récidiviste potentiel, irréductible. Ce réductionnisme sacralise la vulnérabilité de l'enfant et sollicite la répression urgente de l'adolescent, comme si entre les deux étapes de l'enfance il pourrait y avoir un seuil qui peut être défini scientifiquement. Pour rassurer les adultes, le mineur, expulsé de leur centre d'intérêts, est écartelé, divisé en deux âges malaisés à définir et opposé aux personnes «d'âge mûr». Confirmant l'abdication des parents de la vocation éducative, le nouveau droit pénal des mineurs, essentiellement dissuasif et

²⁸ Cf. «Les CEF seront-ils vraiment éducatifs?», in *Le Monde de l'éducation*, octobre 2002, p. 52-53.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ D. Youf, «Construire un droit de l'enfance», *op. cit.*, p. 166.

étranger à la sociologie de la délinquance, puissamment focalisé sur les victimes et sur le besoin de réparation des pertes, fait de l'adolescent et de l'enfant délinquant un être humain *déjà autonome*, accompli et responsable. Une bonne raison pour que cet être fragile, titulaire de «droits», puisse être réprimé efficacement, dans une démocratie redéfinie, dont le principe n'est plus l'équilibre des pouvoirs pour annuler les influences et les pressions, comme le croyait Montesquieu, mais le primat du juridisme orchestré politiquement. La déresponsabilisation *éducative* des parents s'accompagne de la responsabilisation *juridique* des enfants. Dans un conflit d'intérêts obscur, qui ne dit pas son nom, l'enfant est promu à la dignité d'acteur public qui fera de lui, un jour, par la bouche et la voix des adultes désengagés, le chef charismatique de l'avenir, voué tel un bouc émissaire à une nouvelle immolation: un formidable jeu d'adultes. Dans la dernière décennie du XXe siècle, certains hommes politiques européens, irrités par la possibilité d'être traduits en justice pendant leur mandat, ont promptement signalé à qui voulait les entendre le danger d'une prétendue dérive de la démocratie, baptisée par eux «la république des juges», qui aurait préparé la prise du pouvoir par ceux-ci. Mais qui protégera les enfants d'aujourd'hui et de demain, délaissées par les parents et oubliés par la société, contre la vigilance implacable de la république des procureurs – des adultes «de bonne foi»?

4. De la sanction éducative à la prévention de la récidive. Les dernières évolutions de la législation française actuelle culminant avec la loi de la récidive du 10 août 2007 et marquées par le duel politique entre la droite et la gauche ont ramené dans le débat, avec l'aggravation des peines réservées aux récidivistes, le problème de la responsabilité pénale des mineurs. La dichotomie entre la prévention-répression des politiques de droite et la réinsertion par des méthodes sanitaires et sociales où la peine est le dernier recours, soutenue par les partis de gauche, cède désormais la place à une méthodologie de dépistage de la «menace délinquante». Sous le visage opaque, sans profil du récidiviste, désigné parfois avec pudeur comme «homme dangereux», le péril de l'insécurité devient la pierre angulaire d'une «société de surveillance»³¹ où la mobilisation communautaire permanente fait de la fonction pénale un élément ancillaire, voire résiduel, de la vie publique.

La législation des mineurs d'après-guerre, de nature «protectionnelle», était focalisée *sur le coupable* envisagé comme victime de l'injustice sociale, que la société était appelée à réparer. L'enfant était soumis à un

³¹ Jean de Maillard, «Les ambiguïtés de la politique de sécurité française», in *Le Débat*, 148, p. 128.

traitement éducatif thérapeutique à partir du diagnostic, d'essence clinique, de la souffrance génératrice de délits. Dans l'esprit de la justice pénale du siècle des Lumières, qui voyait dans les actes antisociaux de simples anomalies qui pouvaient être corrigées, l'utilitarisme de la justice d'après guerre se proposait, en premier lieu, la réhabilitation du coupable. Dans les années 1990, sous la pression de la demande sociale de normalisation et d'exclusion, l'attention du législateur se dirigera *sur les victimes*. La première victime, dans cet ordre de justice, ne sera pas le mineur vulnérable ou défavorisé mais la personne agressée par lui. D'autre part, obligé de réparer les dommages causés, le délinquant mineur sera érigé en agent responsable dont l'autonomie sera définie comme «apprentissage» des règles de vie en commun *et à qui la société ne doit rien*. Inspirée par des exigences d'ordre public, la réforme de la justice des mineurs des années 1990 n'est pas vraiment cohérente. Cependant, la définition de la délinquance juvénile comme priorité nationale en 1998 essaie d'associer les jeunes délinquants au projet de leur propre (ré)éducation. Essayant de rompre avec l'idéologie de la thérapeutique éducative des années 1950 ainsi qu'avec les objectifs disciplinaires de l'institution carcérale, les Centres éducatifs fermés ont une vocation pédagogique évidente. Ils bénéficient d'un personnel éducatif, médical et psychologique nombreux et bien formé, qui participe à toutes les actions des jeunes (activités scolaires, manuelles, sportives, culturelles). Leur objectif est de développer les capacités naturelles des délinquants en commençant par la construction de l'image de soi, préalable indispensable à la prise de conscience du respect dû aux autres. Enfin, la Protection judiciaire de la jeunesse autorise les personnes astreintes à l'isolement à participer à l'élaboration des règlements de leurs propres institutions à partir d'un cadre défini par elle³².

Conformément au principe de la «tolérance zéro» face aux manifestations antisociales formulé en 1994 aux États-Unis, la personne lésée par l'acte criminel ou délictueux est la société dans son entier. Criminologie du passage à l'acte, qu'il s'agisse d'incivilité, d'infraction ou de crime, la tolérance zéro voit dans celui-ci, simultanément, un problème de comportement de l'individu et sa résolution par l'exploitation délictueuse des points faibles du milieu social. Sociologiquement, l'infraction ne peut avoir lieu sans contexte favorable. Elle résulte de la rencontre entre le potentiel de menace de l'individu et l'opportunité offerte par une situation

³² D. Youf, «Éduquer et punir [...]», *op. cit.*, p. 172-173.

sociale déterminée³³. Renonçant à «faire parler la liberté»³⁴, la justice prendra en charge la délinquance en détectant les menaces à la sûreté publique et privée et en sondant la psychologie des suspects. L'expertise extrajudiciaire confiée à des médecins, des psychologues, des psychiatres et des sociologues dont la prestation a été parfois désastreuse comme dans la célèbre affaire d'Outreau³⁵ est ainsi associée à l'ancien esprit inquisitorial, attentif aux rumeurs anonymes, à des suspicions et à des signes criminogènes qui appellent le décryptage, qu'il faut savoir peser et mettre dans un réseau de virtualités. Remplaçant les politiques hygiénistes de traitement de la délinquance juvénile, la juridisation de la menace est fondée sur la normalisation par le contrôle des espaces collectifs (gares, aéroports, salles de cinéma, stades, écoles, universités, parcs) et sur la sécurisation par télésurveillance des logements et des espaces de circulation et d'échanges (rues, magasins, transports en commun). L'objectif de ce dispositif est la prévention des périls et des risques par pré-vision. Auxiliaire de l'administration et de la police, le juge de nos jours apparaît comme un prophète postmoderne de l'insécurité, tenu d'anticiper sur les malheurs à venir. «Chaque catégorie d'espace social, qu'il soit matériel ou virtuel, tend maintenant à être définie par rapport à la menace délinquante qui peut l'affecter: la famille par les maltraitances, les violences internes, la pédophilie ou les violences sexuelles; l'école par la violence des élèves [...]; l'habitat collectif par les incivilités et les nuisances collectives; Internet par la cybercriminalité; l'économie par la contrefaçon, le travail clandestin, les fraudes de toutes sortes; la politique par la corruption; le système financier par les fraudes, le blanchiment ou le financement du terrorisme», écrit Jean de Maillard³⁶. Comme tout espace public ou privé secrète sa propre menace, la définition de la «dangerosité» du récidiviste, surtout mineur, n'est pas, en premier lieu, un durcissement de la pénalisation et un retour à la logique de

³³ Jean de Maillard, «Les ambiguïtés [...]», *op. cit.*, p. 122-133.

³⁴ D. Youf, «Éduquer et punir [...]», *op. cit.*, p. 167.

³⁵ L'affaire d'Outreau (2000-2006) qui a secoué la France et qui est présentée par l'historien Robert Muchembled, dans le numéro 143 du *Débat* comme «un procès de sorcellerie de nos jours», a eu une médiatisation immense. En première instance, elle s'est soldée par sept acquittements et six condamnations erronées, suivies de réhabilitations ultérieures. Les fausses dépositions des mineurs, acceptées avec facilité par un juge sans expérience, ainsi que la validation par les experts en psychologie des témoignages des enfants, dont les dépositions ont été variables, ont mis en évidence des dysfonctionnements majeurs du système judiciaire français, entraînant la consternation de l'opinion. Pour une analyse détaillée des causes historiques des dérives de la justice dans ce procès v. Jean de Maillard, «Némésis judiciaire ou le cauchemar d'une justice parfaite», in *Le Débat*, 143, p. 46-62.

³⁶ Jean de Maillard, «Les ambiguïtés[...] », *op. cit.*, p. 127.

l'enfermement au sens juridique. Instituée comme état de fait et comme exception permanente, sans évaluation préalable de la menace, «l'état de danger» a plutôt les caractéristiques d'un «étalon de la politique de sécurité»³⁷.

Née avec l'âge du «global», temps des catastrophes et des désastres humanitaires que certains opposent à l'époque des totalitarismes politiques et des génocides, la théorie des risques et de la sécurité tous azimuts prend appui sur l'effacement du politique au profit du biopolitique: notion par laquelle la «sécurité humaine», qui prend le relègue de la sécurité de l'État, s'affirme comme protection de l'individu vivant. Rompant avec la sécurité spirituelle des sages de l'Antiquité³⁸ et aussi avec les théories de la sécurité politique, qui enracinent la permanence de l'État dans la doctrine de la souveraineté³⁹, la biologisation de la sécurité, issue, comme l'a bien vu Michel Foucault, de l'urbanisation de la sûreté publique, est une sécurisation des flux, des contacts et des déplacements plutôt qu'un contrôle policier des personnes. Devant des menaces en nombre illimité, objet d'une définition extensive (pauvreté, maladies, catastrophes naturelles, inégalités en tout genre, trafics illicites, terrorisme) dont les causes (politiques, économiques, sociales, climatiques, militaires) s'enchevêtrent, les tâches de la justice, attentive dorénavant à la «victimité» des innocents – nous tous – seront redéfinies comme *neutralisation* des dangers potentiels. Jugées répressives, les méthodes sanitaires, éducatives et disciplinaires, qui mettaient en avant le savoir-faire et le dévouement des juges, des médecins, des psychologues et des travailleurs sociaux, s'effacent devant les techniques de maîtrise préventive des risques. Sans consacrer le retour de l'exception *dans l'ordre juridique*, le nouveau paradigme de la justice, délié de toute référence au territoire, trace une «frontière invisible» entre les

³⁷ *Ibid.*, p. 134.

³⁸ Frédéric Gros nous rappelle que le mot latin *securitas* est une contraction de *sine cura* (absence de trouble ou d'inquiétude), qui correspond au grec *ataraxia*. Le sens spirituel du mot est très présent dans le français moyen et classique. Chez Montaigne, la «sécurité» est la traduction de l'ataraxie grecque. Quant à Rousseau, il renchérit sur la sérénité mentale du sage antique en parlant de la «sécurité de l'innocence» (dans *l'Émile*) et de la «sécurité de la vertu» (dans *La Nouvelle Héloïse*). V. Frédéric Gros, «Désastre humanitaire et sécurité humaine», in *Esprit*, mars-avril 2008, p. 52 et 53, n. 1.

³⁹ Dans le même article, F. Gros estime que les théories modernes de la sûreté publique (Bodin, Hobbes) remontent simultanément à la disqualification augustinienne des païens (la seule sécurité spirituelle c'est la foi) et aux mouvements millénaristes qui ont fondé la politique impériale des papes et des empereurs, soucieux d'étendre leur domination dans l'attente de l'«Empire des derniers jours» - utopie de la «paix et sécurité» qui allait inspirer la création de la Société des Nations après la Grande Guerre mais aussi la promesse du «nouvel ordre mondial» lors du premier conflit irakien (*ibid.*, p. 53).

personnes⁴⁰ – non plus entre des territoires mais entre des gens en mouvement – associant le suspect au contrôle de lui-même (la *self-surveillance*). Par transgression des principes du droit classique (transparence des charges, publicité des débats, interdiction des sanctions collectives), la démocratie d'opinion, très sensible aux émotions et aux peurs collectives, remet en question le formalisme juridique et accepte avec une légèreté étonnante la restriction des libertés individuelles au nom de la lutte contre le terrorisme. Dans un dispositif de sécurité inédit, la police préventive est assurée prioritairement par les services secrets. Dissimulé parmi ceux qu'il traque *et dont il emprunte les règles d'action*, l'agent secret illustre parfaitement le principe de déterritorialisation ainsi que l'esprit de désymbolisation et de déformalisation de la justice⁴¹. Aussi exposé que le terroriste qu'il chasse, il est l'incarnation de l'*homo sacer* décrit par Giorgio Agamben - intouchable et souverainement non protégé. Figure de l'impouvoir de la justice, l'agent secret conjugue en sa personne la liberté totale d'action et le risque absolu de la mort.

En faisant l'éloge des bienfaits de la sécurité quotidienne, certains auteurs soulignent les excès de la «démagogie antipunitive» en montrant que le laxisme des juges ne fait, à vrai dire, que «perpétuer le crime»⁴². Adoptant cette optique et incitant les magistrats à la fermeté, la loi de la récidive de 2007 établit, par exemple, que le mineur de seize à dix-huit ans récidiviste pour la deuxième fois ne bénéficie plus de l'«excuse de minorité» et sera pénalisé comme les adultes, la peine n'étant plus réduite de moitié, comme avant 2007. Selon cette loi, l'atténuation de la peine peut être appliquée seulement par motivation expresse du magistrat, qui devra fournir des «garanties exceptionnelles de réinsertion» sociale du délinquant. Dans le choc des exceptions, l'excès de la récidive est symétrique de l'improbabilité de la réintégration sociale du délinquant. Si la législation des années 1950 demandait aux juges d'éviter l'incarcération des mineurs, celle de nos jours leur prétend de justifier, en cas de récidive, le refus d'incarcérer. La fait peut être perçu comme une méfiance de la classe politique face aux magistrats, dont la clémence favoriserait selon certains la montée de la délinquance juvénile. D'autre part, l'expérience juridique a montré, depuis le XIXe siècle, que la prison produit la récidive. En citant de nombreux documents,

⁴⁰ Antoine Garapon, «La lutte antiterroriste et le tournant préventif de la justice», in *Esprit*, mars-avril 2008, p. 146.

⁴¹ *Ibid.*, p. 154-155.

⁴² Didier Peyrat, «Punir, est-ce fautif?», in *Le Débat*, 148, p. 151 et 156.

Michel Foucault démontre que la «pénalité de détention» a essuyé, dès avant 1850, des échecs répétés que les juristes du XIXe siècle ont résumés dans des conclusions qui de nos jours n'ont rien perdu de leur actualité: 1. la prison ne fait pas baisser le taux de la criminalité; 2. la détention produit la récidive; 3. la prison génère de la délinquance à cause du mode de vie imposé aux détenus; 4. la prison favorise la délinquance dans l'avenir; 5. la récidive est souvent le résultat du traitement administratif et des humiliations auxquelles ont été soumis les détenus libérés; 6. la prison produit indirectement de la délinquance, dans les familles des incarcérés privées de leur soutien⁴³. Ajoutons que, par rapport au point 5, Foucault demandait dans les années 1970 l'abolition du casier judiciaire par respect de la présomption d'innocence.

Pour prévenir l'impunité – ou le sentiment d'impunité de certains – la loi d'août 2007 accélère la procédure d'inculpation des jeunes de seize à dix-huit ans exigeant leur comparution immédiate devant le juge, comme pour les personnes majeures. Enfin, si le magistrat est invité à se montrer intransigeant en acceptant la limitation de sa liberté de conscience, les organes administratifs sont dotés de nouveaux pouvoirs. Le maire est désormais tenu de coordonner la politique de prévention de la délinquance des jeunes et de piloter le conseil local de la famille. Il peut demander la suppression des allocations familiales en cas de récidive d'un mineur et peut utiliser à cet effet des renseignements concernant le manque d'assiduité des élèves mis à sa disposition par l'académie⁴⁴. La mobilisation frénétique des administrations – non de la justice – contre les délinquants mineurs ne peut être perçue par les familles que comme un contrôle ou une sanction dirigée

⁴³ Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, Gallimard, coll. «Bibliothèque des histoires», 1975, p. 269-273.

⁴⁴ Historiquement, les conditions requises pour accorder des aides sociales aux familles en difficulté ont revêtu des aspects très variés. Au XVIIe siècle, Charles Démià (1637-1689), promoteur de l'enseignement des filles, posait le problème en termes identiques. Identifiant la pauvreté avec l'oisiveté et considérant l'ignorance comme la source des désordres sociaux (par exemple la mendicité), il envisageait de contraindre les pauvres par la délation et par la suppression des secours alimentaires qui leur étaient destinés s'ils refusaient d'envoyer leurs filles à l'école. Dans une «pédagogie de l'ordre public» où l'intégration et la marginalisation sont réversibles, l'aide matérielle accordée aux pauvres n'est pas une incitation à la scolarisation mais un moyen de prévention de l'insécurité urbaine (v. en ce sens Michel Fiévet, *L'invention de l'école des filles. Les Amazones de Dieu aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, Imago, 2006, p. 196). Contrairement à ce modèle, la loi des allocations familiales de 1930, qui prévoit l'aide matérielle aux familles pauvres ayant des enfants d'âge scolaire (jusqu'à seize ans) avait un objectif strictement éducatif: l'amélioration de la scolarisation publique par la généralisation du collège.

contre leur «incapacité» éducative, mais aussi comme une atteinte au respect dû à la vie privée.

Au terme de sa vaste enquête consacrée à la «naissance de la prison» Foucault cite la lettre d'un correspondant anonyme publiée dans le journal «La Phalange» du 10 août 1836. Le texte décrit une ville-prison («Paris mis en ordre») disposée en cercles concentriques. Le centre est occupé par des institutions d'isolement et d'emprisonnement (hôpitaux, prisons, bagnes, hospices). Le deuxième cercle comprend des casernes, des tribunaux, des locaux de police, l'échafaud, la demeure du bourreau – l'outillage d'exécution bureaucratique. Le troisième est réservé aux institutions politiques: la chambre des députés, la chambre des pairs, le palais royal. Autour de ces cercles, c'est le grouillement sordide du quotidien – la vie de ceux qui font que l'ensemble subsiste et survive: commerçants, banquiers, voleurs, journalistes, escrocs, prostituées, le peuple famélique et débauché, prêt à faire des révolutions⁴⁵. Ce complexe urbain rigoureusement hiérarchisé, une «ville carcérale» dont la «géopolitique imaginaire» et l'aspect concentrique laissent entrevoir une structure pyramidale où le centre est le sommet pénitentiaire de la société humaine, ne peut pas être interprété, estime Foucault, comme simple mécanisme de marginalisation, exclusion et répression, mais comme milieu de production de l'«individu disciplinaire» par des techniques d'insinuation, des calculs et de petites ruses inavouables organisés «scientifiquement»: ce que Foucault appelle «la normalisation du pouvoir de normalisation»⁴⁶. La compulsion d'enfermement qui s'exprime, au seuil du troisième millénaire, par la désignation des récidivistes comme danger social imminent ne fait que transposer l'utopie de la pénalisation technologiquement parfaite dans le rêve de la gestion bureaucratique et administrative d'une menace diffuse – objet transitionnel malaisé à définir, situé dans la zone grise où la culpabilité et l'innocence se mélangent.

⁴⁵ M. Foucault, *Surveiller et punir [...]*, op. cit., p. 313-314.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 303.

DIE ETHIK DER MASSEN MEDIEN UND DIE GESELLSCHAFT

MEDA MUCUNDORFEANU*

ZUSAMMENFASSUNG. Diese Arbeit behandelt die Entwicklung der Medien, angefangen von der Erfindung des Buchdruckes, bis zur Benutzung des Internets, eine Entwicklung die stufenweise und gleichzeitig mit der Entfaltung geschichtlicher Ereignissen, erfolgt ist. Die Rolle dieser Arbeit ist eine Präsentation der Auswirkungen der (Mangel an) Ethik der Kommunikationsmittel, besonders die des Fernsehens zu präsentieren. Eine zweite Rolle der Arbeit ist die Präsentation der Weisen in der die Gesellschaft die Manipulation der Massenmedien vermeiden kann, wie die Kinder in diesen Umständen erzogen werden können, durchzuführen. Als Basis der Präsentation stehen statistische Fakten, Zitate berühmter Persönlichkeiten, oder der Spezialisten auf diesem Gebiet. Zum Abschluss, wird eine Analyse der Zukunftsaussichten, für die von den Medien überwachten Gesellschaft, durchgeführt, und einige existenzialistische, soziologische Fragen über die Zukunft der modernen Gesellschaft gestellt.

Die Meinungen über die Wirkungen der Massenmedien, sind gespalten. Die wichtigsten Aspekte werden in den nächsten Seiten detailliert dargestellt.

Stichworte: Ethik, Massenmedien, Manipulation.

1. Die Gesellschaft

Als Gesellschaft bezeichnet man in der Soziologie, eine genau definierte Gruppierung von Personen. Allgemeiner, eine durch unterschiedliche Merkmale zusammengefasste und abgegrenzte Anzahl von Personen, die als soziale Akteure miteinander verknüpft leben und direkt oder indirekt interagieren.

Die Herkunft des Begriffes Gesellschaft ist aus altertümlich gewordenen Worten wie Geselle erkennbar (vgl. „Gleich und gleich gesellt sich gern.“). Eine oft implizite Bedeutung des Begriffes Gesellschaft ist, dass seine Mitglieder ein gegenseitiges Interesse oder ein Interesse an einer

* Facultatea de Științe Politice, Administrative și ale Comunicării, Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca.

allgemeinen Zielsetzung teilen. Biosozologisch gesehen ist der Mensch von Natur in Gesellschaft, mit (bereits) Aristoteles' Worten also ein *zóon politikón*, ein auf „Staaten-(Gemeinden-, Poleis-) Bildung angelegtes Wesen“. Der Begriff Gesellschaft bezeichnet dabei sowohl die Menschheit als ganzes (gegenüber z.B. dem Tierreich), als auch bestimmte Gruppen von Menschen, beispielsweise ein Volk, oder einen strukturierten, räumlich abgegrenzten Zusammenhang zwischen Menschen (z. B. „die schwedische Gesellschaft“) oder für ein durch die Dichte und Multiplexität sozialer Interaktionen abgegrenztes Knäuel im Netzwerk der Menschheit¹.

Die Bezeichnung Gesellschaft ist als zentraler Grundbegriff der Soziologie umstritten. Analytisch eingeführt wurde der Terminus durch den Soziologen Ferdinand Tönnies 1887 in seinem Werk *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Tönnies stellt dem Begriff **Gemeinschaft**, welche sich durch gegenseitiges Vertrauen, emotionale Anbindung und Homogenität auszeichnet, den Begriff **Gesellschaft** gegenüber, derer sich die Akteure mit jeweils individuellen Zielen bedienen. Dies führt zu einer nur losen Verknüpfung der Individuen in der Gesellschaft. Beide, „Gemeinschaft“ und „Gesellschaft“, sind für ihn Gegenstände der Soziologie. Dieser axiomatisch abgestützte und streng deduktiv gewonnene „Gesellschafts“-Begriff i. e. S. wird in der Soziologie noch verwendet; jedoch von den meisten Soziologinnen und Soziologen wird er *nicht* benutzt; sie bevorzugen sehr oft einen lockereren innerwissenschaftlichen Wortgebrauch.

Max Weber knüpft mit seinem Begriff Vergesellschaftung stark an die Merkmale Tönnies' an.

Niklas Luhmann spricht von einer Gesellschaft, wenn konformes bzw. abweichendes Verhalten im Bezug auf Normen und Werte festgelegt ist und eine entsprechende Differenzierung von Erwartungen und Reaktionen vorhanden ist (Luhmann - "Interaktion, Organisation und Gesellschaft" in „Soziologische Aufklärung/Bd. 2: Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft“ 1975).

Für konkrete Anwendungen des Begriffs wird die Grenze der Gesellschaft wegen allzu schlecht bestimmbarer Allgemeinbegriffe meist da angesetzt, wo (vermeintlich) die Gemeinsamkeit endet, die mit der Verwendung des Begriffs angedeutet werden soll. Diese Gemeinsamkeiten werden nach verschiedenen Kriterien abgegrenzt. So werden einzelne Länder

¹ Tönnies, Ferdinand: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005

(Abgrenzungskriterium: Landesgrenzen) als Gesellschaften bezeichnet, ebenso wie Kulturen (Abgrenzungskriterium: Kulturgrenzen) und soziale Systeme.

Wer Soziologie betreibt, wird immer fragen, wer erfolgreich eine Gesellschaft definiere. Dies ist schwieriger als beim Staat (auch der Nation) zu ermitteln, der durch völkerrechtlichen Vertrag oder erfolgreiche Proklamation entsteht, oder selbst beim Volk, das sich im Selbstverständnis durch symbolische, miteinander eng vernetzte Medien (Sprache, Liedgut, Abstammungs- und andere Mythen usw. als solches versteht, oft mit dichterischer Nachhilfe - vgl. Homer, Dante, Luther; Nationaldichter). Wer aber definiert z.B. die polnische Gesellschaft, d.h. grenzt das oben angesprochene Knäuel im sozialen Netzwerk Ostmitteleuropa als das polnische ab? Vermutlich Soziolog/inn/en.²

2. Die heutige Gesellschaft

Die heutige Gesellschaft, ist eine Gesellschaft ohne Existenzängste. Das Überleben stellt kein ernstes Problem dar. Menschen brauchen sich keine Gedanken darüber machen, ob sie den nächsten Tag erleben. Deshalb können sie sich ganz auf andere Lebensaspekte, wie den Medienkonsum, konzentrieren. Die Menschen dieser Gesellschaft leben wesentlich länger. Die Lebenserwartung der Bevölkerung dieser modernen Gesellschaft, stieg im 20.Jh. von 35 bis 40, auf 75 bis 80 Jahre an. Das entspricht fast einer Verdoppelung der Lebenserwartung innerhalb eines Jahrhunderts. In den vorigen, Agraargesellschaften, verbrachten die meisten Menschen ihr ganzes Leben in der Nähe ihres Geburtsortes: Ihre Lebenserfahrungen waren begrenzt. Die heutige Gesellschaft hat ein verbreitetes Erfahrungshorizont, der ihr die Möglichkeit gibt, über die Grenzen des eigenen Lebens hinwegzusehen. Ein weiterer Pluspunkt der modernen Gesellschaft ist die gewaltige Veränderung der Geschlechterrollen. Die Rollen von Männer und Frauen werden zunehmend ähnlicher.

Die heutige Gesellschaft konfrontiert sich auch mit Probleme. Ein Problem ist, dass keine Medien irgend eine Ethik respektieren, dass sie den Verbrauchern nicht die ganze Wirklichkeit präsentieren, sondern nur bestimmte Perspektiven, die sie aber als objektive Tatsachen vorführen. Die Massenmedien dienen immer mehr der Unterhaltung und immer weniger der Informierung. Eines der größten Problemen, ist wahrscheinlich die Tatsache, dass uns die Technologie die wir entwickeln, möglicherweise

² Claessens, Dieter: *Gesellschaft. Lexikon der Grundbegriffe*, Hamburg, Mai, 1992

überfordert. Die Technologie ist so weit fortgeschritten, dass wir in der Lage sind, mit einem Schlag jegliches Leben auf der Erde auszulöschen.

3. Auswirkungen der Entwicklung der Kommunikationsmittel

Mitte des 19. Jh. war die Übermittlungsgeschwindigkeit von Informationen nur so gross wie das Tempo mit dem ein Mensch reiste. Das lag in einem schnellen Zug bei etwa 50 Stundenkilometern.

Durch die Erfindung der Telegrafie und der Fotografie, veränderten sich Form, Umfang und Tempo des Informationsflusses. Informationen konnten für sich bestehen, konnten in grosser Menge Raum und Zeit überwinden und wurden Mittel zur Befriedigung von Neugierde. Der Telegraf machte aus der Information eine Ware, deren Wert sich nicht unbedingt an ihrem direkten Nutzen für soziale oder politische Entscheidungen bemaß, die man ohne Rücksicht auf ihren Nutzen oder ihre Bedeutung kaufen und verkaufen konnte.

Die einschneidenste Veränderung in der zweiten Hälfte des 20. Jh. war der Bedeutungsverlust des Buchdrucks und der Beginn des Fernsehzeitalters, was neben der Veränderung von Form, Umfang und Tempo der Information zur Verschiebung des Inhalts des öffentlichen Gedankenaustausch führte. Alles wurde auf das Medium Fernseher zugeschnitten. Nachrichtensendungen und Spielshows sind im Prinzip in der gleichen Art aufgebaut und auf einer Sache hin, ausgerichtet: Sie wollen den Zuschauer unterhalten. Dies wird erreicht, indem einzelne Ereignisse, die aus dem Zusammenhang herausgerissen sind, aneinandergereiht werden.

Grundsätzlich, muss beachtet werden, dass neue Medien nicht nur die Form der Nachricht, sondern auch ihren Inhalt verändern. Die Technologie bringt immer neue Formen hervor, in denen Menschen die Wirklichkeit wahrnehmen. Diese Tatsache hat bereits Karl Marx aufgezeigt als er erklärte, die Technik offenbare die Art und Weise des Umgangs der Menschen mit der Natur und erzeuge die Kommunikationsformen, durch die sie miteinander in Beziehung treten. Dies meinte auch Ludwig Wittgenstein, als er im Hinblick auf unsere elementarste Technologie sagte, dass die Sprache nicht bloß das Fahrzeug des Gedankens, sondern auch der Fahrer selbst sei. Keiner aber hat das besser auf den Punkt gebracht als Marshall McLuhan in der wohl knappsten Zusammenfassung dieses Gedankens: Das Medium ist die Botschaft³.

³ Pongs, Armin: *In welcher Gesellschaft leben wir eigentlich?*, Dilemma-Verlag, München, 2000

4. Refferenzen der Spezialisten

”Angefangen mit den 60. Jahren, wurde der kritische Geist immer mehr mit neuen Gesichtspunkten was die Lage der Gesellschaft, die Opposition gegen den Krieg, die Aufrüstung, das Imperialismus angeht, realimentiert. Erzenberger schlägt die Emanzipierung des Verbrauchers vor. Die Formel der kritischen Theorie von Laswell, kann folgendermassen übersetzt werden: Der Kommunikator, der Erzeuger der Nachricht ist der Besitzer des Kapitals, die Nachricht ist manipulativ, verfolgt die Erhöhung des Profits und muss schnell verbraucht werden, um den Wunsch nach mehr zu erzeugen, der Rezeptor ist deffiniert abhängig von dem sozialen Umfeld. Die Wirkung ist die gewünschte, die Manipulation der Verbraucher. Die neuen kritischen Theorien haben als Basis die Verhandlung jeder einziger Bedeutung.”⁴

Nach den 60. Jahren, warnt Erzenberger die Gesellschaft vor der manipulativen Kraft der Medien, deren einziger Ziel ist, ihr Profit zu erhöhen.

In Deutschland, ist der tägliche Mediakonsum von 8 Stunden in 2000, zu 10 Stunden in 2005, pro Kopf gestiegen. Die meiste Zeit belegen das Radio und der Fernseher: jeder Erwachsene mit dem Alter über 14 hört die Sendungen im Radio 3Stunden und 41 Minuten pro Tag an. Der dritte Platz wird zwischen dem Internet und das Musikhören auf Cd/Mc oder Mp3-Player – 44 Minuten/Tag, verteilt. Die Tagezeitung verbraucht 28 Minuten, die Bücher 25 Minuten und die Zeitschriften 12 Minuten pro Tag.

Markus Schachter hat der Media Kommission erklärt, dass Rollen der Massenmedien verteilt sind : das Tv bringt Informationen und Entertainment, die Zeitung hat nur eine Informationsrolle, das Radio ist der Begleiter während der täglichen Aktivitäten und ist eine Art „Stimmungsmodulator“, und das Internet ist hauptsächlich ein Informationsbeschaffer.⁵

Dieses Problem ist also offensichtlich – der Eindrang der Massenmedien in dem privaten Raum. Die grösste Gefahr dieser Situation wäre die Isolation, da es sich um zahllose Stunden die der Mensch alleine vor irgendwelchen Apparaten verbringt, handelt.

In den meisten Fällen wird die letzte Erfindung, das Internet nicht als eine Ersetzung der anderen Medien, sondern als Zusatz verwendet. Das Internet raubt jedem Menschen eine achtvolle Anzahl von Stunden jeden Tag. Unsere Wahrnehmung wird immer mehr durch technische Mittel

⁴ McQuail, Denis: *McQuail's Reader in Mass Communication Theory*, Sage Publications Ltd, 2002

⁵ <http://www.ard-werbung.de/dokument/3221.phtml>

vermittelt. Die eigentliche Erfahrung lässt nach. Die Wahrnehmungen der Journalisten und Kameramänner sind wichtige Entscheidungen, denn sie geben uns vor was wir sehen. Die Darstellung einer Nachricht entspricht nicht mehr der Wirklichkeit, weil sehr viele Selektionsstufen durchgeführt wurden, bis die Nachricht ausgestrahlt wurde. Es sind eigentlich konstruierte Bilder, die die Verbraucher zu sehen bekommen. Das Aufnahmeprozess des Rezipienten ist auch ein Selektionsprozess. Besonders der Fernseher ist eine kreative Nachschaffung von Welten und das Internet noch mehr.

Die Frage ist, wie können wir die Manipulation vermeiden? Man weiss, dass die Massenmedien die Wirklichkeit aus einer subjektiven Perspektive zeigt, und dass die Verbraucher leicht zu beeinflussen sind. In diesem Sinne hat der bekannte Semiotiker, Umberto Eco folgendes erläutert:

„Wenn du den Fernseher benutzen willst, um jemanden etwas damit zu lehren, musst du diese Person zuerst lehren wie man den Fernseher benutzen soll.“ Diese Erläuterung wurde von mehreren Organisationen übernommen um das Konzept „Media Literacy“⁶ zu promovieren.

5. Media Literacy

Deswegen ist „Media Literacy“ entstanden - ein Konzept welches der Gesellschaft hilft das Fernseh zu durchschauen. Dieses Konzept wurde zum Pflichtfach an amerikanischen Schulen, und beginnt auch in den europäischen Ländern gelehrt zu werden. So beginnen die Kinder die Mittel der Massenmedien zu verstehen, um sich nicht mehr so schnell davon beeindruckt zu lassen.

„In den USA und in Kanada, sagen die Anhänger von Media Literacy, dass mehr als 4000 Studien zeigen, dass es eine feste Beziehung zwischen der Gewalt auf dem Bildschirm und der Gewalt der Individuen gibt. Darum, steht eines für sie fest: „ die Kontroverse hat ein Ende genommen: die Gewalt im Fernseher macht die Kinder aggressiv“.

Die ethische Rolle des Fernsehens ist zu informieren, zu bilden und zu unterhalten. Als Informationsmedium vermittelt es das aktuell wichtigste. Als Kulturmedium setzt es uns in Bezug zur Tradition. Als Unterhaltungsmedium entführt es in Phantasiewelten. Hinter diesen drei gesellschaftlichen Grundfunktionen des Fernsehens sehen die anthropologischen Grunderfahrungen des Bedürfnisses nach Orientierung und Muse. Das Fernsehen beeinflusst die Zuschauer auch, in mehreren Hinsichten. Das Fernsehen strukturiert den Alltag, die Zeit, die Wahrnehmung und die

⁶ http://stiri.rol.ro/stiri/2005/10/_cum_evitam_manipularea.htm

Erfahrungen der Zuschauer. Es stellt auch Sachwissen, das Orientierungswissen, Leitbilder (Muster individueller und sozialer Lebensstile) und emotionale Identifikationsangebote zur Verfügung. Leider ist Heute alles entgleist, zu viel geworden, so dass es dem Menschen schwer fällt seinen Alltag zu kontrollieren. In wie fern das Ausmaß des Fernsehens zugenommen hat, wird weiterhin erläutert.

Das Fernsehen hat grosse Wirkung, nicht nur auf das gewalttätige Verhalten der Jugendlichen, sondern auch was deren Konsumangewohnheiten angeht. Deshalb sind die Anhänger besorgt: Die Werbung für Bier, und die Filme in denen die Personen rauchen, geben Abhängigkeit in Wirklichkeit. In den Staaten ist sogar der Präsident einer der Media Literacy Anhänger⁷.

Der Schriftleiter der Zeitung "Dilema Veche", ist der Meinung, dass „Media Literacy unbedingt für unser Land nötig ist, da Rumänien aus einem totalitären Regime kommt. Das heisst: es ist von 2 Stunden ideologischer und propagandistischer Fernsehzeit, zu freien Fernsehsendungen und Werbung, übergegangen.“ Vasilescu ist der Meinung, dass es in der Hochschule der beste Zeitpunkt wäre, Media Literacy zu studieren.⁸

6. Aufruf des Papstes an die Gesellschaft

Sogar der Papst Ioan Paul der 2., hat am Tag der internationalen Kommunikation, einen Aufruf an die Gesellschaft gemacht. Seine Mitteilung war mehr als deutlich:

1. Öffnen sie nicht den Fernseher während des Essens mit der Familie
2. Erlauben sie ihren Kindern nicht einen Fernseher in ihren Zimmern zu haben
3. Erlauben sie Ihren Kindern nicht ihre Hausaufgaben mit offenem Fernseher zu erledigen
4. Stellen sie einige Uhrzeiten fest, an denen die Kinder Fernschauen dürfen
5. Selektieren sie die Programme die die Kinder sehen dürfen
6. Schauen sie soweit es geht, zusammen mit den Kindern fern
7. Benutzen sie den Fernseher nicht als Belohnung wenn ihr Kind etwas richtig gemacht hat⁹

⁷ http://stiri.rol.ro/stiri/2005/10/_cum_evitam_manipularea.htm

⁸ http://stiri.rol.ro/stiri/2005/10/_cum_evitam_manipularea.htm

⁹ <http://www.saladelectura.cnet.ro/?p=29>

7. Statistiken

Fakt ist, dass die Freizeit immer weniger zusammen mit der Familie verbracht wird. Die Jugendlichen sind von den Ereignissen die in den Massenmedien präsentiert werden, stark beeinflusst. Die Kinder sehen die Charaktere in den Filmen als Helden und beginnen deren Verhalten nachzuahmen.

Eine Frage die man sich stellen muss, ist ob die Zeichen, die man während der verschiedenen Sendungen auf dem Bildschirm sieht, nützlich sind. Eins ist auf jeden Fall sicher, ein unbewachtes Kind, fühlt sich von so einem Zeichen angezogen, und die Neugier siegt immer.

„In Rumänien haben die Minderjährigen 3634 Infraktionen begangen; 1960 waren es 3037 Infraktionen, in den Jahren 1975- 1979 wurden von 100 leichten Infraktionen 6,51% von Minderjährigen begangen und bei 100 Infraktionen (Handgreiflichkeiten) waren es 19,5%.“¹⁰

Das Fernsehen präsentiert eine falsche Wirklichkeit. Es geht viel zu viel um Sexualität, und viel zu wenig um Gefühle und echte zwischenmenschliche Beziehungen. Es gibt eine grosse Anzahl an Shows, die ein schlechtes Image über die Familie ausstrahlen, die Eltern sind keine Modelle für ihre Kinder.

Die Soaps sind der beste Beweis für Subkultur, alle funktionieren nach dem selben Muster. Sie sind der Ausdruck der Stereotypisierung. Die Wirklichkeit und der eigentliche Alltag wird reduziert, es werden viele Themen ausgeklammert und nur ein Thema promoviert: Ein reicher Mann verliebt sich in einer schönen Frau, die für ihn arbeitet, bis zum Schluss bleiben sie zur Freude aller Zuschauer, zusammen.

Die Werbung ist sehr persuasiv, und entwickelt echte Zwangsvorstellungen in dem Sinn des Zuschauers, der oberflächlich wird, und beginnt sich die präsentierten Produkten, die schön und dünn machen, zu wünschen.

Es hängt von jedem ab, was er entscheidet zu sehen.

Das Internet ist schädlich, aber es ist zugleich eine grosse Datenbank, mit sehr nützlichen Informationen, es ist leicht es zu verwenden, und ermöglicht neben Informationsbeschaffung, schnelle globale Kommunikation. Das Internet verkörpert praktisch alle anderen Medien.

¹⁰ <http://www.procesualitatea.ro/invatam/artcle.php?sid=31>

8. Informationsübersättigung und Informationsmüll

Die heutige Gesellschaft konfrontiert sich mit dem Problem der Informationsübersättigung und des Informationsmülls. Es wird immer schwieriger, die wertvollen Informationen von den wertlosen zu trennen. Und es wird immer leichter die wirklichen Probleme zu ignorieren und sich Banalitäten zuzuwenden. Wir werden jeden Tag mit einer Informationsmenge überschwemmt die wir gar nicht bewältigen können. Von den Printmedien, Rundfunkkanälen, Fernsehsender, Telefone, Faxgeräte, Internet, Informationsspeichermedien, wie Videokassetten, Compact Discs, sowie Reklametafeln, Briefe, E-Mails. Von allen Seiten strömt auf uns eine gewaltige Fülle an Information ein. Das Problem der kontinuierlichen, schnellen und Variantenreichen Informationsübermittlung ist durch Druckmaschinen, Lichtwellen, Telefaxstreifen, Datenbanken, Telefondrähte, Fernsehkabeln und Satelliten gelöst. Das neue Problem das entstanden ist, lautet: wie kann die moderne Gesellschaft die Informationen selektieren? Welche Informationen sind relevant und welche irrelevant?

In seinem Buch „Wir amüsieren uns zu Tode“, schreibt Neil Postman folgendes: „Ein Buch ist der Versuch, dem Denken Dauer zu verleihen, und einen Beitrag zum Dialog zu leisten, den die Autoren der Vergangenheit mit der Gegenwart führen.“¹¹ Dieses Zitat umfasst das ganze Problem und die ganze Lösung – Lesen von Büchern, oder sogar von Zeitungen, das ist die Lösung! Die Sprache des Fernsehens ist keine Sprache, sondern ein eindimensionaler Fluss von Bildern. Die Flut der Bilder zerstört die Sprache und das Denken. Das Fernsehen unterhält, es informiert nicht. Anscheinend ist und bleibt die Zeitung das einzige Medium, das die Informationsflut eindämmen kann. Sie ist das Medium, das Informationen organisieren, einschätzen, und unerwünschte Informationen ausschliessen kann. Vorausgesetzt sie bleibt ihrem Ruf treu und unterwirft ihre Form und ihren Inhalt nicht dem Markt. Der Vorteil der Zeitung gegenüber dem Internet ist der, dass eine Zeitung ihre Leser mit relevanten Informationen versorgen und den Informationsfluss in regulierte Bahnen lenken kann, ohne zu brummen oder zu piepsen und ohne die Telefonleitung zu belegen. Die Zeitung kann überall gelesen werden: im Auto und im Flugzeug, im Haus und im Garten, im Bett und auf der Toilette, der Vorteil des Computers liegt nur darin, dass er mehr Informationen liefert.

¹¹ Postman, Neil: *Wir amüsieren uns zu Tode*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 1992

9. Die Computertechnologie

Die Computertechnologie hat die Menschen dazu gebracht zu denken, dass technologische Innovation gleichbedeutend mit menschlichem Fortschritt sei. Doch das ist ein Irrtum. Der Computer zeichnet sich zweifellos durch eine scheinbar unbegrenzte Kapazität aus, unvergleichliche Mengen an Informationen zu speichern und zu liefern. Durch diese phänomenale Leistung, macht er uns glauben, dass auch Probleme im privaten und öffentlichen Bereich durch technische Innovationen gelöst werden könnten. In dem Buch "Das Technopol"¹² verweist Neil Postman auf einer Studie der Harvard Universität, die herausfand, dass es auf dem Gebiet der Medizin zu Problemen gekommen ist. Es wurde herausgefunden, dass immer mehr Ärzte, die sich ganz auf ihre technische Apparate verlassen, jegliche Fähigkeit verlieren, Diagnosen aufgrund von Beobachtungen zu stellen. Ebenfalls stellte man fest, dass eine enorme Zahl von Menschen starb, weil sie Operationen unterzogen wurden, die eigentlich nicht nötig gewesen wären. Die Operationen wurden durchgeführt, weil die Technik vorhanden war. In diesem Zusammenhang sollte auch erwähnt werden, dass der Einfluss der Technik- und der Arzneimittelkonzerne immer grösser. Welche Auswirkungen das hat, können wir auf verschiedene Ebenen sehen, wenn wir kritisch sind und uns solche Fragen stellen. Im Ganzen gesehen, schafft die Technik viele Probleme, die wir zuvor nicht hatten. Die Technologie benutzt immer mehr die Menschen und nicht umgekehrt. Sie zeigt, dass wir Sklaven der Technologie werden.

10. Schlussfolgerungen

Das Lesen, das Hören, und das Zuschauen, wenn sie gut organisiert werden, können Gespräche stimulieren, können sogar zum Interessewachstum der Gesellschaft beitragen. Somit können die Massenmedien die Herzen der Menschen zur Harmonie anziehen und Verständnis, und die eigene Familie kann einen tiefen Gefühl für die ganze Menschheit entwickeln. Diese Vorteile sollten nicht unterschätzt und übersehen werden.

„Das Fernseher hat buchstäblich alles in Unterhaltung verwandelt. Es gibt von daher keinen Unterschied mehr zwischen Showbusiness und Politik. Alles in der Politik dreht sich ums Fernsehen. Die Parlamentarier werden zu Schauspielern und Wahlkampagnen richten sich nach den Gesetzten der Werbespots. Personen, nicht Programme, bestimmen die Politik. Es geht nicht mehr um politische Debatten, nicht einmal mehr um

¹² Postman, Neil: *Das Technopol*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 1992

soziale und wirtschaftliche Interessen. Parteipolitische Programme, sachliche Diskussionen und rationale Argumente spielen keine Rolle mehr. Daran kann auch das Internet nichts ändern. Die Vorstellungen einiger Optimisten, die meinen, dass computervermittelte Kommunikationstechniken die Menschen bildet, übersehen, dass das Internet in erster Linie ein Unterhaltungsmedium und ein Marktplatz ist, auf dem viel geboten und gekauft wird. Für viele Menschen ist es einfach ein großer Spielplatz ohne Grenzen.“¹³

Die moderne Konzeption von Demokratie war mit dem gedruckten Wort verknüpft. Die Denker der Aufklärung gingen davon aus, dass das gedruckte Wort das Medium des öffentlichen Diskurses sei. Demokratie ist auf dem öffentlichen Diskurs angewiesen, auf den Prozess der Meinungsbildung, der ständiger Diskussion von sozialen, politischen und wirtschaftlichen Themen. Deshalb ist die Art und Qualität des Diskurses von so unvergleichlicher Bedeutung. Die gedruckten Kommunikationsformen steigerten die Demokratie. Was geschieht, aber, wenn sie an Gewicht verlieren? Ist die demokratische Kultur, wenn die Medien für nicht mehr so wichtig empfunden werden, zu Tode verurteilt?

Wir müssen auch daran denken, was geschieht wenn wir an den Punkt kommen, dass mit Hilfe der Computertechnologie zehn Prozent der Bevölkerung diese Arbeit leistet, die eine Gesellschaft benötigt? Wenn das eintritt, was geschieht dann mit dem Rest der Bevölkerung? Wir können nicht darauf warten, dass die Unternehmen eine Lösung für dieses Problem finden. Wir müssen erkennen, dass die Konzerne damit beschäftigt sind, mit ihren computergesteuerten Technologien die Profite zu maximieren.

Wir müssen also zusehen, dass das Vertrauen in die menschliche Denkfähigkeit und Urteilskraft nicht schwindet. Wir müssen uns auflehnen gegen bestimmte Entwicklungen, die die Mehrheit der Menschen zu Verlierern degradiert, Verlierer im Wettstreit mit der Maschine.

¹³ Abels, Heinz: *Werte und Normen*, in: ders.: *Einführung in die Soziologie*. Band 2: Die Individuen in ihrer Gesellschaft. Wiesbaden: WDV 2001

BIBLIOGRAPHY

- Abels, Heinz: *Werte und Normen*, in: ders.: *Einführung in die Soziologie. Band 2: Die Individuen in ihrer Gesellschaft*. Wiesbaden, 2001
- Balaban, Delia Cristina (2005): *Teorii si efecte ale comunicarii de masa*
- Claessens, Dieter: *Gesellschaft. Lexikon der Grundbegriffe*, Hamburg, Mai, 1992
- McQuail, Denis(2002): *McQuail's Reader in Mass Communication Theory*, Sage Publications Ltd, 2002
- Pongs, Armin: *In welcher Gesellschaft leben wir eigentlich?*, Dilemma-Verlag, München, 2000
- Postman, Neil: *Das Technopol*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 1992
- Postman, Neil: *Wir amüsieren uns zu Tode*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 1992
- Tönnies, Ferdinand: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005

Internet:

www.ard-werbung.de
www.procesualitatea.ro
www.profamilia.ro
www.saladelectura.cnet.ro
www.stiri.rol.ro

CONTRIBUȚIA ANALIZEI DISCURSULUI LA DEFINIREA ȘI CLASIFICAREA GENURILOR JURNALISTICE

ANDRA-TEODORA CATARIG*

RÉSUMÉ. *La contribution de l'analyse du discours à la définition et la classification des types de journalisme.* Nous présenterons dans cet article les tentatives de définition et de classement des genres journalistiques réalisées de l'intérieur de la profession et les principales prises de position des analystes du discours en la matière. Nous allons systématiser les critères de typologisation auxquels font appel les manuels et les guides de journalisme des espaces francophone et italien, comparer les typologies, examiner les avantages et les limites de chaque classification et présenter les solutions apportées par l'école française d'analyse du discours.

Mots-clés: l'analyse du discours, typologies, classification, journalisme

I. Introducere

Pentru o lungă perioadă de timp genurile au fost analizate din perspectiva studiilor literare. Meritul principal al analizei discursului este cel de a fi extins cercetarea și la discursurile non-literare, prin includerea în obiectul de studiu a tuturor producțiilor discursive.

Primul care a examinat conceptul de gen din punct de vedere lingvistic, integrându-l în problematica enunțurilor verbale, a fost Bahtin. El a observat că oamenii se exprimă utilizând *genurile discursului*, mai precis modelele de construcție ale schimbului verbal. Chiar dacă atunci când vorbesc oamenii nu se gândesc la existența genurilor, acestea controlează orice activitate de limbaj, sunt norme care reglementează atât producerea cât și receptarea enunțurilor:

«Les genres de discours, comparés aux formes de langue, sont beaucoup plus changeants, souples, mais, pour l'individu parlant, il n'en ont pas moins une valeur normative: ils lui sont donnés, ce n'est pas lui qui les crée.» (Bakhtine, 1984: 287)

* Facultatea de Litere, Universitatea din Oradea.

Dacă nu ar exista genurile discursului, vorbirea ar fi imposibilă. Genurile iau naștere în *interdiscurs*: locutorul se bazează întotdeauna pe enunțurile proferate până în acel moment, cu care stabilește relații de continuitate, răspuns, polemică.

«Chaque énoncé est un maillon de la chaîne fort complexe d'autres énoncés.» (Bakhtine, 1984: 275)

Bahtin definește genul de discurs ca fiind un *tip de enunț relativ stabil* și elaborează o tipologie a genurilor discursive. Din prima categorie fac parte genurile primare (simple), care se formează în cadrul comunicării cotidiene (dialogul oral). Genurile secundare iau naștere în situații instituționalizate sau de schimb cultural (discursuri artistice, științifice, ideologice). Genurile primare stabilesc o relație directă cu contextul lor, cele secundare o relație mediată.

Fiind produse într-o situație instituționalizată, de către un locutor, pentru destinatari pe care locutorul și-i reprezintă și din partea cărora așteaptă o înțelegere responsabilă activă, genurile jurnalistice aparțin celei de-a doua categorii.

Cu toate că Bahtin a elaborat prima definiție a genului de discurs și a încercat să stabilească o tipologie, Nam-Seong Lee (2003: 33) îi reproșează faptul că nu a examinat în detaliu funcționarea discursivă a fiecărui gen și că unicul criteriu de tipologizare este situația de comunicare socială.

Patrick Charaudeau introduce în analiza discursului noțiunea de *contract*, cu ajutorul căreia definește genurile discursului și explică modul în care acestea funcționează. Analizând limbajul din punct de vedere semiolingvistic, în lucrarea *Limbaj și discurs* (1983) Charaudeau afirmă că orice act de limbaj este supus unor constrângeri care fac ca acesta să aparțină unui gen discursiv:

«Tout acte de langage est [...] soumis à un ensemble de contraintes qui le font appartenir à un Genre discursif et dépendre d'un Contrat de parole déterminé.» (Charaudeau, 1983: 93)

Locutorul și interlocutorul se află pe o scenă și își asumă un anumit statut. Locutorul își propune să producă efecte de ficțiune și efecte de realitate. Pornind de la ideea de norme sau reguli, pe baza cooperării dintre parteneri și a modului în care locutorul pune în scenă aceste efecte, Charaudeau definește genurile și subgenurile discursive și examinează principalele caracteristici ale acestora. Identifică mai multe genuri

(informativ, publicitar, legislativ, științific, literar), caracterizate printr-o *strategie dominantă*; acestea se împart în mai multe subgenuri.

De exemplu, *genul informativ* se bazează pe un „contract de autenticitate” (evenimentele trebuie relatate așa cum s-au petrecut în realitate și analizate în mod obiectiv) și pe un „contract de seriozitate” (jurnalista are obligația să transmită informația și să fie obiectiv). Când scrie o știre scurtă, jurnalista trebuie să aibă în vedere faptul că se adresează cititorilor, să dea o singură informație, care să corespundă realității, în modul cel mai simplu, concis și ușor de înțeles. La rândul său, cititorul se așteaptă la un text care să conțină esența informației. Dacă aceste condiții sunt îndeplinite, actul este considerat reușit.

Dacă Charaudeau analizează genul în termeni de *contract*, alți cercetători fac apel la metafore teatrale sau ludice, vorbind de *rol* sau de *joc*. Metafora rolului se referă la statutul partenerilor, cea de joc la respectarea regulilor care se presupune că sunt cunoscute de către participanți. Aceste două concepții au câteva limite: pe de-o parte, participanții la actul de discurs nu pot afirma că nu joacă decât un rol, pe de altă parte, discursul are întotdeauna o finalitate, jocul nu.

Dominique Maingueneau consideră că pentru definirea și clasificarea genurilor discursului trebuie să se țină cont de contextul socio-istoric. Genul de discurs este un „dispozitiv de comunicare” ce apare în anumite condiții socio-istorice. Această concepție se bazează pe noțiunea de situație de comunicare și ne permite să constatăm că genul nu este etern, ci este creat de o societate dată, într-un spațiu-timp dat.

La fel ca actele de limbaj, genurile sunt „activități sociale” care trebuie să îndeplinească anumite condiții pragmatice, lingvistice și enunțiative: finalitatea directă sau indirectă a activității, statutul partenerilor legitimi, locul și momentul legitime, suportul material de difuzare, organizarea textuală.

La început, Maingueneau propune împărțirea genurilor în trei clase: *genuri auctoriale* (identificabile cu ajutorul indicației paratextuale: eseu, disertație, etc.), *genuri rutiniere* (acestea țin de o activitate verbală care presupune constrângeri stabile și care se exercită într-o anumită situație socială: interviul radiofonic, dezbateră televizată, consultația medicală) și *genuri conversaționale* (definite prin strategii de ajustare și negociere între interlocutori).

În 2004 semnaleză problemele acestei tipologii: diferențierea primelor două nu poate fi valabilă, dat fiind faptul că autorul își poate

categoriza producția. Maingueneau dă exemplul cronicii, gen rutinier al discursului jurnalistic, care devine auctorial dacă jurnalistul dă o indicație paratextuală. În consecință propune doar două regimuri de genericitate: *genuri conversaționale* și *genuri instituite*. Acestea din urmă le înglobează pe primele două din tipologia anterioară și se împart, la rândul lor, în patru clase, în funcție de relația care există între „scena generică” și „scenografie”.

Maingueneau consideră că un text presupune existența a trei scene:

- *o scenă înglobantă* – cea a tipului de discurs;
- *o scenă generică* – impusă de normele unui anumit gen discursiv;
- *o scenografie* – construită de text.

Lingvistul distinge astfel 4 situații:

➤ *Genuri instituite de mod 1* – acestea nu suferă modificări, sau suferă foarte puține (corespondența comercială, actele notariale);

➤ *Genuri instituite de mod 2* – pentru care există constrângeri, dar care tolerează modificări de scenografie (jurnalul televizat, faptul divers, ghidul de călătorie);

➤ *Genuri instituite de mod 3* – care nu au o scenografie prestabilită (publicitate, cântece);

➤ *Genuri instituite de mod 4* – acestea nu pot fi identificate fără o indicație din partea autorului. Se mai numesc genuri „nesaturate” sau „cu scenă generică incompletă”. Eticheta pe care o impune autorul influențează interpretarea acestora.

Din această perspectivă, genurile jurnalistice sunt genuri instituite și le putem plasa la toate cele patru paliere definite de Maingueneau. Știrile scurte respectă cu fidelitate constrângerile generice (1), tableta admite scenografii originale (2), iar reportajul surprinde mereu prin scenografia originală (3). Există și producții jurnalistice pe care nu le-am putea încadra într-o categorie generică fără o indicație din partea jurnalistului (editorial/comentariu) – (4). Genurile instituite de mod 2, 3 sau 4 se apropie de genurile literare prin posibilitatea lor de a construi scenografii inedite. Au un mare impact asupra publicului și conferă publicației valoare și prestigiu.

II. Definirea genului jurnalistic

Manualele de jurnalism din spațiul francofon și din cel italian nu dau o definiție explicită a genului jurnalistic. Găsim o terminologie care oscilează între „unelte”, „articole”, „moduri de scriere”. De Broucker vorbește de „moduri de prelucrare a informației”, Yves Agnès de „abordări”

sau de „forme de scriere”. Martin-Lagardette consideră că genurile jurnalistice sunt „figuri ale stilului jurnalist”, cu funcție utilitară, destinate să-l ajute pe ziarist să pună în formă actualitatea în mod diversificat și agreabil pentru cititori. Ringoot și Utard le numesc „vectori de profesionalizare”.

Manualele definesc și descriu genurile jurnalistice „de bază”, din punct de vedere teoretic și normativ. Este vorba în general de genuri ale căror reguli s-au stabilizat și care sunt recunoscute de cei care practică meseria de jurnalist. Criteriile generale de definire ale unui gen jurnalist sunt următoarele: natura muncii (desk, teren); amplasarea articolului; lungimea acestuia; absența / prezența titlului și a semnăturii; conținutul; scopul / intenția; tonul; modul de ierarhizare a informației. În general manualele recomandă ca produsul final – ziarul sau revista – să conțină un număr cât mai mare de genuri, pentru a capta atenția cititorului și pentru a nu-l obosi.

Uneori se pot produce confuzii referitoare la noțiunile de *gen*, *rubrică*, *secțiune*. Conform manualelor de jurnalism, secțiunile și rubricile anunță domeniile informației, iar genurile se referă la modul în care informația este prelucrată, la maniera în care sunt scrise articolele. În analiza discursului se consideră că există o deosebire între *secțiune* și *rubrică*. Așa cum precizează Charaudeau (1997), secțiunea se referă la decuparea lumii în macro-teme (Politică, Internațional, Societate, Sport, Cultură), în timp ce rubrica îmbină un mod discursiv (relatarea, comentarea sau provocarea evenimentului) și o anumită temă. De exemplu, la secțiunea „Cultură” există rubricile cinema, teatru, artă. Combinația dintre modurile discursive și teme servește de asemenea la identificarea subgenurilor, de exemplu există mai multe tipuri de dezbateri: culturală, științifică etc.

Alte două noțiuni ce pot fi confundate sunt *rubrica* și *cronica*. Rubrica este „partea tematică ce revine cu regularitate de la un număr la altul al ziarului”, cronica este un gen jurnalist care „revine periodic sau păstrează un caracter excepțional”. (Bénard, 2002: 336)

În analiza discursului cercetătorii au încercat să formuleze o definiție satisfăcătoare a genului discursiv și a genului jurnalist, dar nu au ajuns la un consens. Definițiile pot fi chiar contradictorii. De exemplu, Grosse afirmă că genurile presei scrise sunt „forme flexibile ale discursului jurnalist” (Grosse, 2001: 35), iar Maingueneau este de părere că genurile nu sunt forme cu ajutorul cărora locutorul să-și construiască discursul, ci

acte de limbaj complexe supuse unor condiții de reușită (Maingueneau, 2005: 51).

În concepția lingvistei Catherine Kerbrat-Orecchioni, genurile sunt entități abstracte care corespund unui artefact: „un objet construit, par abstraction généralisante, à partir de ces objets empiriques que sont les textes, qui ne sont jamais que des représentants impurs de tel ou tel genre” (Kerbrat-Orecchioni, 1980: 170). Genul reunește „o constelație de proprietăți specifice”, numite „typologèmes”. Aceste proprietăți țin de sintaxă, semantică, retorică, pragmatică sau de sfera extralingvistică.

Jean-Michel Adam (1997) propune una dintre cele mai interesante definiții a genurilor jurnalistice. Genurile iau naștere în interdiscurs, un spațiu de regularități ce guvernează orice producție verbală. Comunicarea se realizează sub egida unei instituții sau formații discursive, în cazul nostru organul de presă. Jurnalistul are o anumită marjă de manevră în cadrul interdiscursului presei și în cel al organului de presă, însă discursul produs de el este guvernat de „regularitățile”, „genurile” sau „categoriile” formației discursive. Aceste „regularități” reprezintă „categoriile presei scrise” sau „unitățile redacționale”.

Genurile jurnalistice organizează comunicarea și condiționează scrierea articolelor. Jean-Michel Adam (1999: 93-94) definește genurile ca fiind categorii:

- *practico-empirice*, indispensabile producerii dar și receptării-interpretării,
- *de reglare* a discursului și a practicilor socio-discursive,
- *prototipice și stereotipice*, putând fi definite prin tendințe sau grade de tipicitate, fascicule de regularități și dominante, nu prin criterii foarte stricte.

De fapt, așa cum sunt descrise și în majoritatea manualelor de jurnalism, genurile jurnalistice asociază un text unei familii de texte. Astfel, genurile nu sunt decât modele sau prototipuri, iar producția jurnalistică este un reprezentant mai mult sau mai puțin caracteristic al unui gen.

Adam (1997) reformulează criteriile definitorii ale unui gen discursiv enunțate de Maingueneau și le aplică genurilor presei scrise. Adaugă criteriul lungimii și gradul de asumare a enunțurilor și obține șase criterii minimale care permit definirea genurilor presei scrise:

- *criteriul semantic (tematic)* – referitor la familii evenimentțiale și rubrici;

- *criteriul enunțiativ* – referitor la gradul de implicare al enunțătorului și la identitatea acestuia;
- *lungimea* – opoziția scurt/dezvoltat;
- *criteriul pragmatic* – referitor la intențiile comunicative;
- *criteriul compozițional* – referitor la planurile sau secvențele textuale;
- *criteriul stilistic* – care acționează la nivelul texturii micro-lingvistice.

Lingvistul nu include în acest fascicul de criterii statutul co-enunțătorului (numărul nedeterminat de cititori cu care jurnalistul stabilește o relație), locul și momentul actului discursiv, dar adaugă criteriul lungimii, de care toate manualele țin cont atunci când caracterizează un anumit gen.

Specialiștii în analiza discursului au demonstrat legitimitatea studierii genurilor jurnalistice. Grosse furnizează trei motive pentru privilegierea acestui tip de studii: mai întâi, limbajul textelor depinde de genul ales, iar cititorii țin cont în mod instinctiv de diferențele dintre genuri atunci când citesc un articol de ziar; în al doilea rând, cotidienele se diferențiază prin genurile pe care le favorizează, ceea ce permite compararea lor; în fine, numărul mare de genuri existente oferă posibilitatea de a structura un text în multiple feluri.

Înainte de a trece la examinarea tipologiilor genurilor jurnalistice, se impun câteva observații cu privire la definirea genului jurnalistic.

De regulă, manualele sunt scrise de practicieni sau de profesori care predau la facultățile de jurnalism. De aceea, genurile sunt văzute ca fiind „modele” destinate să-l ajute pe jurnalist să-și pună în formă discursul. Fiecare model conține un număr de constrângeri sau norme, care ar trebui respectate, dar pe care, dacă le transgresează, jurnalistul ar putea surprinde prin originalitate și ar putea inova.

Manualele de jurnalism și lucrările de analiză a discursului au puncte comune: în ambele regăsim ideea de „model” (prezentă și în teoria genurilor a lui Bahtin 1984), conceptul de „constrângere” (utilizat în teoria contractului de comunicare – Charaudeau 1983) și noțiunea de „prototip”, preluată de Grosse și Seibold (1996, 2001) și de Jean-Michel Adam (1999).

Majoritatea specialiștilor în analiza discursului vorbesc de „forme stabile”, dar fac precizarea că genurile sunt stabile pe o perioadă determinată de timp, de „manifestări mereu provizorii ale unui proces dinamic” (Ringoot și Utard, 2005: 37) sau de forme care prezintă regularități. Aderând la această concepție, considerăm că genurile jurnalistice sunt entități care se

formează în mod continuu în cadrul formației discursive „presă scrisă” și care pot fi definite prin regularități observabile la următoarele nivele: tematic, pragmatic, enunțiativ, compozițional și stilistic. Au o dimensiune discursivă, fiind produse în interdiscurs și având funcția de reglare a comunicării, și o materializare textuală.

Ce aduce nou analiza discursului este faptul că o analiză pur lingvistică nu este suficientă pentru a descrie aceste regularități. Genurile sunt rezultatul unei activități sociale, sunt produse sub egida unei instituții, în anumite condiții sociale, culturale, istorice. În consecință, pot fi studiate în lumina mai multor discipline: științele limbajului, psihologia, istoria, antropologia.

III. Tipologiile genurilor jurnalistică

Vom prezenta mai întâi criteriile de clasificare și tipologiile realizate de manualele de jurnalism, apoi punctele de vedere ale analiștilor discursului. Cu excepția câtorva lucrări (Antoine & alii, Boldrini), manualele de jurnalism identifică și clasifică principalele genuri ale presei scrise fără a face diferența între ziare și reviste.

Există mai multe criterii de clasificare; în funcție de criteriile alese se obține o tipologie sau o alta:

- funcția sau intenția principală: a informa, a comenta;
- sursele de informare: jurnalistul primește sau caută informația;
- persoana care redactează articolul: din interiorul sau exteriorul redacției;
- activitatea de bază sau modul de prelucrare a informației: a relata, a povesti, a aprofunda, a explica, a da cuvântul, a comenta;
- temele abordate: de mare sau mică actualitate;
- dimensiunile articolului: reduse sau mari (câteodată cu indicarea exactă a numărului de rânduri pe care îl are articolul);
- prezentarea: amplasarea, caracterele tipografice, prezența sau absența elementelor titlului, ilustrații, etc.;
- tonul;
- stilul.

Primul criteriu de tipologizare este cel care stă la baza majorității tipologiilor din manualele de jurnalism. Astfel, distincția *Genuri jurnalistică de informare / Genuri jurnalistică de opinie* se regăsește în De Broucker, Montant, Voirol, Martin-Lagardette, Agnès. În general, chiar dacă autorii

susțin că această împărțire este artificială, i se recunoaște utilitatea, fiind o metodă de formare în școlile de jurnalism.

Al doilea criteriu, și anume ideea că ziaristul poate primi sau poate căuta el însuși informația, este adoptat de De Broucker și Voirol. Mouriquand diferențiază articolele scrise în redacție și cele scrise după deplasarea jurnalistului la fața locului.

Plecând de la ideea că genurile nu au aceeași importanță, Agnès susține că alegerea unui gen sau a altuia depinde de importanța acordată unei știri, de locul și timpul de care dispune jurnalistul, de calitatea informației, de dificultatea pe care o implică redactarea articolului. De aceea, face distincția între genuri „primare” și genuri „majore” sau „nobile”. Genurile majore ar fi reportajul, interviul, ancheta. Martin-Lagardette le numește genuri „elaborate”. De Broucker nu admite eticheta „gen minor” și dă exemplul știrii scurte care reprezintă cheia comunicării oricărei informații sigure și eficiente și a oricărui comentariu ce ar putea avea vreo legătură cu această informație.

Inventarele realizate de autorii manualelor de jurnalism nu sunt identice. Numărul genurilor oscilează între 17-18 și 30. Tipologiile diferă nu numai pentru că autorii manualelor aleg criterii diferite de clasificare, ci și din cauza faptului că unii autori fac diferența între gen și subgen jurnalistic. De asemenea, numele date genurilor diferă de la un autor la altul: sinteză / montaj / *mouture*, caricatură / desen de presă.

Vom trece în revistă tipologiile realizate de cei mai importanți autori de manuale de jurnalism din spațiul francofon și situația manualelor italiene.

III.1 Tipologia lui Henri Montant (1994) este cea mai simplă clasificare. Montant asociază distincția *genuri de informare / genuri de opinie* celor două familii inamice: Capulet și Montaigu, care nu pot face abstracție una de alta. Din prima categorie fac parte: *desk (brève, filet, mouture)*, relatarea, interviul întrebare-răspuns și interviul-portret, reportajul, ancheta. În a doua categorie intră *ecoul, tableta, l'humeur*, editorialul, critica, cronica, revista presei, articolul de analiză.

III.2 Tipologia lui De Broucker (1995)

De Broucker consideră că există două mari familii de genuri redacționale. Prima categorie este cea a *genurilor de informare*. La rândul lor, acestea se împart în *articole ce provin din surse comune*, atunci când informația le este furnizată jurnaliștilor (depeșa, *la brève, le filet*, montajul,

comunicatul, *les informations-service*, *le courrier des lecteurs* (scrisorile către redacție)) și *articole ce provin din surse originale*, atunci când informația este căutată și găsită chiar de jurnaliști (relatarea, reportajul, ancheta, interviul, portretul). Din familia *genurilor de opinie* fac parte editorialul, comentariul, tribuna sau tribuna liberă, critica, tableta, caricatura, cronică.

Se realizează o scindare în interiorul primei familii de genuri redacționale, după criteriul informației primite sau căutate. Observăm de asemenea că această tipologie conține un număr mai mare de genuri față de tipologia lui Montant.

III.3 Tipologia lui Michel Voirol (2007) se bazează pe aceleași criterii, dar numărul genurilor identificate este diferit. Voirol face totuși observația că linia de demarcație dintre articolele de informare și cele de opinie este destul de fragilă: opinia se poate insinua în prima categorie, iar elemente de informare există și în articolele de opinie.

La fel ca în manualul lui De Broucker, în cadrul *articolelor de informare* se face deosebirea între *informația furnizată* jurnalistului (depeșă, *la brève*, *le filet*, *la mouture*) și *informația căutată* pe teren (relatarea, reportajul, interviul, portretul, ancheta, ecoul). Știrile scurte sunt genuri „de bază”, relatarea, reportajul, interviul, portretul, ancheta sunt genuri „majore”. În cadrul *articolelor de opinie* (editorialul, analiza, cronică, critica, tableta, notele de lectură, masa rotundă, polemica, pamfletul, scrisoarea deschisă, revista presei, scrisorile către redacție, tribuna liberă, liberele opinii), Voirol include și categoria „genurilor tehnice”: dosarul (gen care presupune studierea și interpretarea unei mari cantități de informații de către jurnalist) și vulgarizarea (un articol redactat pe baza unui text aparținând unui economist, jurist sau om de știință).

III.4 Tipologia lui Martin-Lagardette (2003)

Martin-Lagardette le recomandă ziariștilor să folosească toată paleta de genuri jurnalistice, pe care le repartizează în patru clase:

Genurile de informare constituie materia brută, substanța primă, suficientă și necesară pe baza căreia fiecare își poate construi propria opinie (știrile scurte – *brève*, *filet*, articolul, *la mouture*, rezumatul de raport, relatarea). *Genurile de opinie* facilitează înțelegerea informațiilor brute (articolul de comentariu propriu-zis, critica, editorialul, cronică, portretul, tribuna liberă). *Articolele de fantezie*, ce au caracter anecdotic, oferă un

punct de vedere detașat asupra unui eveniment care poate fi sau nu de actualitate (ecoul, tableta, scrisorile către redacție). *Genurile „elaborate”* (sau „marile” *genuri de informare*) presupun o muncă de fond, verificarea și organizarea unei mari cantități de informații (ancheta, reportajul, interviul, comunicatul de presă).

În această clasificare remarcăm o scindare în categoria genurilor de informare, genuri care redau esențialul informației și genuri complexe, și adăugarea unei categorii speciale: *articolele de fantezie*, caracterizate prin subiecte de mai mică actualitate și printr-un stil apropiat de cel literar.

Comparând doar aceste prime patru tipologii, observăm că același gen, de exemplu portretul, este considerat gen de informare de către un autor (De Broucker) și gen de opinie de către un altul (Martin-Lagardette). Există genuri care apar într-o tipologie, dar nu sunt menționate în alta, cum ar fi rezumatul de raport (Martin-Lagardette). Numărul total al genurilor luate în considerare este diferit: Voirol repertoriază cel mai mare număr de genuri.

III.5 Tipologia lui Yves Agnès (2002)

În opinia lui Agnès, există 27 genuri jurnalistice, clasificate în 5 categorii, în funcție de activitatea fundamentală pe care o presupun: a relata, a povesti, a aprofunda, a da cuvântul, a comenta.

Articolele de informare strictă relatează evenimentele despre care jurnalistul a fost informat în prealabil. Sunt scrise în mod riguros și nu trebuie să conțină niciun element de comentariu. Această clasă include: știrile scurte (*brève, filet*), sinteza (*montage* sau *mouture*), ecoul, revista de presă, infografia.

Expunerile (les récits) sunt articole în care jurnalistul povestește sau descrie un eveniment sau o persoană, punându-și în valoare talentul de scriitor. Este vorba despre reportaj, portret, necrologie, relatare, articolul istoric.

Studiile tratează amănunțit un subiect sau o teză. În acest caz ziaristul trebuie să aibă calitățile unui om de știință sau chiar ale unui detectiv. Face parte din această clasă: analiza, ancheta, dosarul și rezumatul de document.

Opiniile externe sunt articole scrise de un expert care nu aparține redacției organului de presă. Sunt incluse aici interviul, masa rotundă, micro-trotuarul, tribuna liberă, comunicatul, scrisorile către redacție, *les bonnes feuilles* (un fragment dintr-o carte în curs de apariție).

Comentariile sunt realizate de jurnaliști care au obligația de a cunoaște în profunzime domeniul despre care scriu. Și în acest caz este

important talentul jurnalistului. Această categorie este alcătuită din editorial, tabletă, critică, cronică și desenul de presă.

Se poate observa că primele trei categorii corespund articolelor de informare, iar mare parte din genurile incluse în ultimele două corespund articolelor de opinie din primele tipologii prezentate. Agnès ia în calcul și criteriul persoanei care redactează articolul (dacă aceasta aparține sau nu redacției). Apare astfel categoria „*Opiniile externe*”.

III.6 Tipologia lui Line Ross (2005)

Line Ross consacră primul capitol al manualului său genurilor jurnalistice, pe care le exemplifică cu ajutorul unui corpus nord-american (din regiunea Québec). Există 17 genuri „principale”, repartizate în funcție de trei moduri de prelucrare a informației: a relata, a explica, a comenta informația. Autoarea manualului mărturisește că tripartiția pe care a realizat-o este destul de relativă și artificială, dar afirmă că este utilă și practică.

Genurile informației relatate sunt știrea (*la nouvelle, la brève, la photo-nouvelle*), relatarea, reportajul, *le grand reportage*, fotoreportajul, portretul, interviul. *Genurile informației explicate* sunt dosarul și analiza. A treia categorie, cea a *genurilor informației comentate* include cronică, critica, editorialul, bloc notesul, caricatura, tableta.

Line Ross nu include în tipologia pe care o realizează scrisorile către redacție și nici genurile presei on line și consideră că montajul nu este gen jurnalistic, deoarece nu presupune decât o muncă de reorganizare a documentelor. Nici ancheta nu ar fi un gen jurnalistic, ci un demers de căutare a informației, finalizat prin texte aparținând mai multor genuri: știrea, reportajul, dosarul. În schimb, în această clasificare apar noi genuri: *la photo-nouvelle* (o știre realizată prin intermediul unei fotografii însoțită de un titlu și de o legendă), *le grand reportage* (o serie de texte despre un subiect de mare importanță), fotoreportajul, bloc notesul (un para-editorial care abordează două sau mai multe subiecte, separate prin mărci tipografice).

III.7 Tipologia lui Jacques Mouriquand (1997)

Mouriquand abordează problematica tipologiei genurilor din perspectiva sociologiei jurnalismului. Astfel, distinge două mari clase, ținând cont de criteriul locului enunțării.

Le journalisme assis se referă la articolele care nu necesită deplasarea jurnalistului. Fac parte din această clasă articolele de opinie (editorialul, tableta, *l'humeur*, comentariul), dar și câteva articole de

informare (*la brève, le filet*). Mouriquand distinge *le billet* (tableta) și *l'humeur* pe baza criteriului lungimii. *Le billet* (tableta) are dimensiuni mai reduse decât *l'humeur*. A doua categorie, *le journalisme de terrain*, presupune deplasarea jurnalistului la locul evenimentului. Calitatea acestor articole depinde de numărul și de exactitatea informațiilor obținute. Este vorba de relatare, reportaj, interviu, portret, anchetă.

În practică, nu se poate trasa exact linia de demarcație dintre cele două categorii. De altfel, nu putem afirma că cele două clase se exclud reciproc. De exemplu, reportajul presupune atât deplasarea jurnalistului pe teren, cât și o muncă de redactare.

Mouriquand remarcă asemănările și împrumuturile existente între diferite genuri (reportajul și ancheta, portretul și reportajul, portretul și ancheta). În opinia lui, nu orice inovație în modul de prelucrare a informației merită eticheta de gen. Dă exemplul revistelor, unde sunt frecvente articolele despre personalități, de tipul: „Tot ce trebuie să știți despre...”, sau exemplul rubricii adoptate de *Libération*: „Cifra zilei”. Aceasta apare însă acum foarte des și în alte cotidiene și reviste. Acestui autor i se poate reproșa însă faptul că nu spune explicit în ce condiții ar trebui să vorbim despre gen jurnalistic.

III.8 Manualul lui Antoine, Dumont, Marion și Ringlet (1987)

În manualul publicat în anul 1987, autorii nu realizează o tipologie, se mulțumesc doar cu realizarea descrierii unor mari genuri: interviul, *le papier d'ambiance-observation*, reportajul, tableta, editorialul, critica, cronică judiciară, faptul divers, ancheta. După părerea lor, în cazul comunicatului de presă, al depeșei de agenție și al conferinței de presă jurnalistul nu face decât să repună în formă informația ce i se aduce „pe tavă”.

III.9 Tipologia lui Jean-François Bège (2007)

Unul dintre cele mai recente manuale de jurnalism, publicat în 2007 sub egida Centrului de Formare și de Perfecționare a Jurnaliștilor, invalidează dihotomia *informare/opinie*. Jean-François Bège consideră că și genuri ca editorialul sau cronică furnizează informații. Autorul manualului introduce genuri noi (*le témoignage, l'agenda*), ține cont de „metisarea genurilor”, adoptă și el criteriul sursei interne sau externe redacției și, ca Line Ross, ridică infografia la rang de gen. Tipologia conține cinci clase de genuri:

- *Genuri de informare*: știrile scurte (*brève, filet*), ecoul, sinteza, montajul (sau *mouture*), relatarea, reportajul, interviul, *le témoignage*, ancheta, portretul;
- *Genuri de informare cu comentariu*: articolul de fond (sau *papier analytique*), editorialul, tableta, cronică, *l'humeur*, critica;
- *Genuri mixte*: portretul-anchetă, portretul-interviu, ancheta-reportaj, povestirea-reportaj, povestirea-anchetă;
- *Infografia*;
- *Articole venite din exterior*: scrisorile către redacție, *l'agenda*, revista de presă, *les „infos-services”*, comunicatul, vremea, tribuna, programele (de televiziune, teatru etc.)

Infografia (hărți, tabele, grafice) este considerată în general un element complementar articolului de presă. La fel ca Line Ross, Jean-François Bège o consideră gen jurnalistic, motivându-și decizia prin utilizarea din ce în ce mai frecventă a infografiei și prin caracteristicile care s-au stabilizat: titlu, *attaque* (paragraf inițial), *chute* (paragraf final), mesaj succint. Acest gen jurnalistic este rezultatul muncii unui jurnalist și a unui fotograf.

«Blocs textes courts et denses, généralement titrés (3 à 6 lignes – 200 à 400 signes), dans un fond, distribués autour ou en légende d'une ou plusieurs illustrations traitées graphiquement, généralement en couleur (icônes, dessins, photos, cartes, graphiques, histogrammes, etc.) (Bège, 2007: 47)

III.10 Manualele italiene – Alberto Papuzzi (1993), Maurizio Boldrini (2006), Gianni Faustini (2000)

Spre deosebire de manualele din spațiul francez, care manifestă un interes deosebit pentru stabilirea tipologiilor, unul dintre cele mai celebre manuale de jurnalism italiene, *Manuale del giornalista. Tecniche e regole di un mestiere* (1993), al cărui autor este Alberto Papuzzi, nu conține nicio tipologie a genurilor presei scrise. Papuzzi amintește de dihotomia *informare / opinie* numai pentru a spune că este vorba o frontieră convențională, fără posibilități concrete de materializare.

În scurtul capitol destinat genurilor jurnalistice, Papuzzi face cunoscută, în mod deschis, caracteristica jurnalismului italian al anilor '90, și anume amestecul genurilor și încălcarea regulilor: «[...] il giornalismo rispecchia un carattere della cultura del nostro tempo; tutte le forme di espressione e comunicazione hanno subito un rimescolamento dei generi» (Papuzzi, 1993: 69). De altfel, jurnalismul italian a manifestat întotdeauna o predilecție pentru amestecul dintre informare și opinie: *il pastone* era un gen

specific presei italiene de la începutul secolului al XX-lea și conținea fapte, comentarii, declarații referitoare la evenimentele politice ale zilei. Acest gen a dispărut în urma schimbărilor survenite în modul de abordare a informației politice.

Papuzzi descrie câteva genuri jurnalistice de bază (editorialul, comentariul, tableta, cronică, știrea, *cronaca*, relatarea, reportajul, biografia, foiletonul, interviul, ancheta) precizând că de fapt acestea au scopul de a indica modul de interpretare a unui eveniment și ponderea care i se alocă în economia ziarului. Subliniază faptul că în presa italiană a anilor '90 interviul s-a bucurat de un mare succes și că după anii '80 ancheta a intrat în declin din cauza schimbărilor survenite în societatea italiană, care înregistrează în sfârșit o tendință spre depolitizare.

Fidel tradiției instaurate de Papuzzi, în lucrarea *Il quotidiano. Teorie e tecniche del linguaggio giornalistico* (2006) Maurizio Boldrini descrie principalele genuri ale presei cotidiene, fără a face clasificări. Insistă asupra faptului că genurile pot suferi transformări, și pot chiar să dispară: *la velina*, termen ce indica inițial comunicatul de presă, a dobândit în presa italiană actuală o conotație negativă; se referă la jurnaliștii care laudă în mod exagerat personajele din viața politică; *l'elzeviro*, utilizat la început cu ocazia disputelor dintre intelectuali și academicieni, este astăzi fie echivalentul cronicii literare, artistice sau istorice, fie cel al articolelor de opinie cu accente critice sau ironice.

Boldrini vorbește de *cronaca*, pe care o consideră un gen jurnalistice. Paginile de *cronaca* conțin toate evenimentele care timp de 24 de ore s-au petrecut în orașul unde se află sediul ziarului. *Cronaca bianca* relatează informațiile referitoare la provincie, departament, oraș, instituții publice, trafic, transport public, agenții de turism, *cronaca nera* dă informații referitoare la poliție, accidente etc. Conform unui studiu efectuat în 1993, cotidienele italiene alocă aproximativ 12-17% din spațiul redacțional acestui tip de evenimente. *Cronaca giudiziaria* reunește toate informațiile referitoare la tribunal, procuratură, curtea cu juri. *Cronaca rosa* furnizează informații de tipul presei de scandal, referitoare la personaje celebre.

În manualele francofone, echivalentul francez al termenilor *cronaca nera* și *rosa* este faptul divers, însă acesta este considerat gen jurnalistice numai în manualul lui Antoine, Dumont, Marion și Ringlet. În plus, spațiul pe care cotidienele franceze îl alocă faptului divers este foarte redus în comparație cu cel pe care îl alocă ziarele italiene.

În domeniul științelor limbajului, cercetările consacrate faptului divers sunt puține și pun în evidență dificultatea de a-l considera gen jurnalistic. Anne Dubied propune termenul de „categorie”: «un ensemble de traits définissant une régularité, ainsi qu’un mouvement de reproduction et de renouvellement du modèle de la catégorie par les nouveaux textes qui paraissent» (Dubied, 2001: 62). Alți lingviști susțin că ar putea fi vorba de o categorie marcată din punct de vedere cultural. Marc Lits (2001) a avansat ipoteza că faptul divers ar putea fi un gen strict francofon. În presa britanică apar în fiecare zi astfel de articole, dar nu există un termen generic pentru acestea. Traducerea termenilor germani și olandezi (Vermischte Nachrichten, gemengde berichten) ar fi „informație diversă”. Termenul italian *cronaca* include și informațiile din sfera instituțională (*cronaca bianca*) și cronică judiciară. Realitățile descrise de faptul divers sunt reunite în rubrici ca “Société” (*Le Monde*), “Cronaca” (*La Repubblica*). În presa franceză, numai *Le Parisien* are o pagină “Fait-divers”. Cotidienele naționale transformă evenimentele care constituie subiectul unui fapt divers în veritabile fapte de societate sau probleme naționale (de exemplu reportajele din cotidianul *Le Monde*).

Al treilea manual la care ne referim, *Le tecniche del linguaggio giornalistico* (2000), realizat prin grija lui Gianni Faustini, nu dedică un capitol întreg genurilor jurnalistice, pe motivul că în jurnalismul modern este dificil să se vorbească de genuri.

În concluzie, teoreticienii italieni acceptă de la început ideea că puține articole respectă normele recomandate de tradiția jurnalistică și afirmă că presa italiană actuală se caracterizează prin prezența formelor hibride, sincretismul sau amestecul genurilor. Cauzele acestor tendințe sunt transformările pe plan social și politic, modificarea mentalității (dorința de a se detașa de politizarea excesivă) și influențele exercitate de alte media.

IV. Observații referitoare la clasificările existente în manuale

Manualele sunt simbolul tradiției jurnalistice, ele pun bazele disciplinei. Descrierile și clasificările pe care le realizează sunt utile planificării activității jurnaliștilor și diversificării scriiturii de presă. Cu puține excepții, manualele nu fac însă deosebirea între genurile presei cotidiene și genurile prezente în reviste.

Există doar patru genuri asupra cărora manualele ajung la un acord și care figurează în toate manualele prezentate până acum: editorialul, tableta, reportajul, interviul. La polul opus se află genuri menționate de un singur

manual: rubrica, notele de lectură, liberele opinii, polemica, pamfletul, scrisoarea deschisă, programele, vulgarizarea, articolul, articolul istoric, *le papier d'ambiance-observation*, *le témoignage*, *les bonnes feuilles*, desenul de presă, *la photo-nouvelle*, *le grand reportage*, foto-reportajul, bloc notesul, conferința de presă. Unele din acestea pot fi considerate de fapt subgenuri: *le grand reportage*, foto-reportajul.

Tipologiile diferă de la un manual la altul. Le-am prezentat începând cu cea mai simplă (Montant), care se bazează pe binomul *informare / opinie*. Acest criteriu guvernează mai multe tipologii: De Broucker și Voirol îl adoptă și ei, dar fac o separare suplimentară în interiorul categoriei *informare*, în funcție de sursa informației. Martin-Lagardette și Agnès adaugă și alte clase de genuri: Martin-Lagardette diferențiază genurile care furnizează informația esențială și genurile complexe și introduce categoria articolelor de fantezie; Agnès clasifică genurile în funcție de acțiunea pe care o realizează jurnalistul (a relata, a povesti, a profunza, a da cuvântul, a comenta), însă primele trei categorii pot fi considerate ca făcând parte din categoria genurilor de informare, iar ultimele două (deși nu integral) din cea a genurilor de opinie.

Line Ross alege criteriul *modului dominant de prelucrare a informației*, idee pe care o vom regăsi în analiza discursului, la Charaudeau. Ross distinge *informația relatată*, *informația explicată* și *informația comentată*, Charaudeau propune tripartita *eveniment relatat*, *eveniment comentat*, *eveniment provocat*.

Tipologia lui Mouriquand se îndepărtează cel mai mult de celelalte tipologii, prin alegerea criteriului locului enunțării. Totuși, există o afinitate între informația primită și căutată care împarte genurile de informare în două subclase (De Broucker și Voirol) și articolele scrise fără ca jurnalistul să se deplaseze pe teren sau care necesită deplasarea pe teren.

Tipologiile lui Agnès și Bège conțin clasa articolelor al cărui autor nu aparține redacției: “opiniile externe” sau “articolele venite din exterior”. Totuși, genurile comune acestor două categorii nu sunt decât trei: scrisorile către redacție, comunicatul și tribuna.

Tipologia propusă de Bège corespunde cel mai mult realității presei actuale. Acest autor admite că nu se poate separa informația de comentariu și că frontierele dintre genuri nu sunt imuabile. Apar astfel categoriile „genuri de informare cu comentariu” și „genuri mixte”.

Manualele din spațiul italian nu propun tipologii. Teoreticienii italieni recunosc fenomenul amestecului genurilor și consideră că în realitate

nu se poate face o delimitare strictă între informare și opinie. Jurnaliștii italieni manifestă o predilecție pentru exprimarea sentimentelor, de aceea își inserează opiniile în articole considerate prin tradiție articole de informare. Având o înclinație și pentru aspectul personal al evenimentelor și pentru faptele spectaculoase, presa italiană alocă mult spațiu faptului divers. În timp ce manualele italiene îl consideră gen jurnalistic, un singur manual din spațiul francofon îi atribuie acest statut.

Unul și același gen este încadrat în categorii diferite, în funcție de manualul consultat. De exemplu, Montant consideră că ecoul este un gen de opinie, Voirol și Agnès îl includ în categoria genurilor de informare, iar Martin-Lagardette îl plasează în categoria articolelor de fantezie. Scrisorile către redacție nu apar în tipologia lui Montant sau în cea a lui Line Ross; în schimb, intră în categoria genurilor de informare (De Broucker), sunt considerate articole de opinie (Voirol) sau articole de fantezie (Martin-Lagardette) sau – ceea ce ni se pare mai potrivit – fac parte din opiniile externe (Agnès) sau din articolele venite din exterior (Bège).

Tipologiile conțin un număr diferit de genuri. Unii autori țin cont de genurile pe care le consideră „fundamentale”, alții enumeră o multitudine de genuri. De fapt, unele din acestea pot fi considerate subgenuri (*le grand reportage*, foto-reportajul).

În concluzie, manualele nu reușesc să dea o imagine unitară asupra genurilor presei scrise. În funcție de criteriul luat în calcul, se obține o tipologie sau o alta. Denumirile, numărul și clasificarea genurilor – realizată în general după criterii pragmatice (intenția de comunicare), enunțiative (locul enunțării, sursa informației, autor din interiorul sau exteriorul redacției), de conținut (teme de mică sau mare actualitate) și stilistice (ton, stil) – diferă într-o măsură mai mare sau mai mică de la un manual la altul și de la un spațiu cultural la altul.

În practică, schimbarea la care este supusă presa scrisă este lentă, dar reală și continuă. Apar mereu genuri noi, pe care uneori ne este greu să le încadrăm într-o categorie sau în alta. Și, foarte important, manualele nu spun în mod explicit în ce condiții ar trebui să vorbim de gen jurnalistic. Noile tendințe în prelucrarea informației (contractarea sau extinderea unităților redacționale) nu apar în manuale.

În cazul unui studiu comparativ, este foarte dificil să se stabilească corespondențe între terminologii, dat fiind că există diferențe chiar în cadrul aceluiași spațiu cultural.

V. Aportul analizei discursului la elaborarea unei tipologii a genurilor jurnalistice

Așa cum am menționat, nu s-a ajuns la un acord în ceea ce privește denumirile, definițiile, criteriile de clasificare și tipologiile genurilor jurnalistice. Cercetările recente în analiza discursului propun diferite soluții, aduc noi puncte de vedere, noi parametri, utili pentru aprofundarea problematicii genurilor jurnalistice.

Majoritatea specialiștilor în analiza discursului invalidează criteriul primordial selectat de mare parte din manualele și ghidurile de jurnalism, demonstrând caracterul prea vag al tipologiilor fondate pe binomul *informare/opinie*. Pentru a obține o tipologie valabilă, consideră că este necesar să se țină cont cel puțin de obiectele cărora li se aplică clasificarea și de finalitatea acesteia.

Există însă și lingviști care se opun total încercărilor de tipologizare: pentru Jean-Paul Bronckart, numărul nelimitat de genuri ar fi unul din impedimentele majore în realizarea tipologiilor. Lingvistul contestă valabilitatea criteriilor de tipologizare (finalitate, conținut tematic, procese cognitive, suport mediatic), afirmă că acestea sunt eterogene, imposibil de delimitat și în continuă interacțiune.

V.1 Modelele axelor tipologice

V.1.1 Clasificarea pe o axă verticală – Jean-Michel Adam (1997)

În opinia lui Jean-Michel Adam, cele două macro-genuri redacționale (informare și opinie) sunt mai degrabă „poziții enunțiative referitoare la un conținut informațional”. Spre deosebire de majoritatea teoreticienilor presei scrise, lingvistul susține că între cele două poziții enunțiative nu există o separare, ci o continuitate. Pentru a ilustra această teză, plasează genurile jurnalistice pe o axă verticală, de la *polul distanță-informare* la *polul implicare-comentariu*.

Tabloul sinoptic pe care îl realizează pe baza a patru manuale de jurnalism din spațiul francez (De Broucker 1995, Martin-Lagardette 1994, Antoine, Dumont, Grevisse, Marion, Ringlet 1995, Montant 1994) conține nu numai poziționarea genurilor pe axa verticală *distanță-informare* → *implicare-comentariu*, ci și divergențele referitoare la denumirile și numărul genurilor identificate ca atare.

Cât despre descrierea propriu-zisă a genurilor presei scrise, Adam consideră că trebuie analizată atât dimensiunea discursivă, cât și dimensiunea textuală a acestora. În cadrul formației discursive (instituția

presei), genurile îndeplinesc acțiuni discursive: a instrui, a informa, a explica, a argumenta, a seduce, a distra, a emoționa. Din perspectivă textuală, se țese o rețea de relații între diferitele planuri de organizare: textura frastică și transfrastică, structura compozițională, reprezentarea semantică, intenția ilocuționară. Analiza genurilor se dovedește a fi foarte complexă.

V.1.2 Intersectarea a două axe de tipologizare – Patrick Charaudeau (1997)

Charaudeau consideră că o tipologie a genurilor trebuie să definească tipul de *obiect-text* căruia i se aplică tipologia, să stabilească *locul de relevanță* în care acționează tipologia (extern/extern-intern/intern) și să definească *axele de tipologizare* conform unor criterii omogene de organizare discursivă.

Mai întâi, Charaudeau atrage atenția asupra faptului că multe tipologii confundă „*discursul ca procedeu de organizare / discursul ca text*”. De exemplu, tipologia realizată în 1992 de Jean-Michel Adam (texte narative, descriptive, argumentative, explicative) se aplică de fapt procedeele discursive. Or, fiecare text poate combina secvențe narative, argumentative, etc. Este important deci să nu se facă confuzie între *gen* și *procedeu*. De asemenea, Charaudeau observă că același gen poate prezenta variații de la un context socio-cultural la altul.

În ceea ce privește *locul de relevanță*, Charaudeau remarcă faptul că locul de *producție* nu este întotdeauna identic cu locul *produsului finit*. Dacă ținem cont de primul, obținem o *tipologie a modurilor de producție a textelor*. Este cazul manualelor de jurnalism, conform cărora alegerea unui gen determină procesul de producție și tipul de scriitură. Criteriile tipologiei modurilor de producție nu pot fi recunoscute de instanța de receptare. Pentru a rămâne fidel ideii că discursul mediatic se construiește după o logică de co-intenționalitate, Charaudeau optează pentru o *tipologie a produsului finit*; alege astfel locul în care se configurează textul și în care efectelor de sens vizate de instanța de producție li se adaugă cele care pot fi construite de instanța de receptare.

În al treilea rând, definirea axelor tipologice implică alegerea criteriilor de tipologizare. Cu cât adăugăm mai multe variabile, cu atât tipologia obținută este mai puțin eficientă. De aceea, optează numai pentru trei variabile, și anume:

➤ *modul discursiv de prelucrare a informației (MD)*, sau configurația discursivă: „eveniment relatat”, „eveniment comentat”, „eveniment provocat”;

➤ *principalele tipuri de instanță enunțiativă (IE)* – internă (jurnalist) / externă (om politic, expert, personalitate);

➤ *gradul de angajare sau implicare (+/-) a enunțătorului*, pe care le aplică realizărilor textuale ale tuturor genurilor mediatic.

Această tipologie nu ține cont de componenta tematică și nici de caracteristicile dispozitivului scenic (presă, radio, televiziune). Intersectarea axelor de tipologizare determină ruperea ecuației *Informare = Distanță, Comentariu = Implicare*, fundamentală în teoria lui Adam.

Pe axa orizontală se situează *modul discursiv de prelucrare a informației*; axa nu este orientată, fiind utilă numai la repartizarea textelor în trei zone. Pe axa verticală, originea internă sau externă a instanței enunțiativă repartizează textele în două mari zone; fiecare din cele două zone conține o axă orientată pentru a marca gradul de intervenție a instanței enunțiativă (în zona superioară: instanța internă +implicată ↔ -implicată, în zona inferioară instanța externă -implicată ↔ +implicată).

Originalitatea acestei clasificări constă în adăugarea și diferențierea instanței jurnalistică (interne sau externe), ceea ce permite o clasificare bidimensională, față de cea pe o singură axă propusă de Adam. În total, textele sunt repartizate în patru zone distincte, iar cele două axe permit identificarea imediată a principalelor caracteristici ale textelor jurnalistic.

Există și critici la adresa acestei clasificări: Grosse (2001) contestă valoarea practică a modului discursiv „eveniment provocat”, considerând că în ansamblurile redacționale interviul are deseori rolul de a imprima evenimentului mediatic o valoare de autenticitate și de emoție. În concepția lui Grosse, dat fiind că interviul este rescris de jurnalist, nu reprezintă un veritabil eveniment provocat, are doar aparența unui eveniment provocat.

În zona inferioară, știrile scurte (*brèves, filets*) și depeșele ocupă aceeași poziție: reprezintă un eveniment relatat și se caracterizează prin gradul redus de implicare al jurnalistului; toate sunt percepute ca emanând de la o instanță externă, or în accepțiunea teoreticienilor jurnalismului numai depeșele sunt rezultatul muncii unei instanțe externe.

Clasificarea se referă la genurile de bază ale jurnalismului, indiferent de suportul mediatic. Ar trebui ca această schemă să ne ajute să caracterizăm și să poziționăm corect toate celelalte genuri mediatic. Totuși, Grosse afirmă că noile forme de structurare a informației (*hiperstructurile*)

sau formele hibride nu pot intra în această schemă, care devine astfel inaplicabilă; nici unele genuri pe care Grosse le integrează în categorii ca „sfaturile”, „ficțiunea”, „divertismentul” și „publicitatea” nu-și găsesc locul în schema lui Charaudeau. Credem însă că nici abordarea lui Grosse nu este pertinentă în totalitate, deoarece o bună parte din conceptele cu care operează se referă mai degrabă la rubrici decât la genuri („sfaturile”, „ficțiunea”, „divertismentul”), iar publicitatea este un alt tip de discurs.

În fine, tipologia realizată de Charaudeau conține și categorii care nu pot fi numite genuri jurnalistice: titlurile și compoziția.

V.2 Modelul arborescent al lui Grosse și Seibold (1996)

În lucrarea lor despre presa pariziană (1996), Grosse și Seibold încearcă și ei o repartizare a textelor jurnalistice în patru zone, fiecare zonă fiind guvernată de o funcție: *a informa*, *a judeca/a convinge*, *a lăuda*, *a consilia*. Este un „model al tranzițiilor”, construit tot pe principiul continuității care stă la baza tipologiilor descrise anterior.

Totuși, Grosse și Seibold își manifestă preferința pentru un „model arborescent”, care reunește mai multe genuri și integrează noile creații: apelul, intrarea informativă, hiperstructurile. Textele sunt ramificate în șase mari *categorii textuale*, conform *funcției dominante*: „Informarea” (a comunica faptele), „Opinia” (a valoriza faptele), „Sfaturile” (a invita la acțiune), „Ficțiunea” (a comunica evenimente imaginate), „Divertismentul” (a da satisfacții, plăcere cititorului), „Publicitatea” (a determina acțiunea de cumpărare).

Fiecare categorie textuală se realizează prin anumite genuri. De exemplu, „Informarea” se poate realiza prin intermediul știrii scurte sau al reportajului, „Ficțiunea” prin intermediul foiletonului sau al benzilor desenate etc. Genurile sunt definite de macrostructura textului, dar și de criterii lingvistice (titlurile) și extralingvistice (tipografia, amplasarea, ilustrațiile).

Există un *Câmp Tranzitoriu între Informare și Opinie*, care include *le combinat „information-article”* sau *„information-commentaire”* (un articol care îmbină informarea și opinia, plasat de obicei pe prima pagină a anumitor ziare), analiza și interviul și un *Câmp Tranzitoriu între Sfaturi/Divertisment și Publicitate*, care include „articolul de complezență” (un articol cu scop publicitar, care laudă calitățile unui produs sau ale unui serviciu), „publicitatea redacțională” (gen hibrid, care reunește informarea, sfaturile și publicitatea, dând sfaturi referitoare la restaurante, vacanțe, etc.)

și „publi-informația” (articol publicitar cu aparența unui text jurnalistic, redactat de o instanță externă). Acest câmp tranzitoriu poate include și „publicitatea auto-referențială” (prin care ziarul anunță un caiet special sau laudă beneficiile unui abonament).

Schema se încheie cu categoria Hiperstructurilor, care include cele mai recente creații: „apelul” (scurt articol amplasat pe prima pagină, având o structură asemănătoare cu cea a știrii scurte – *brève* – și care conține trimiteri la paginile interioare), „introducerea-rezumat”, „articolul de prezentare” sau „intrarea informativă” (un scurt text cu caracter informativ), programul TV, dosarul, multitextul etc.

Modelul se dorește a fi exhaustiv, dar nu poate fi decât unul temporar, dat fiind caracterul dinamic al presei scrise. Are însă o incontestabilă valoare istorică, deoarece genurile sunt enumerate în ordinea apariției lor. Totuși, unele categorii textuale sunt mai degrabă rubrici, iar publicitatea nu ar trebui să figureze într-o schemă a genurilor jurnalistice, fiind un alt tip de discurs.

V.3 Tipologia elaborată de Guy Lochard (1996)

În același an, Lochard elaborează o tipologie socio-discursivă a *produsului finit*. Lochard consideră că genurile redacționale sunt „prototipuri textuale”, „șabloane de scriere informativă” sau „formate de enunțare jurnalistică” care corespund unor „intenții comunicative” (de informare, convingere, seducere, incitare la acțiune). Aceste patru intenții corespund de fapt condiției de finalitate a oricărui schimb discursiv, pe care Charaudeau o include în categoria datelor externe ale contractului de comunicare mediatică: „la visée informative” – „faire savoir”, „la visée persuasive” – „faire croire”, „la visée séductrice” – „faire sentir”, „la visée factitive” – „faire faire”.

Lochard susține că genurile ar trebui clasificate în funcție de orientarea lor pragmatică, nu în funcție de realizarea textuală efectivă, care este foarte eterogenă. Tipologia prezentată sub formă de tabel combină criteriul dominant al *intenției comunicative* cu *modurile de organizare textuală* (sau cu *procedeele discursive* – în concepția lui Charaudeau). Avantajul acestei tipologii constă în introducerea, pe lângă modul textual dominant, și a altor moduri *de organizare textuală* la care fac apel genurile jurnalistice. De exemplu, dacă manualele consideră că editorialul se bazează pe o strategie argumentativă, din tabel rezultă posibilitatea reală ca acest gen să se materializeze și prin alte procedee discursive sau printr-o combinație

de procedee discursive (narative, descriptive, chiar demonstrative). Locutorul se poate afla și în ipostaza de a evalua sau de a polemiza.

Dacă ne-am imagina că intențiile comunicative sunt situate pe o axă verticală, această axă ar fi orientată de la postura de obiectivitate a instanței de producție la cea de subiectivitate. Lochard afirmă că genurile care nu sunt guvernate de intenția informativă îi angajează pe jurnaliști într-o logică de „delegitimare”, de aceea jurnaliștii sunt permanent în căutarea unei strategii care să le confere credibilitate.

Genurile sunt văzute tot într-o logică de continuitate, la fel ca în cazul tipologiei lui Jean-Michel Adam.

V.4 Criteriul proximității editoriale – Ringoot și Rochard (2005)

Ringoot și Rochard propun o tipologie enunțiativă, bazată pe noțiunea de *ethos*, pe care Maingueneau (2002: 238) o definește ca fiind imaginea de sine pe care locutorul o construiește în discurs, și pe noțiunea de *proximitate*, care reprezintă o adevărată lege în domeniul jurnalismului, condiționând producerea și receptarea informației.

Reprezentând o instituție, locutorul are un anumit rol sau statut; în același timp, se prezintă sub o dublă înfățișare, fiind totodată o voce și un corp, un caracter și o corporalitate. În funcție de modalitatea de punere în scenă a figurii jurnalistului, Ringoot și Rochard împart genurile jurnalistice în trei clase, iar fiecare din aceste clase se caracterizează printr-o anumită formă de proximitate.

Prima categorie este cea a *genurilor corporalizante*, simboluri ale jurnalismului „en train de se faire”, bazate pe corporalitatea jurnalistului și/sau a surselor sale. Fac parte din această clasă interviul, portretul, reportajul, relatarea și ancheta. Figura jurnalistului este pregnantă, se face simțită prin mărci evaluative, prezența pe teren, citarea surselor, funcția de intermediar între eveniment și cititori. Corporalitatea este un factor de *proximitate fizică și emoțională*, indusă pentru cititor.

Genurile caracterizante sunt simboluri ale implicării și ale valorii intelectuale. În această clasă intră editorialul, comentariul, analiza, cronica și tableta. Locutorul construiește o comuniune de înțelegere și o *proximitate de spirit și de sentiment* cu cititorul.

Genurile depersonalizante simulează dispariția enunțatorului și se caracterizează prin estomparea, chiar ștergerea mărcilor enunțative și a surselor. Figura jurnalistului este neutralizată în știrile scurte (*brève, filet*,

mouture). Această strategie are avantajul de a privilegia utilitatea informației. Se instaurează aici o *proximitate funcțională lipsită de emoție*.

În concluzie, prima categorie presupune integrarea cititorului în sfera de acțiune a jurnalistului, a doua inserarea cititorului într-un dialog virtual cu jurnalistul, a treia presupune o relație directă între cititor și informație. Criteriul proximității editoriale introduce în ecuație cititorul, coordonată care nu fusese luată în calcul în tipologiile prezentate până acum, cu o excepție: singurul care luase în considerare efectele de sens pe care le poate construi instanța de receptare este Charaudeau.

VI. Limitele tipologiilor

Înainte de toate, orice tipologie presupune alegerea criteriilor valabile, lucru extrem de greu dată fiind diversitatea obiectelor cărora li se aplică. În plus, orice criteriu poate fi invalidat sau contestat de către alți cercetători.

Iată, pe scurt, câteva dintre incongruențele și limitele tipologiilor din manualele și ghidurile de jurnalism: se tratează în mod global genurile presei scrise, fără a se face deosebire între cotidiene și reviste; în funcție de criteriul luat în considerare se obține o tipologie sau o alta; tipologiile conțin două până la cinci categorii generice; același gen poate fi încadrat în categorii diferite; numărul și denumirile genurilor prezente în tipologii este diferit în funcție de manualul consultat, fenomen care poate fi explicat prin faptul că unii autori preferă să exemplifice clasificările printr-un număr restrâns de genuri considerate „de bază” și prin faptul că ceea ce unii autori consideră gen, alții numesc subgen; în plus, unele genuri au accepțiuni diferite de la un manual la altul; manualele construiesc tipologii ale modurilor de producție a textelor, neluând în considerare instanța de receptare.

Analiza discursului încearcă să remedieze aceste probleme, dar nu reușește în totalitate. În ceea ce privește tipologiile genurilor presei elaborate în cadrul analizei discursului, putem face următoarele observații:

Pentru Jean-Michel Adam, dihotomia *informare ~ opinie*, exploatată de majoritatea manualelor, nu este suficientă pentru a opera o diferențiere reală între genuri, însă Adam nu o elimină complet. Privind informarea și opinia ca pe niște *poziții enunțiative* pe care le plasează la capetele unei axe verticale, Adam realizează un tablou al genurilor în care acestea se clasifică după principiul continuității. În pofida adăugării dimensiunii enunțiative *distanță ~ implicare*, tipologia elaborată de Adam prezintă un grad ridicat de

generalitate. Ne punem semne de întrebare cu privire la valabilitatea acestei tipologii și pentru că, în realitate, cele două poziții enunțiative se suprapun mai des decât s-ar crede. De exemplu, Jean-Michel Adam plasează relatarea în apropierea polului *distanță-informare*. Or, există un tip de relatare în care gradul de implicare al jurnalistului este considerabil: este vorba de genul pe care CLRAD¹ îl numește „*rappor-commentaire*”. În plus, deși Adam semnalează problemele de terminologie, consemnând denumirile și accepțiunile diferite pe care fiecare din cele patru manuale examinate le dă genurilor, nu propune o soluție.

Ringoot și Rochard clasifică genurile tot pe baza dimensiunii enunțiative a discursului, dar aleg să trateze noțiunile de implicare sau distanță din perspectiva teoriei *ethosului*. Această teorie permite construirea a trei imagini ale locutorului, în loc de două: corporalizare, caracterizare sau depersonalizare. Cei doi cercetători combină aceste trei imagini ale jurnalistului cu noțiunea de proximitate, introducând ideea de interacțiune între jurnalist, surse și public (proximitate fizică, intelectuală, funcțională). Chiar dacă această tipologie inovează prin aducerea în ecuație a instanței receptoare, este exemplificată printr-un număr restrâns de genuri, ceea ce ar putea sugera ideea că nu se poate aplica decât unor genuri relativ stabile.

Nici Patrick Charaudeau nu vorbește despre o dihotomie *informare ~ opinie*, ci despre moduri discursive de tratare a evenimentului (eveniment relatat, comentat, provocat), combinate cu tipul instanței enunțiative (internă/externă, +/-implicată). Optează pentru o tipologie aplicabilă ansamblului genurilor mediatică, oricare ar fi suportul acestora (presă scrisă, radio, televiziune).

În ciuda prezenței în schemă a unui număr relativ mic de genuri, considerate fundamentale, tipologia lui Charaudeau prezintă cele mai multe avantaje: este o tipologie a produsului finit, prin urmare criteriile care stau la baza realizării ei pot fi recunoscute de instanța de receptare; criteriile de tipologizare (axa modurilor discursive și axa instanței enunțiative) se dovedesc a fi pertinente, oferind instrumente de caracterizare și plasare a genurilor jurnalistice în patru zone; aceste criterii pot fi aplicate și altor genuri inventariate de manualele și ghidurile de redactare (de exemplu relatarea, tableta); dacă se dorește o tipologie doar a genurilor presei scrise, aceasta se poate realiza pe baza tipologiei inițiale.

Există și critici referitoare la tipologia realizată de Charaudeau. Grosse afirmă că este imposibilă plasarea în cele patru zone create de axele

¹ Centre de Linguistique Romane et d'Analyse du Discours (Cluj-Napoca).

tipologice a unor genuri pe care, de altfel, nici majoritatea manualelor nu le clasifică (genuri care fac parte din categoriile textuale „sfaturi”, „ficțiune”, „divertisment”, „publicitate”) și a hiperstructurilor moderne. În al doilea rând, titlurile și compoziția, prezente în tipologia lui Charaudeau, nu sunt genuri jurnalistice.

Deși Grosse și Seibold elaborează două modele, un model bazat pe continuitatea genurilor și un model arborescent care cuprinde un număr foarte mare de genuri – indicate în ordinea apariției lor – vizând actualizarea tipologiilor, modelele lor nu sunt nici exhaustive, nici definitive. De altfel, unele din categoriile propuse de ei sunt mai degrabă rubrici.

Lochard menționează noile forme de configurare a informației (contractarea și multiplicarea articolelor scurte, extinderea unităților redacționale), dar nu le conferă statutul de gen și nu le introduce în tabelul recapitulativ. Remarcă deplasarea articolelor cu dominantă argumentativă în pagini speciale, și faptul că din ce în ce mai multe articole sunt scrise de specialiști în anumite domenii, nu de jurnaliști, dar nu introduce în tipologia sa criteriul instanței interne sau externe de producție. Rămâne fidel unei abordări de tip socio-discursiv, bazată pe intențiile comunicative.

Constatăm că problema unei tipologii viabile a genurilor jurnalistice rămâne deschisă, date fiind diversificarea și transformarea constantă a scriiturii de presă și dificultatea de a stabili, dintre numeroasele criterii discutate până acum, care sunt cele pertinente. Rămâne deschisă și problema elaborării unei tipologii a ansamblului genurilor mediatică sau a unor tipologii separate în funcție de suportul mediatic.

VII. Concluzii

În această lucrare am încercat să sistematizăm abordările problematice genurilor jurnalistice din perspectiva manualelor de jurnalism și din cea a analizei discursului.

Există mai multe definiții ale genului jurnalistice. Cercetătorul care surprinde cel mai bine trăsăturile genului jurnalistice și care dă o definiție cuprinzătoare este Jean-Michel Adam. El sesizează caracterul practico-empiric al genului jurnalistice, deoarece genul este indispensabil atât producerii cât și receptării textelor, funcția de reglare a enunțurilor în discurs și posibilitatea ca genul jurnalistice să fie descris prin grade de tipicitate, nu prin criterii foarte stricte.

Dintre tipologiile prezente în manualele de jurnalism, cele mai interesante sunt tipologiile elaborate de Line Ross și de Jean-François Bège.

Line Ross realizează o tipologie pe baza criteriului modului de prelucrare a informației, apropiindu-se de cercetările recente din cadrul analizei discursului. Tipologia lui Jean-François Bège reflectă cel mai bine situația reală a presei scrise, deoarece eterogenitatea devine un criteriu de tipologizare: apar astfel două categorii noi, *genurile de informare cu comentariu* și *genurile mixte*. Și manualele italiene pledează pentru renunțarea la frontiera artificială dintre *informare* și *opinie*.

Analiza discursului aduce noi variabile cu ajutorul cărora se pot clasifica genurile jurnalistice: prin adăugarea dimensiunii enunțiative, binomul *informare/opinie* devine axa *distanță-informare/implicare-comentariu* (Adam); intersecția axelor de tipologizare permite nu numai introducerea unui al treilea mod de prelucrare a informației (evenimentul provocat), ci și a tipului de instanță enunțiativă (internă/externă, +/- implicată) (Charaudeau); pe baza noțiunii de *ethos* jurnalistul își poate construi trei imagini (corporalizare, caracterizare sau depersonalizare), care puse în legătură cu tipurile de proximitate editorială oferă o altă posibilitate de tipologizare a genurilor jurnalistice. Majoritatea abordărilor de tip enunțiativ implică instanța de receptare în problematica genurilor jurnalistice.

În ciuda limitelor pe care le prezintă, modelul lui Charaudeau – clasificarea bidimensională care creează patru zone de repartizare a genurilor – este unul dintre cele mai complete, putând fi aplicat și utilizat și în descrierea și clasificarea altor genuri jurnalistice.

Un alt model pertinent este cel creat de Lochard. Bazat pe o abordare de tip socio-discursiv, acest model combină intenția comunicativă cu modurile de organizare textuală, permițând clasificarea genurilor în funcție de orientarea lor pragmatică, de procedul discursiv dominant, dar și de analiza altor procedee discursive.

Cu toate că și tipologiile realizate în cadrul analizei discursului prezintă limite, considerăm că aceste tipologii, alături de definițiile date genului jurnalist și de noile criterii de clasificare introduse de specialiștii în analiza discursului contribuie la avansarea cercetărilor în domeniul problematicii genurilor jurnalistice.

BIBLIOGRAFIE

- Adam, J.-M., 1997, «Unités rédactionnelles et genres discursifs: cadre général pour une approche de la presse écrite», *Pratiques*, n. 94, Juin 1997, pp. 3-18.
- Adam, J.-M., 1999, *Linguistique textuelle. Des genres de discours aux textes*, Nathan, Paris.
- Bakhtine, M., 1984, *Esthétique de la création verbale*, Gallimard, Paris.
- Bronckart, J.-P., 1997, *Activité langagière, textes et discours. Pour un interactionisme socio-discursif*, Delachaux et Niestlé, Lausanne.
- Charaudeau, P., 1997, *Le discours d'information médiatique. La construction du miroir social*, Nathan/INA.
- Charaudeau, P., Maingueneau, D. (dir.), 2002, *Dictionnaire d'analyse du discours*, Éditions du Seuil, Paris.
- Dubied, A., 2001, «Invasion péritextuelle et contaminations médiatiques», in *Semen* n°13, pp. 49-64.
- Florea, L.-S., 2007, «La construction thématique, générique et textuelle de l'événement. Un modèle d'analyse du discours journalistique», *Studia UBB, Ephemerides*, LII, n° 2, pp. 3-27.
- Grosse E.U., Seibold, E., 1996, *Panorama de la presse parisienne: histoire et actualité, genres et langages*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Grosse E.U., 2001, «Évolution et typologie des genres journalistiques», in *Semen* n°13, pp. 15-36.
- Kerbrat-Orecchioni, C., 1980, *L'énonciation. De la subjectivité dans le langage*, Armand Colin Éditeur, Paris.
- Lee, N-S., 2003, *Identité langagière du genre. Analyse du discours éditorial*, L'Harmattan, Paris.
- Lits, M., 2001, «Le fait divers: un genre strictement francophone ?», in *Semen* n°13, pp. 37-47.
- Maingueneau, D., 2004, «Retour sur une catégorie: le genre», in *Texte et discours: catégories pour l'analyse*, Éditions Universitaires de Dijon, coll. Langages, pp. 107-118.
- Maingueneau, D., 2005, *Analyser les textes de communication*, Armand Colin, Paris.
- Rastier, F., 2001, *Éléments de théorie des genres*, www.revue-texto.net.

- Ringoot, R., Rochard, Y., 2005, «Proximité éditoriale: normes et usages des genres journalistiques», *Mots. Les langages du politique*, n° 77, Proximité, mars 2005, pp. 73-90.
- Ringoot, R., Utard, J.-M., 2005, «Genres journalistiques et "dispersion" du journalisme, in Ringoot, R., Utard, J.-M., (dir.), *Le journalisme en invention. Nouvelles pratiques, nouveaux acteurs*, PUR, Rennes, coll. Res Publica, pp. 21-47.
- Todorov, T., 1965, *Théorie de la littérature*, Éditions du Seuil, Coll. „Tel Quel”, Paris.

MANUALE, DICȚIONARE, GHIDURI DE JURNALISM

- Agnès, Y., 2002, *Manuel de journalisme: écrire pour le journal*, La Découverte, coll. «Repères», Paris.
- Antoine, F., Dumont, J.-F., Marion, P., Ringlet, G., 1987, *Écrire au quotidien, du communiqué de presse au nouveau reportage*, Bruxelles, Vie Ouvrière.
- Bège, J.-F., 2007, *Manuel de la rédaction. Les techniques journalistiques de base*, CFPJ, Paris.
- Bénard, S., 2002, *Les mots de la presse écrite*, Belin, Paris.
- Boldrini, M., 2006, *Il quotidiano. Teorie e tecniche del linguaggio giornalistico*, Mondadori Università, Milano.
- De Broucker, J., 1995, *Pratique de l'information et écritures journalistiques*, CFPJ, Paris.
- Faustini, G. (a cura di), 2000, *Le tecniche del linguaggio giornalistico*, Carocci editore, Roma.
- Martin-Lagardette, J.-L., 2003, *Le guide de l'écriture journalistique*, La Découverte, coll. «Guides», Paris.
- Montant, H., 1994, *Commentaires et humeurs. Billets, éditoriaux, critiques, pamphlets, chroniques, échos...*, Les Guides du Centre de formation et de perfectionnement des journalistes, Paris.
- Montant, H., 2005, *Commentaires et humeurs. L'écriture satirique*, Victoires-Éditions, coll. «Métier Journaliste», Paris.

- Mouriquand, J., 2005, *L'écriture journalistique*, PUF, coll. «Que sais-je?», Paris (3e édition mise à jour).
- Papuzzi, A., 1993, *Manuale del giornalista. Tecniche e regole di un mestiere*, Donzelli Editore, Roma.
- Ross, L., 2005, *L'écriture de presse. L'art d'informer*, 2e édition, Gaëtan Morin éditeur, Chenelière Éducation.
- Voirol, M., 2007, *Guide de la rédaction*, CFPJ, Paris, 7e édition

TEORII DESPRE EFECTELE PUBLICITĂȚII. ASPECTE INTRODUCTIVE CU PRIVIRE LA NEUROMARKETING

DELIA CRISTINA BALABAN*

ABSTRACT. Theories about the Effects of Advertising. Introductory Issues on neuromarketing. The article presents some aspects in the development of the new theories on advertising effects. The question of advertising research is a very difficult one taking in consideration the high ad flow that the public is facing nowadays. The public is reacting by avoiding ad messages. Neuromarketing redefines advertising research. The results in brain physiology research were integrated in this new field. In the pages below the author tries an introduction to neuromarketing, its development and its applications for advertising.

Keywords: advertising, neuromarketing, advertising effects

Introducere

Cercetarea efectelor publicității constituie un domeniu important, conex cercetării efectelor media. Interesul pentru promovarea eficientă a produselor și serviciilor este, în condițiile unei economii de piață, într-un mediu puternic concurențial, legitimă. Situația ultimilor ani este una cât se poate de complexă datorită fluxului imens de informație publicitară care bombardează consumatorul. Astfel se vorbește despre un număr mediu de 4000 până la 5000 de mesaje publicitare care le sunt *servite* consumatorilor media zilnic în țările dezvoltate. Dintre acestea doar un procent de sub 5% sunt percepute, iar dintre acestea foarte puține până la 8% sunt memorate și pot fi reamintite. Datele se referă la anul 2002, pentru comparație în anul 1985 circa 18% dintre mesajele publicitare erau reamintite (Scheier/Held, 2007). Consumatorul media și-a modificat la rândul său atitudinea față de publicitate și media, televiziunea suferind un regres vizibil în multe țări. Tinerii sunt aceia care în mod deosebit caută publicitate la modul activ, nu sunt dispuși să consume la modul pasiv spoturi de televiziune.

* Catedra de Comunicare și Relații Publice, UBB, dbalaban@staff.ubbcluj.ro

Ce reprezintă neuromarketingul?

Neuromarketingul vine să accentueze importanța percepției subconștiente a mesajului publicitar tinând cont de descoperirile ultimilor ani în ceea ce privește neurofiziologia, domeniul în care cercetările din ultimele două decenii au reprezentat un veritabil punct de cotitură. Neuromarketingul utilizează însă cunoștințe din mai multe domenii, nu doar cele privind modul în care creierul uman funcționează. Dintre acestea amintim: cercetarea pieței, studiile culturale, marketing, inteligența artificială, psihologie etc.

Teoria deja clasică prin care se spunea că limbajul este prelucrat în creier în zona *rațională*, iar imaginile în zona *emoțională* pare a fi deja depășită, creierul uman fiind o structură complexă. De exemplu, prelucrarea și memorarea imaginilor vizuale în care apar ființe umane se realizează pe o zonă din creier mai mare, acesta fiind un argument în plus pentru utilizarea în publicitate a fotografiilor și imaginilor filmate care reprezintă ființe umane.

Comunicarea este o latură esențială a omului în calitatea sa de ființă socială. De aceea, atunci când comunicăm un *brand* trebuie să ținem cont de aspectele sale sociale. *Brandul* semnalizează apartenența la un *grup de utilizatori*, valoarea unei mărci fiind dată practic de valoarea sa socială. Comunicarea este necesar să fie explicită, *brandul* fiind mai mult decât un logo, vorbim de veritabile *coduri non-verbale* care însoțesc un *brand*. Cercetarea neurofizionologică a arătat faptul că un *brand* este asociat cu forme, simboluri, imagini, culori, fiind *codat* la nivelul creierului într-un singur loc. Neuromarketingul vorbește despre faptul că ființele umane primesc și prelucrează la nivelul creierului mai multă informație decât cea percepută. Accentul cade de termenul de *comunicare implicită*, acest gen de comunicare fiind mai puternică decât ce *explicită*, percepută la modul rațional. Într-o confruntare dintre comunicarea implicită și cea explicită, comunicarea implicită, care se bucură de mecanisme subtile și de o puternică susținere neurofiziologică, este cea care are câștig de cauză.

Ființa umană funcționează asemănător modului în care funcționează un avion cu ajutorul pilotului automat. Mecanismul pilotului automat se sprijină pe codurile subtile, semne care influențează comportamentul uman. De exemplu, s-a constatat o corelație pozitivă puternică între prezența simbolului *Visa* în locurile unde se realizau acțiuni caritabile însoțite de donații și volumul donațiilor primite. *Visa* constituie unul dintre jucătorii cei mai importanți de pe piața de carduri bancare, fiind un *brand* care cauzează o puternică asociere mentală cu banii. Chiar dacă *brandul* ca atare nu era implicat în activitățile de donație sau sponsorizare, persoanele prezente

tindeau să doneze mai mult atunci când zăreau logoul. Explicația acestui fenomen vine dinspre neuromarketing: chiar și stimulii minimali, cum este cazul unui simplu logo pun în funcțiune mecanisme subtile.

Creierul uman este supus mai mereu unui proces de învățare, învățare ce se realizează uneori din mers. Comunicarea de marcă poate avea efecte, conform neuromarketingului, chiar și atunci când aceasta nu este percepută conștient, nu poate fi accesată prin intermediul memoriei. *Pilotul automat* este alimentat prin intermediul tuturor simțurilor: văz, auz, simț tactil, olfactiv etc. Prin intermediul neuromarketingului rolul subconștientului devine unul central. Cercetările lui Daniel Kahneman, laureat al Premiului Nobel sunt în acest sens importante. Pilotul automat lucrează prin intermediul așa zisilor *neuroni oglindă*, operează atât la nivel emoțional, cât și la nivel cognitiv, aici sunt înregistrate reacțiile automate. Când prin intermediul unor stimuli exteriori mecanismul este activat, sunt create premisele unor reacții comportamentale. Specialiștii în neuromarketing vin cu o teză cu profunde implicații în comunicarea de marcă: ființele umane comunică mai mult decât gândesc!

Neurofiziologia plasează activitatea așa zis-ului pilot automat în zona dorso-laterală, prefrontală, aici este poziționată memoria de lucru a acestuia. Activitățile sale implică însă și arealul senzoric, sistemul limbic, cortexul orbitofrontal, ganglionii bazali etc. (idem, 2007, 62). Rolul conștientului este acela de a se preocupa și de a legitima deciziile venite dinspre subconștient. De aceea, este indicat ca mesajele publicitare să realizeze un apel la subconștient.

Comunicarea unui *brand* se realizează cu succes atunci când sunt urmărite simultan mai multe aspecte: povestea *brandului*, simbolurile asociate, experiența senzorică dată de forme, culori, sunete, elemente de tipografie. Acestea sunt considerate de neuromarketing a fi codurile prin care este comunicat mesajul *brandului*. Povestea țesută în jurul mărcii este probabil cea mai eficientă formă de comunicare, narațiunile veritabile fiind purtătoare de mesaje învățate cultural și implicite. Narațiunile prezintă puternice asocieri emoționale și constituie un puternic instrument de marketing. Simbolurile transportă la rândul lor mesaje implicite, sunt asociate cultural și pot activa nemijlocit asupra un anumit tip de comportament. Uneori *logo*-urile devin în timp simboluri. Sensorica constituie alt cod important, cu cât comunicarea unui *brand* se adresează mai multor simțuri, cu atât acesta poate fi mai eficient în comunicare, aspect cunoscut în literatura de specialitate cu titlul *multisensory enhancement*. Datorită

diferențelor culturale, oamenii pot da aceluiași stimul explicații diferite. Atunci când se folosesc anumite coduri, ele trebuie adaptate la modul de interpretare al publicului țintă. Interpretarea codurilor se modifică în timp, *brandurile* puternice devenind în timp veritabile coduri culturale, în termeni de neuromarketing. Utilizatorii *brandurilor* sunt aceia care transferă eficient semnificația lor.

În termeni de neuromarketing motivația pentru care este achiziționat un produs constituie un element esențial al cercetării. Psihologul german, Norbert Bischof, alături de Doris Bischof-Köhler dezvoltă un nou model cu privire la motivație. Acesta consideră siguranța, activarea și autonomia ca fiind principalele elemente ale sistemului motivațional pentru un individ. În viața de zi cu zi acestea pot fi puternic sau slab activate, fiecare ființă este preponderent motivată de un element și fiecare stare este influențată de un anumit motiv (Bischof, 2001). Modelul are un grad puternic de aplicabilitate în publicitate, unde motivația constituie unul dintre elementele esențiale ale strategiei publicitare (*copy strategy*). În tabelul de mai jos sunt prezentate anumite corelații dintre sistemul motivațional al lui Bischof și publicitatea pentru autoturisme:

Motivul	Siguranța	Activarea	Autonomia
Nevoia de	Familiaritate Relaționare Obişnuiță	Nou Stimulare Schimbare	Putere Realizare Performanță
Aspecte conexe	Precauție	Joc	Importanța de sine
Exemple	Familia	Vacanța plină de aventură	Poziții de conducere
Utilizarea lor în publicitatea auto	Volvo <i>Brandul</i> asociat cu siguranța	BMW <i>Brandul</i> asociat cu plăcerea de a conduce	Audi <i>Brandul</i> asociat cu progresul tehnologic

Sursa: Scheier/Held, 2007, 101.

Motivele trebuie integrate în comunicarea de marcă, însă nu printr-o manieră directă, ci prin intermediul codurilor specifice menționate mai sus. Motivația se adresează fie persoanlității prin intermediul așa numitelor *trait products*, fie stării de moment a cumpărătorului prin intermediul *state products*.

Neuromarketingul consideră că *brandurile* sunt eficiente prin intermediul unei rețele care include atât codurile cât și motivele. Problema fluxului informațional abundent și a unei implicări scăzute a consumatorului poate fi soluționată, conform neuromarketingului, prin utilizarea eficientă a codurilor și a motivelor specifice. Publicitatea acționează și când consumatorul este bombardat cu informații, doar că atunci funcționează la modul implicit.

Concluzii

Neuromarketingul reprezintă o oportunitate pentru eficientizarea publicității, dar totodată prezintă limitele și pericolele sale. Interdisciplinaritatea domeniului constituie cu siguranță un avantaj, dar și o limită pentru acceptabilitatea sa în anumite medii. Criticii neuromarketingului accentuează două aspecte: neuromarketingul vine parcă doar să legitimizeze publicitatea într-o perioadă în care aceasta avea nevoie de a fi legitimată, iar neuromarketingul are potențialul să influențeze psihicul uman într-o manieră subliminală. Cercetarea se află doar la început.

BIBLIOGRAFIE

- Balaban, Delia Cristina (2005), *Comunicare publicitară*, Accent, București.
- Balaban, Delia Cristina/ Abrudan, Mirela (2008), *Tendințe în relații publice și publicitate. Planificare strategică și instrumente de comunicare*, Tritonic, București.
- Bischof, Norbert (2001), *Das Rätsel Ödipus*. Piper Verlag, München, ediția a 5-a.
- Kloss, Ingomar (2000), *Werbung*, Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Scheier, Christian/ Held, Dirk (2007), *Wie Werbung wirkt. Erkenntnisse des Neuromarketing*, Haufe Mediengruppe, Freiburg.
- www.brandchannel.com/1.05.2009
- www.neuroeconomics.net/1.05.2009

METODE DE CERCETARE ÎN ȘTIINȚELE COMUNICĂRII

MIRELA ABRUDAN

ABSTRACT. Research Methods in Communication Sciences. Research issues in the communication sciences direct to a set of methods and techniques of investigation common to other sciences and disciplines that study human social aspect¹. And, because, as John Hosu stated, the arising problems mainly concern the appropriateness of these methods and techniques to research the phenomena and processes from the communication and public relations², the present research aims to expose two of the most popular research methods, analyzed in the context of science communication, i.e. content analysis and observation.

Keywords: scientific methods, communication sciences, content analysis, observation

Analiza de conținut

Definiții și evoluția conceptului

Analiza de conținut este înțeleasă azi ca *metodă științifică introdusă în anii 30 și 40 în SUA, metodă care servește analizei empirice și sistematice a unor conținuturi comunicative, fie ele texte, imagini, filme sau de altă natură. Procedura a fost folosită cu precădere pentru descrierea conținuturilor comunicării de masă, dezvoltându-se ulterior și în alte domenii*³.

În ceea ce privește terminologia și evoluția conceptului, trebuie menționat faptul că sensul analizei de conținut a fost perceput diferit în funcție de domeniul utilizării dar și de metodele de cercetare cu care se intersectează. Analize comparative au existat încă din 1640 în Suedia, având ca obiect de cercetare înmăsurile religioase în vederea determinării autenticității lor. La începutul secolului XX, Școala de Jurnalism a Universității

¹ Ioan Hosu, *Metode de cercetare în comunicare și relații publice*, în Chereji, Christian-Radu (coord.), *Științe ale comunicării. Note de Curs*, vol. 1, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2006, p. 169.

² Idem.

³ Martini (Hrsg.), *Handbuch PR. Öffentlichkeitsarbeit & Kommunikationsmanagement in Wirtschaft, Verbänden, Behörden*, 1. Band, 2. Auflage, Luchterhand, Neuwied; Kriftel; Berlin, 1994, p. 21.

Columbia din New York a utilizat analizele cantitative de conținut cu scopul de a monitoriza temele, rubricile și gradul de senzaționalism al ziarelor⁴. Analiza de conținut s-a dovedit a fi încă de timpuriu metoda de cercetare care s-a bucurat de cea mai mare popularitate în științele comunicării în general, cu precădere în jurnalism, fapt subliniat și de Max Weber care susținea în 1910 că, analiza de conținut ne permite *să măsurăm cu foarfeca și cu compasul cum s-a mișcat din loc (deplasat) conținutul ziarelor*⁵. În perioada interbelică, publicarea volumelor *Propaganda Technique in World War* în anul 1927 și respectiv *World Politics and Personal Insecurity* în 1935 de către Harold D. Laswell, a atras după sine preocuparea pentru fundamentarea conceptului de analiză de conținut. Atestarea oficială ca tehnică de cercetare eficientă și deosebit de populară în științele comunicării se produce în 1952, odată cu apariția publicației lui Bernard Berelson *Content Analysis in Communication Research*. Adept al pozitivismul sociologic promovat de P. Lazarsfeld, Berelson s-a limitat la cercetarea cantitativă precum analiza frecvenței apariției anumitor cuvinte în texte, tabele de contingență sau dimensiuni ale textelor supuse analizei. Analiza de conținut a fost definită prin urmare de cercetătorul american drept *tehnică de cercetare care urmărește descrierea obiectivă, sistematică și cantitativă a conținutului manifest al comunicării*⁶. În zilele noastre, însă, este unanim recunoscut faptul că analiza de conținut și-a depășit statutul de tehnică, fiind desemnată drept metodă de cercetare de sine stătătoare. Analiza de conținut implică în primul rând un demers cantitativ, adică o măsurare a unor caracteristici la baza cărora stau determinante socio-științifice. Patrick Rössler atrage însă atenția asupra unui aspect caracteristic procesului analizei de conținut, și anume faptul că măsurarea este de cele mai multe ori doar o simplă clasificare (de exemplu se realizează clasificarea conținutului unui articol în funcție de anumite teme prestabilite)⁷. Datele obținute prezintă în cadrul analizei ulterioare anumite limitări din punct de vedere statistic, fiind de cele mai multe ori descriptive. Cu alte cuvinte, aflăm frecvența cu care apar anumite manifestări ale unei caracteristici într-un articol, însă cumulum de cunoștințe îl obținem nu din calcule statistice, ci din construcția inteligentă a întregului studiu. După cum susținea și Berelson,

⁴ Septimiu Chelcea apud Mircea Agrabian, *Analiza de conținut*, Polirom, Iași, 2006, pp. 11-14.

⁵ Trad.n. din Max Weber apud Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 13.

⁶ Trad.n. din Bernard Berelson apud Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 18.

⁷ Trad.n. din Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 18.

analiza de conținut este o procedură sistematică, ceea ce presupune că demersul măsurării unor aspecte ale realității sociale se derulează pe baza unor reguli prestabilite, incluse în prealabil în *instrumentul de cercetare*⁸, așa numitul *code-book* care stă la baza fiecărei analize de conținut.

Tot în aceeași dimensiune cantitativă, de măsurare mecanică, se înscrie și definiția lui H.D. Laswell datând deasemenea din anul 1952: *analiza de conținut operează din perspectiva concepției potrivit căreia comportamentul verbal este o formă a comportamentului uman, curgerea simbolurilor este parte a curgerii evenimentelor, iar procesul comunicării este un aspect al procesului istoric [...] Analiza de conținut este o tehnică ce vizează descrierea, cu optimă obiectivitate, precizie și generalitate, a ceea ce se spune despre un subiect dat, într-un loc dat, la un timp dat*⁹.

Dimensiunea calitativă a analizei de conținut se regăsește, chiar dacă nu este menționată explicit ci doar sugerată printr-un alt termen, pentru întâia oară în anul 1966 la Ole Holsti, care înțelegea prin această metodă *orice tehnică utilizată pentru a face inferențe prin identificarea în mod sistematic și obiectiv a caracteristicilor specifice în text*¹⁰. Termenul de *inferență* provine din logică și descrie *o operație a gândirii prin care se trece de la un enunț la altul în mod deductiv sau inductiv*¹¹. Astfel se face trecerea de la simplul proces de măsurare și numărare, la cel al gândirii logice și interpretare în vederea stabilirii unor corelații. Ulterior, numeroși cercetători în domeniu precum F. Kerlinger preiau ideile lui Holsti, introducând și ideea măsurării unor variabile. Tot în rândul lor se înscrie și Septimiu Chelcea care insistă pe ideea de gândire de tip logic, pe necesitatea de a porni de la anumite ipoteze, de a face conexiuni și de a ajunge la anumite concluzii, întrucât măsurarea nu este un scop în sine ci doar un instrument care servește la atingerea scopului. Totodată S. Chelcea susține ca metoda analizei conținuturilor poate fi aplicată nu doar textului scris și/ sau verbalizat ci și în cazul oricărei forme de comunicare care utilizează simboluri, fie ea și nonverbală. Sintetizând ideile de bază a numeroși cercetători, S. Chelcea a formulat o definiție precisă și amplă care descrie analiza de conținut drept *set de tehnici de cercetare cantitativ-calitativă a comunicării verbale și nonverbale, în scopul identificării și descrierii obiective și sistematice a conținutului manifest și/ sau latent, pentru a trage*

⁸ Idem, p.19.

⁹ Apud Mircea Agabrian, *Analiza de conținut*, Polirom, Iași, 2006. p. 17.

¹⁰ Idem, p. 71.

¹¹ *Mic dicționar enciclopedic*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1986, p. 850.

*concluzii privind individul sau societatea sau comunicarea însăși, ca proces de interacțiune socială*¹².

Caracterul empiric și subiectiv al analizei de conținut este adus în prim plan de către cercetătorul german Werner Früh care definea în anul 1998 analiza de conținut drept *metodă empirică intersubiectiv verificabilă pentru descrierea sistematică a caracteristicilor formale și de conținut a mesajelor; (deseori cu scopul unei inferențe interpretative care se sprijină pe aceasta)*¹³. Patrick Rössler explica faptul că definiția lui Früh se raportează la analiza de conținut ca la o metodă de sine stătătoare¹⁴. Termenul *empiric* face referire la necesitatea de măsurare prezentă și la Berelson, măsurare care trebuie realizată într-un mod sistematic. Dacă Berelson vorbea însă despre o descriere obiectivă, Früh aduce în prim plan intersubiectivitatea. Aceasta se bazează pe o accepțiune filosofică și anume pe faptul că obiectivitatea nu poate fi atinsă: doi oameni care se află în același timp, în același loc nu vor avea niciodată aceleași impresii, ci vor percepe realitatea în mod diferit. Din punct de vedere științific este dezirabil un mod de observare, care să depășească individul, care să fie intersubiectiv și pe baza unor reguli prestabilite să ducă la percepții similare. Concret, cercetători diferiți ar trebui să ajungă la aceleași rezultate utilizând aceleași instrumente pentru analiza aceluiași material. Un rol central îl joacă aici registrul, un așa numit *codebook*, care să conțină indicații foarte precise, în așa fel încât analiza de conținut să poată fi oricând reproducută. În cazul conținuturilor mediatice avantajul constă în faptul că acestea, în calitate de obiect al cercetării, de regulă nu se schimbă. Chiar și în urma derulării în mod repetat a unei analize de conținut, un articol de ziar nu suferă schimbări, la fel cum un reportaj jurnalistic rămâne același, aceste obiecte de cercetare fiind *nonreactive*¹⁵ din punct de vedere metodologic. Acest aspect constituie diferența majoră dintre analiza de conținut și sondajul de opinie. S-a constatat de nenumărate ori că subiecții își schimbă opiniile atunci când sunt chestionați. Răspunsurile lor diferă uneori atunci când un anumit sondaj pe o anumită temă se repetă, tocmai pentru că cei chestionați reacționează la procesul de chestionare în sine sau pentru că s-au mai documentat pe parcurs despre tema în cauză. Și în ceea ce privește analiza

¹² Septimiu Chelcea, *Metodologia cercetării sociologice. Metode cantitative și calitative*, Editura Economică, București, 2007, p. 573.

¹³ Trad.n. din Werner Früh, *Inhaltsanalyse. Theorie und Praxis*, 4., überarbeitete Auflage, Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 1998, p. 25.

¹⁴ Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, pp. 20-21.

¹⁵ Trad.n. din Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 21.

de conținut pot fi întâlnite astfel de reacții, însă nu în cazul obiectului cercetat ci chiar al cercetătorului. Efectuarea analizei de conținut presupune necesitatea clasificării mesajelor în cauză. Acest proces este influențat foarte mult de personalitatea cercetătorului, în special de cunoștințele acestuia legate de tema în cauză, dar și de interesele sale politice, sau de dispoziția de moment. Pentru a putea realiza repetarea, reproducerea exactă, amintită mai sus, evidențierea personalității cercetătorului trebuie limitată cât mai mult posibil, prin definiții vaste ale categoriilor sau exemple de codificări în *codebook*. Numai în acest mod s-ar putea realiza o reproducere fidelă odată cu repetarea analizei de conținut. Cu toate acestea, cunoștințele cercetătorului joacă un rol esențial în procesul de codificare a mesajelor întrucât după cum sublinia și P. Rössler, dacă nu ar fi așa, s-ar putea utiliza pur și simplu programe de calculator care să gestioneze acest proces¹⁶. Oamenii au spre exemplu capacitatea de a clasifica nenumăratele forme de exprimare din știrile difuzate de mass-media, datorită experiențelor și a cunoștințelor lingvistice pe care le dețin. Sintetizând, se poate așadar afirma că, *sistematica instrumentelor care servesc analizei de conținut trebuie să asigure reparcurgerea pașilor de cercetare, utilizând totodată în acest scop și experiența de viață a celui care efectuează codarea*¹⁷.

În viziunea cercetătorului german Klaus Merten analiza de conținut desemnează *o metodă de cercetare a realității sociale prin care pornind de la trăsăturile unui text manifest concluzionăm cu privire la caracteristicile unui context nemanifest*¹⁸. Textele care fac obiectul analizei sunt manifeste, pentru că ele își păstrează forma în care au fost concepute. Toate contextele la care textele pot fi raportate sunt nemanifeste. Analiza standardizată de conținut încearcă astfel să justifice concluziile celui care a realizat codificările. Conform acestei definiții, analiza de conținut se bazează mereu pe concluzii, la care se ajunge pornind de la materialul analizat. În viziunea lui Merten concluziile sunt primordiale pentru această metodă de cercetare, și nu simpla descriere a materialelor în cauză, care contează într-o măsură mult mai mică pentru analiza de conținut.

Analiza de conținut nu trebuie confundată cu alte metode de analiză a textului, cum ar fi de exemplu hermeneutica. Totodată există două tipuri de analiză de conținut, deosebirea dintre ele, constând, în opinia lui Patrick

¹⁶ Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 21.

¹⁷ Trad.n. din Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 22.

¹⁸ Trad.n. din Klaus Merten, *Inhaltsanalyse. Eine Einführung in Theorie, Methode und Praxis*, 2., verbesserte Auflage, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1995, p. 15.

Rössler, în modul de abordare a mesajului¹⁹. Astfel, în cazul un articol din ziar, de exemplu, o abordare analitică obișnuită a mesajului se derulează cu scopul de a constata dacă evenimentele relatate sunt reale sau dacă textul este inteligibil, fapt ce poate fi constatat prin analiza construcției frazelor. Pentru poezii, procedura este una de interpretare, de extragere a mesajului, de analiză a cuvintelor alese și a ritmului, în funcție de criterii estetice. În ceea ce privește benzile desenate sau fotografiile de presă, pot fi analizate calitatea artistică, originalitatea și perspectiva fotografului. Toate aceste demersuri au un numitor comun, și anume faptul că, în centrul atenției stau mesaje individuale, care pot fi mai apoi corelate cu contexte ample.

Analiza de conținut mediatic se desfășoară în sens invers, întrucât se pornește în general de la un număr mare de mesaje de natură similară (de exemplu toate articolele din ziarul *Adevărul de Cluj* care tratează problematica crizei economice), care sunt analizate cu scopul de a găsi elemente comune, modele și tendințe. Rezultatul nu este interpretarea individuală a unui mesaj mediatic, precum în cazul expus mai sus, ci analiza sistematică a mai multor mesaje mediatice. Obiectivul nu este acela de a obține cunoștințe vaste despre un anumit obiect mediatic, ci selecția dintr-o multitudine de obiecte a tendințelor, pentru a putea formula concluzii generalizate.

Acest mod diferit de abordare există nu numai în cazul analizei de conținut, ci se manifestă și în cadrul altor metode de cercetare științifică. Cele două moduri diferite de abordare se numesc *proceduri cantitative și calitative*. *Mai corect însă ar fi să vorbim de spre metode standardizate și metode nestandardizate*²⁰.

Analiza de conținut mediatic reduce complexitatea unui articol prin extragerea modelului central pe baza căruia a fost construit. Analiza standardizată de conținut mediatic definește înaintea analizării materialului o serie de criterii relevante, pe baza cărora materialul va fi analizat, în timp ce procedurile interpretative își formulează anumite criterii doar după ce au consultat materialul. În continuare ne vom ocupa de varianta standardizată a analizei de conținut mediatic, metodă care este utilizată cu preponderență în cercetarea proprie științelor comunicării, în calitate de știință socială. Când vorbim despre mass-media ne referim în primul rând la mijloacele de comunicare clasice, precum televiziunea, ziarele, revistele sau radioul, ale

¹⁹ Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, pp. 15-17.

²⁰ Trad.n. din Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 16.

căror conținuturi sunt de obicei emisiuni, filme, texte verbalizate sau scrise. În scopul analizării acestora Patrick Rössler utilizează termenul de *procedură*²¹.

Etapele analizei de conținut media

Derularea unei analize de conținut implică un proces îndelungat. De la prima formulare a ipotezelor sau a întrebării centrale care stă la baza demersului, până la realizarea raportului de cercetare trebuie parcurși o serie de pași.

În viziunea lui P. Rössler, orice proiect de cercetare are la bază un *interes*. În timp ce în cadrul cercetărilor academice de cele mai multe ori acest interes constă în verificarea anumitor teorii sau supoziții științifice, cercetările de piață pornesc de la o problemă de comunicare²². Există însă și o serie de forme mixte în care fie se încearcă explicarea unor întrebări retorice pe baza unor evenimente recente (de exemplu: Cum sunt văzuți românii în Italia în urma incidentelor produse în ultimul timp?), fie rezolvarea unor probleme practice prin explicații de natură științifică (de exemplu schimbarea de imagine a noului prim-ministru în mass-media).

Odată stabilit, acest interes oferă cadrul pentru toate deciziile care se vor lua pe parcursul derulării analizei și reprezintă baza pentru expunerea *motivației*. În cadrul motivației se derulează următorii pași:

1. fundamentarea temei abordate (a întrebării centrale) prin teorii reprezentative
2. expunerea situației și a numărului de cercetări care s-au făcut pe această temă
3. definirea conceptelor centrale
4. formularea ipotezelor²³.

Aceasta este modalitatea clasică de inițiere a oricărei metode de cercetare. Cercetătorul Patrick Rössler menționa faptul că, doar după finalizarea acestor pași se poate stabili cu exactitate care metodă de cercetare este mai potrivită: în cazul în care ipotezele urmăresc explicarea atitudinilor și a comportamentului uman, se va alege sondajul de opinie sau observația; dacă se urmărește trasarea unor concluzii pe baza materialelor furnizate de mass-media – se va recurge la metoda analizei de conținut. Indiferent de metoda de cercetare, ordinea acestor pași trebuie respectată cu strictețe.

²¹ Idem, p.17.

²² Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 34-35.

²³ Idem, p. 36.

În cazul în care cercetătorul a stabilit că cea mai potrivită metodă este analiza de conținut, poate să înceapă demersul empiric printr-un proces de *planificare*²⁴. În această fază trebuie stabilită relația dintre problematica analizei de conținut și ipoteze și problematizată necesitatea aplicării unor metode de cercetare suplimentare în vederea verificării adecvate a ipotezelor. Faza de planificare se încheie prin realizarea unui proiect detaliat care să stabilească raportul între resursele disponibile (bani, timp, cercetător – în calitate de persoană care efectuează procedura de codare) și obiectivul de cercetare urmărit.

În cadrul fazei de *dezvoltare* se pregătesc *instrumentele de lucru*. Mai întâi trebuie definite unitățile de analiză, care vor servi drept puncte de coordonare pe parcursul derulării studiului. Pasul următor constă în clasificarea materialelor pe categorii. Se vor stabili constructele teoretice care urmează a fi măsurate în vederea găsirii de răspunsuri la întrebarea care stă la baza cercetării, se vor stabili un nivel de măsurare și reguli de codificare.

Instrumentul de lucru realizat se va testa pentru prima dată prin codificare în condiții reale. Rezultatele codificării de probă vor fi incluse într-un instrument îmbunătățit, care va fi utilizat ulterior în cadrul *fazei de aplicare* pentru întregul material. După adunarea și asamblarea întregului material, a tuturor datelor începe *faza de evaluare*. În această fază datele se verifică din nou, se corectează eventualele greșeli survenite la codificări și eventualele greșeli de ortografie.

Motivația culminează cu *expunerea rezultatelor* studiului. Mai întâi se vor expune constatările generale care descriu materialele studiate. După interpretarea acestor constatări se pot formula concluziile. În această fază se stabilește dacă ipotezele au fost confirmate sau infirmate și se fac afirmații despre problematica abordată, se completează rezultatele cercetărilor anterioare pe această temă iar constatările, informațiile obținute se plasează din nou într-un context teoretic. După cum subliniază și Patrick Rössler în volumul *Inhaltsanalyse*, important este ca relevanța rezultatelor obținute să se facă cunoscută în rândurile persoanelor specializate în domeniul tratat. Autorul precizează că *rapoartele detaliate de cercetare* (sub forma unor lucrări academice sau a unor rapoarte) nu sunt potrivite pentru îndeplinirea acestui scop, întrucât datorită volumului mare de informație, punctele forte sunt recunoscute foarte greu. Astfel, cercetătorii caută să își facă cunoscute rezultatele prin intermediul revistelor de specialitate și a cărților, unde sunt

²⁴ Idem.

expuse doar punctele elementare, în linii mari, care fac trimitere la raportul de cercetare pentru detalii²⁵. Publicațiile sunt, așadar, esențiale pentru analizele de conținut, deoarece numai prin intermediul acestora se pot face cunoscute rezultatele cercetărilor, care să servească drept surse de documentare pentru viitoarele cercetări pe aceleași teme.

Definirea unităților

Stabilirea unităților prezintă o relevanță maximă pentru orice analiză de conținut și trebuie realizată cu mare atenție.

Chiar dacă denumirea lor poate să difere în funcție de autor, în principiu se pot distinge patru tipuri de unități, care indiferent de terminologie se referă la aceleași aspecte. P. Rössler alege următoarea clasificare:

1. unitatea de selecție (*sampling unit*)
2. unitatea de analiză (*recording unit*)
3. unitatea de codificare (*content unit*)
4. unitatea contextuală (*context unit*)²⁶.

Unitatea de selecție stabilește conținutul căror materiale va fi supus analizei. Aici pot intra toate articolele unui ziar, toate reportajele unui canal de televiziune dintr-o anumită perioadă, sau conținutul site-urilor unor politicieni la o anumită dată cheie. Din punct de vedere statistic este vorba despre stabilirea eșantionului care va fi analizat. Eșantionul poate fi stabilit fie aplicând un pas (de exemplu fiecare a 10-a ediție a unui ziar), fie prin selecția conștientă a anumitor articole (de exemplu toate articolele despre criza financiară/economică mondială). Al doilea tip de selecție este practicat frecvent în cazul analizei de conținut. Materialul selectat trebuie să fie adecvat pentru a furniza răspunsuri la întrebările care alcătuiesc problematica cercetării. Uneori trebuie luat în calcul și faptul că nu este suficientă selectarea materialelor de același fel (de exemplu articole dintr-un cotidian) și că aceste materiale trebuie combinate și cu altele (de exemplu articole din alte tipuri de publicații din presa scrisă cum ar fi ziare și reviste de specialitate, știri radio sau televizate).

Unitatea de analiză reprezintă elementele din cadrul materialului, care vor fi clasificate. De obicei este vorba despre articole singulare (de exemplu despre criza financiară/economică mondială) dintr-un ziar sau despre reportaje dintr-un buletin de știri. Acestea reprezintă baza pentru toate evaluările ulterioare. În funcție de problematica analizată, se poate

²⁵ Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 37-38.

²⁶ Trad.n. din Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 39.

întâmpla ca același material să fie codificat pe baza unei sau a mai multor unități de analiză – de exemplu mai întâi un articol dintr-un cotidian iar apoi fotografiile care-l însoțesc. În opinia lui Rössler, pentru identificarea și codificarea articolelor sau a reportajelor, cercetătorul nu are nevoie de formare, pentru că le poate recunoaște ușor, știind din experiența proprie că fiecare articol începe cu un titlu și se încheie cu numele autorului. În cazul în care cercetătorul urmărește să analizeze un alt tip de material, cu care nu este familiar, va trebui să treacă printr-un curs de formare pentru a învăța cum să identifice și să codifice materialul în cauză²⁷.

Unitatea de codificare determină aspectele care sunt interesante în cadrul materialului media și sunt relevante pentru rezolvarea problematicii. Un articol poate fi interesant din mai multe puncte de vedere, iar unitatea de codificare trebuie aleasă conform categoriilor. Fiecare categorie va aborda doar o singură unitate de codificare, dar aceeași unitate de codificare poate fi cuprinsă în mai multe categorii.

Patrick Rössler clasifică unitățile de codificare în unități de codificare formale și de conținut:

1. *Unitățile formale* de codificare au la bază parametri care pot fi măsurați, numărate și nu necesită concluzii din partea cercetătorului. Exemple în acest sens ar fi:

- lungimea unui reportaj (exprimat în cuvinte, semne sau secunde),
- dimensiunea sa (exprimată în cm²),
- data apariției/ emisiei,
- plasarea în contextul media (la începutul sau sfârșitul emisiunii, pe prima pagină sau în mijlocul ziarului) ș.a.m.d.

2. *Unitățile de conținut* sunt dimensiuni care țin de procesul atribuirii de sens, pe baza cărora cercetătorul trebuie să tragă concluzii, motiv pentru care trebuie definite cu precizie:

- *unități referențiale* care se raportează la anumite persoane (actori), obiecte, locuri sau evenimente;
- *unități tematice* care stabilesc la nivel abstract apartenența la structuri discursive sau subiecte ample;
- *unități propoziționale* care cuprind constatări obiective sau cu diferite valențe despre persoane, acțiuni sau fenomene (argumente, opinii, comentarii)²⁸.

²⁷ Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 40-41.

²⁸ Idem, pp. 41-42.

Unitatea contextuală este cea care îl ajută pe cercetător la găsirea unor eventuale contexte suplimentare, atunci când este nevoie, pentru a realiza o codificare adecvată a unității de analiză.

Criterii de selecție

La fiecare nivel al procedurii de selecție pot fi delimitate diferite criterii, care mai târziu vor furniza date concludente despre materialele selectate:

- *perioada: selecția sistematică a săptămânilor artificiale*²⁹;
- *dimensiunea spațială: selecție redusă*;
- *nivel mediatic: selecție stratificată, selecție în funcție de cote și selecția cazurilor tipice*³⁰.

Selecția sistematică se face prin aplicarea unui pas (de exemplu, tot al *n*-lea articol va fi analizat). În cazul în care analiza de conținut se întinde pe mai mulți ani, se pot alege spre exemplu articolele din: prima zi de luni din ianuarie a primului an, apoi prima zi de marți din februarie și tot așa pentru restul lunilor până se obține o *săptămână artificială*. Patrick Rössler subliniază faptul că săptămâna artificială prezintă o relevanță maximă în ceea ce privește analizarea cotidianelor, datorită faptului că acestea își prezintă oferta în funcție de zilele săptămânii, de exemplu: luna se pune accentul mai mult pe evenimentele sportive iar joia apare ghidul tv și anunțurile cu noile producții cinematografice apărute pe marile ecrane. La aplicarea acestei proceduri trebuie să se ia în considerare fluctuațiile sezoniere: astfel, de Crăciun nu se prea găsesc informații despre iepurașul de Paști sau pe perioada desfășurării Jocurilor Olimpice se va acorda o atenție sporită și categoriilor sportive marginalizate în afara acestui sezon.

O altă variantă o constituie *selecția redusă* pentru care se stabilește o anumită zi în care se codifică toate articolele sau reportajele relevante. Aici nu se alege aleatoriu unitatea de analiză (articolul/reportajul), ci o unitate structurală supraordonată (ziua). În cadrul acestei unități structurale se efectuează o cercetare exhaustivă a tuturor unităților de analiză. Această procedură este deosebit de populară pentru reprezentarea unei anumite zone geografice; de exemplu atunci când țara este împărțită în diferite colegii se pot prelucra conținuturile mediatice din cadrul unui singur colegiu. Eșantionarea redusă și concentrată facilitează o selecție după criterii

²⁹ *Săptămâna artificială* se constituie din zile care nu se succed în cadrul aceleași săptămâni.

³⁰ Trad.n. din Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, pp. 55.

teritoriale și munca de teren, dar implică și un risc mare de eroare la interpretarea datelor.

În cazul *selecției stratificate*, Rössler menționează două proceduri esențiale: *selecția în funcție de cote și selecția cazurilor tipice*³¹. *Selecția în funcție de cote* se folosește de cunoștințe și date deja existente. Din statisticile anuale aflăm, spre exemplu, câte ziare naționale, regionale și locale există și ce tiraj au fiecare. Din combinarea și corelarea mai multor factori se poate constata ce cotă de piață ocupă fiecare ziar. În funcție de cota de piață pe care o ocupă fiecare ziar, cercetătorul poate face o selecție reprezentativă pentru problematica sa.

Literatura de specialitate recunoaște faptul că, *selectarea unor cazuri tipice* se îndepărtează de idealul obținerii unei imagini structurate, echilibrate. Totuși în sprijinul acestei proceduri pot fi menționate trei argumente majore:

1. Sunt selectate materiale care se bucură de o rezonanță mare în rândul publicului (de exemplu talk-show-urile cu cele mai mari cote de audiență sau ziarele regionale cu cel mai mare număr de cititori);

2. Se selectează acele oferte care se bucură de statutul de media superioare, de leader de opinie în mass-media, fiind utilizate drept model și, deci, influențând celelalte mijloace de comunicare. În acest context efectul de multiplicare poate constitui un criteriu adecvat de selecție pentru evaluarea comunicatorilor;

3. Se selectează oferte care să acopere un anumit spectru de conținut (de exemplu un cotidian considerat a fi liberal și unul care tinde spre conservatorism) pentru a putea evidenția eventualele poziții opuse³².

Metodele de selecție conștiente trebuie aplicate cu rigurozitate pentru ca analiza de conținut să fie reprezentativă. Trebuie luate în calcul toate aspectele, trebuie verificat dacă au fost alese într-adevăr cazuri tipice sau dacă s-a ținut cont de toate caracteristicile. Toate procedurile de selecție, indiferent de nivelul la care sunt aplicate, trebuie argumentate, astfel încât să se justifice utilizarea lor în raport cu scopul propus. Patrick Rössler subliniază că, aceste argumentări trebuie realizate cu deosebită atenție, în special în cazul selecțiilor conștiente.

În cadrul literaturii de specialitate consacrate eșantionării, figurează și selecția arbitrară, demers care presupune determinarea după bunul plac a elementelor destinate analizei, fără a se baza pe o sistematică și fără a

³¹ Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, p. 59.

³² Idem, p. 60.

dispune de informații precise de ansamblu. Analizele de conținut care au la bază o astfel de eșantionare nu trebuie să emită pretenția ca rezultatele obținute să fie reprezentative sau să poată fi generalizate. În cel mai bun caz, astfel de demersuri pot fi privite ca studii de caz, nimic mai mult. *Astfel de cazuri întâlnim, printre altele, atunci când sunt analizate articolele/reportajele unui singur mijloc media ales la întâmplare*³³.

Avantaje și dezavantaje

Utilizarea analizei de conținut prezintă, asemenea oricărei metode de cercetare, o serie de avantaje și dezavantaje, vehiculate de altfel de-a lungul anilor în literatura de specialitate. O sinteză a acestora realizează și Mircea Agabrian, menționând și aspectele schițate în cele ce urmează³⁴.

Analiza de conținut poate fi aplicată atât comunicării verbale cât și celei nonverbale, evidențiând trăsătura esențială a interacțiunii sociale. Deși utilizează operațiuni comune mai multor metode de cercetare, precum observația, chestionarul sau experimentul, analiza de conținut permite atât operațiuni calitative cât și cantitative, facilitând cunoașterea în profunzime prin dezvăluirea de corelații între date. Situându-se foarte aproape de obiectul cercetat, pune un accent deosebit pe detalii. Probemele care pot fi analizate prin intermediul acestei metode, se înscriu într-un spectru foarte larg și aparțin unor domenii diferite de cercetare. Este posibilă și o abordare comparativă a unor teme și judecăți de valoare pe secvențe mari de timp. Totodată aceste probleme de cercetare sunt abordate din mai multe unghiuri, ceea ce presupune și un anumit grad de interdisciplinaritate.

Printre punctele slabe Agabrian menționa faptul că, nu întotdeauna analizele de conținut au o bază teoretică sau conduc la raționamente corecte. Există analize de conținut care sunt speculative, și implicit pot fi parțial sau total eronate. Un alt reproș se aduce faptului că, deseori această metodă este reductivă și se rezumă la numărarea unor cuvinte sau a altor categorii, pe când conținuturile verbale sau nonverbale complexe necesită anumite tipare de analiză. Contextul este de asemenea neglijat, mai ales în cazul măsurării cantitative. Datorită prezenței inevitabile a elementelor subiective, a interpretării, analiza de conținut poate fi automatizată sau computerizată dificil. În literatura de specialitate se vehiculează faptul că, deseori

³³ Trad.n. din Patrick Rössler, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005, pp. 60-61.

³⁴ Mircea Agabrian, *Analiza de conținut*, Polirom, Iași, 2006. pp. 24-25.

rezultatele obținute în urma utilizării acestei metode nu sunt suficiente pentru formularea unor concluzii și nu toate informațiile obținute sunt relevante pentru analiza în sine. Sunt necesare deseori demersuri metodologice suplimentare, iar timpul investit în efectuarea demersului analitic este în unele cazuri mult prea lung. Greutăți pot fi întâmpinate deasemenea la alcătuirea grilei de categorii și indicatori.

Observația în științele comunicării

Metodă clasică de cercetare care stă la baza științelor naturii, observația a pătruns și în științele sociale, inițial în antropologie iar mai apoi și în alte domenii, fiind deseori utilizată alături de alte metode de cercetare, în special de experimentul științific.

Dezvoltarea observației științifice în cadrul științelor comunicării poate fi înțeleasă, în opinia cercetătorului german Volker Gehrau, simplificat, în două contexte diferite: în contextul științelor sociale și, respectiv, psihologic, în ambele cazuri existând tradiții diferite în ceea ce privește această metodă de cercetare³⁵. În context socio-uman s-au efectuat observații ale acțiunii jurnalistice în cadrul cercetării comunicatorului, respectiv al cercetării jurnalismului. Studiile se apropie din punct de vedere metodologic de demersurile etnologice, întrucât cercetătorii se deplasează la fața locului pentru a observa, de-a lungul unei perioade îndelungate de timp, activitatea fiecărui jurnalist în parte sau a întregii redacții. În cercetarea jurnalistică, s-a examinat, modul în care utilizează oamenii mass-media în viața de zi cu zi. Astfel de observații se desfășoară în cadrul cercetării media și servesc măsurării razei de acțiune a ofertelor de televiziune.

Aproape toate celelalte studii de observație din domeniul cercetării comunicării de masă pot fi atribuite cercetării psihologice. *Inițial au fost cercetate efectele mediatice, în sens restrâns, și orientarea publicului către mass-media*³⁶. Numeroase studii de observație se ocupă cu efectele violenței din mass-media, în special, asupra copiilor. De asemenea, prelucrarea cognitivă a conținuturilor mediatice prezintă un domeniu de interes deosebit.

Studiile de observație timpurii din domeniul de cercetare a comunicării de masă în spațiul american și german sunt atribuite cercetării comunicatorului. Acestea erau consacrate verificării condițiilor și proceselor apariției conținuturilor mediatice. Abia mai târziu apar și observații asupra

³⁵ Volker Gehrau, *Die Beobachtung in der Kommunikationswissenschaft*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2002, p. 95.

³⁶ Idem, p. 96.

publicului, care sunt atribuite atât domeniului cercetării utilizării și efectelor media, cât și psihologiei mass-media.

V. Gehrau menționa că, dacă se iau în considerare mijloacele de comunicare cercetate, se poate constata preponderența studiilor de observație din domeniul televiziunii. Utilizării radio nu i s-a dedicat până în prezent un interes deosebit, iar utilizarea presei scrise cât și a calculatorului au constituit teme de cercetare destul de rare.

Inițial, majoritatea studiilor decurgeau în mod deschis, mai degrabă nestandardizat. Începând cu anii 80 s-au înmulțit studiile de observație puternic standardizate. În această direcție, un rol decisiv îl joacă procedurile automatizate, care utilizează suport tehnic în vederea măsurării.

Raportându-ne la locul pe care îl ocupă în științele comunicării, întrucât observația constituie, în cel mai larg sens, *un procedeu de încadrare a comportamentului și a reacțiilor, ea deține un rol în cercetarea mediatică doar în domeniile care fac referire la comportament și nu la păreri sau atitudini*³⁷. Astfel obiectul studiului îl pot constitui activitățile jurnaliștilor și ale colaboratorilor unei instituții media, dar mai ales, comportamentul publicului în ceea ce privește selecția mediatică, atât în timpul cât și după consumul produselor media.

Studii clasice de observație

Un studiu clasic de observație presupune în viziunea lui V. Gehrau existența unui observator, care protocoalează și interpretează – parțial cu ajutorul tehnicii – comportamentul altor persoane³⁸.

Ideea de a observa desfășurarea unei activități provine din științele economice și din psihologie. Procedeele de observație a activităților publicistice și jurnalistice sunt realizate sub formă de cercetări ale unor grupuri de activitate, în cadrul cărora se acționează, ale produselor, asupra cărora se acționează, sau ale persoanelor, care acționează. Din acest motiv, ele pot fi împărțite în trei domenii: observațiile redacțiilor – care denotă un caracter preponderent etnografic, observațiile parțial standardizate ale activităților decizionale în raport cu știrile singulare și observațiile înalt standardizate ale ritmului de lucru al jurnaliștilor în parte.

*Primele studii de observație se raportează la redacții ca la un tot unitar al activității publicistice*³⁹. După cum preciza și Manfred Rühl în

³⁷ Idem, p. 98.

³⁸ Volker Gehrau, *Die Beobachtung in der Kommunikationswissenschaft*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2002, p. 105.

1979, nu sunt observate persoane individuale, ci activitatea comună a persoanelor dintr-o redacție⁴⁰. Astfel aceste cercetări sunt mai degrabă calitative și se referă la activități decizionale: colectarea, selecția și condensarea temelor și a înștiințărilor cu caracter informativ.

Dacă observația se concentrează asupra obiectelor, cu care sau în raport cu care se acționează, protocolul se axează pe cine, ce face cu o înștiințare și către cine o transmite mai departe. Krzeminski susținea încă din anul 1987, că deciziile importante sunt luate individual, la aflarea evenimentelor și a surselor; urmează decizia redacțională cu privire la luarea în considerare a evenimentului și procesul decizional se sfârșește cu pregătirea tematică a relatării⁴¹.

Când se axează pe jurnaliști, observația se referă la persoanele luate individual, care sunt însoțite în mod observativ pe parcursul activității lor. Codarea se bazează pe acțiuni sau pe secvențe de acțiuni care pot fi delimitate (de exemplu toate acțiunile din cadrul unei investigații) sau pe unități de timp (se notează ce face persoana observată în anumite intervale de timp). După cum preciza și V. Gehrau, o codare după acțiuni are sens doar atunci, când anumite segmente de timp pot fi observate integral, așa încât să se evite alegerea selectivă a anumitor acțiuni de către observator⁴². Cu ajutorul codării după unități de timp se pot realiza alegeri aleatorii.

Observațiile privind utilizarea media în viața cotidiană investighează utilizarea și asimilarea individuală cât și socială a ofertelor mediatice. Scopul reconstrucției etnografice este de a reclădi receptarea conținuturilor mediatice și procesul de preluare în cotidian în condiții naturale din perspectiva celor implicați. În principal există două direcții ale cercetării: fie sunt observate persoanele în timpul receptării conținuturilor mediatice, sau sunt observate activitățile lor cotidiene analizându-se ulterior, dacă și în ce măsură se află acestea în raport cu conținuturile mediatice.

V. Gehrau menționa faptul că, reconstrucția etnografică utilizează, de regulă, o combinație de mai multe metode de colectare a datelor: observații deschise, cu participare pasivă însoțite de o protocolare tot deschisă. Într-o a doua etapă, aceste protocoale sunt transcrise sistematic,

³⁹ Idem, p. 106.

⁴⁰ Apud Volker Gehrau, *op. cit.*, p. 106-107.

⁴¹ Apud Volker Gehrau, *Die Beobachtung in der Kommunikationswissenschaft*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2002, p. 108-109.

⁴² Volker Gehrau, *op. cit.*, p. 110.

fiind divizate în final în segmente individuale de acțiune și interpretate sub aspect socio-etnografic respectiv lingvistic⁴³.

În ceea ce privește mass-media și familia, cercetarea structural-analitică a recepționării conținuturilor mediatică își propune să observe în mod analitic, pe parcursul unei perioade mai îndelungate de timp, activitățile individuale de recepționare mediatică privite ca proces încorporat în cotidian. În acest sens, pot fi diferențiate trei domenii: sistemul senzorial cultural, reprezentat de către oferta mediatică actuală; contextul social, reprezentat prin mediul înconjurător și contextul recepționării; cât și subiectul, reprezentat prin aspectele emoționale, motivaționale și cognitive⁴⁴. Din diferitele reconstrucții de caz, caracteristici structurale generale urmează să capete astfel caracter universal.

Există, pe de altă parte, posibilitatea ca observatorul să se implice în situație, schimbând astfel desfășurarea acțiunii. Tocmai în acest punct se diferențiază observația structural-analitică de procedurile etnografice.

Într-o etapă ulterioară, sunt analizate înregistrările și însemnările, acțiunile sunt împărțite în desfășurări ale acțiunii, iar interacțiunile sunt interpretate în contextul interacțiunilor înconjurătoare, în raport cu dimensiunile relevante.

În cazul observației privind utilizarea media în cotidian, persoanele observate pot fi rugate să verbalizeze ceea ce gândesc în momentul respectiv. Există două variante în acest sens: fie cei observați sunt rugați să gândească cu voce tare în timpul acțiunii observate, fie comportamentul observat este consemnat, iar după sfârșitul acțiunii, persoana este confruntată cu materialul înregistrat și este rugată să comenteze modul de gândire din timpul acțiunii originale⁴⁵. Astfel acțiunea originală rămâne într-adevăr neafectată, însă de cele mai multe ori verbalizările pierd din calitate. În cazul observațiilor combinate cu gândirea cu voce tare, protocoalele de observație și cele de gândire sunt puse în paralel și categorisite împreună.

Mass-media și situațiile de viață cotidiană necesită observația cantitativă. În acest caz este vorba despre modul de observare a acțiunii publice, acțiune aflată sau nu în raport cu mass-media. Întrucât în astfel de cazuri avem de-a face cu un comportament oficial în situații deschise, situația nu poate fi controlată. Aceste observații sunt, în general, structurate,

⁴³ Volker Gehrau, *Die Beobachtung in der Kommunikationswissenschaft*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2002, p. 113.

⁴⁴ Idem, p. 115.

⁴⁵ Idem, p. 119.

așa încât observatorii să nu fie nevoiți decât să enumere acțiuni sau să le caracterizeze rudimentar.

Selecția conținuturilor mediaticice

Cea mai răspândită teorie în științele comunicării, care explică selecția și utilizarea diferitelor conținuturi mediaticice, este cunoscută sub numele de *Uses-and-Gratifications Approach*⁴⁶. Aici se încadrează studiile experimentale, în cadrul cărora observația devine un procedeu de colectare a datelor.

Din teorii anterioare sunt derivate ipoteze despre factorii care stabilesc selecția conținuturilor media. Apoi, se încearcă variația sistematică a condițiilor – spre exemplu dispozițiile persoanelor - cu ajutorul tratamentelor experimentale și se observă către care ofertă mediatică se îndreaptă subiectul. În urma unei observații experimentale desfășurate de Bryant și Zillmann⁴⁷, în cadrul așa numitului *Mood-Management*, măsurarea psihologică a indicat un efect mediatic de liniștire, relaxare la subiecții stresați și un efect de excitație la subiecții plictisiți.

În ceea ce privește selecția informațiilor se caută răspunsul la întrebarea: de ce anumite persoane se orientează către anumite oferte informaționale din mass-media și neglijează altele? Privitor la problema alegerii orientate a informațiilor, s-au efectuat chestionări, nu există însă certitudinea faptului, că afirmațiile corespund într-adevăr modului de utilizare a informației.

Studiile axate pe selecția informației nu aparțin de regulă științelor comunicării, ele provin din psihologie și sunt adaptate scopurilor din științele comunicării. Teoria disonanței cognitive, dezvoltată în 1957 de Festinger și colaboratorii săi, este cel mai cunoscut exemplu în acest sens. Străduința omului este de a reduce disonanța cognitivă apărută, de pildă prin receptarea de informații care să reducă disonanța și prin evitarea informațiilor, care ar putea să o accentueze⁴⁸. Teoria lui Festinger a fost preluată în mod simplificat în științele comunicării și pornește de la ideea, conform căreia oamenii tind să folosească mai degrabă informațiile, care se află în consonanță cu propriile atitudini, și să le evite pe acelea, care sunt disonante cu atitudinile proprii. De fapt, sunt create situații în mod artificial, în care

⁴⁶ Volker Gehrau, *Die Beobachtung in der Kommunikationswissenschaft*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2002, p. 124.

⁴⁷ Apud Volker Gehrau, *op. cit.*, p. 125.

⁴⁸ Festinger et al, apud Volker Gehrau, *op. cit.*, p. 127.

amplizarea disonanței între cogniții și situație variază. Apoi se oferă subiecților anumite informații și se observă cât de mult și de intensiv se folosesc ei de acestea.

Observația efectelor mediaticice

Al treilea mare complex din cadrul cercetării comunicării de masă, care se ocupă cu comportamentul, este cercetarea efectelor media. Aceasta urmărește efectele consumului anumitor conținuturi mediaticice asupra utilizatorilor media. Prin intermediul observației nu pot fi verificate însă decât influențele asupra comportamentului consumatorilor media.

Două tipuri de efecte media se află în centrul atenției studiilor de observație: efectele violenței din mass-media asupra (agresivității) utilizatorilor media cât și efectele publicității asupra comportamentului de cumpărare. De specificat este și faptul că, în vecinătatea cercetării privind efectele mediaticice se găsesc și studiile de observație asupra selecției de conținuturi mediaticice. Selecția ofertelor mediaticice are loc în conformitate cu dispoziția dorită după consumul mediatic.

Comportamentul este un indicator mai valid pentru agresiunile existente decât explicațiile proprii pentru comportamente posibile. Studiile experimentale de observație din cadrul cercetării violenței mediaticice urmează, din punct de vedere al principiului, aceeași logică: o populație aleasă este împărțită în minim două grupuri, unul de control și cel puțin unul experimental. Grupului experimental îi este prezentat un stimul mediatic violent, iar grupului de control un stimul asemănător, dar lipsit de încărcătura violentă. După recepționare, se observă comportamentul subiecților.

În vederea stabilirii efectelor publicității, multe firme simulează introducerea de noi produse pe o piață de testare, pentru a evalua riscurile care pot apărea. Din această testare reiese indirect o măsurare a efectelor publicitare, întrucât informațiile individuale, pe care le au potențialii clienții despre noile produse, provin din publicitatea mass-media. Trebuie menționat însă faptul că, piețele de testare simulate joacă un rol doar în cercetarea publicitară comercială.

Proceduri de observație care utilizează suport tehnic

Multe proceduri de observație care utilizează tehnica de ultimă oră sunt capabile să înregistreze date pe parcursul unor intervale lungi de timp, cu o precizie de secunde.

Cercetarea automatizată a utilizării media pornește de la întrebarea: cine, când, ce mijloace de comunicare și ce conținuturi folosește, fiind o componentă importantă în științele comunicării. Spre exemplu, costul unui spot publicitar pentru un mijloc de comunicare este stabilit de către numărul de persoane la care poate ajunge publicitatea prin intermediul mediului respectiv.

V. Gehrau sublinia faptul că, în tot spațiul vest-european utilizarea televizorului este măsurată prin intermediul unor proceduri asemănătoare. Această *telemetrie* utilizează proceduri automatizate de observație cu ajutorul unor aparate denumite *people-meter*. În acest sens există două tehnici diferite: aparatul de măsurat *AGB* care provine din Marea Britanie și așa numitul *telecontrol-system* dezvoltat în Germania⁴⁹. În Danemarca, Finlanda, Franța, Irlanda, Grecia și Marea Britanie sunt sesizate persoanele care se află în încăperi cu un televizor pus în funcțiune; în Elveția, persoanele cu televizoare puse în funcțiune, care s-ar putea uita la televizor, iar în Austria, Germania și Italia, persoanele dintr-o încăpere cu un televizor pus în funcțiune și care susțin că se uită la televizor.

În cazul *radiometriei* este luată în considerare introducerea unuia din trei sisteme diferite de măsurare, toate fiind sub forma unui ceas de mână: sistemul *PortablePersonalMeter* (PPM) de la Arbitron, sistemul *Radiowatch* de la Infratest Burke/Keyser-Thredde și sistemul *Radiocontrol* de la Telecontrol⁵⁰. Toate aceste sisteme utilizează observația pasivă, automată pentru a analiza comportamentul de utilizare a radioului, după un principiu audio comparativ. Astfel, este comparat mediul înconjurător acustic al persoanei aflate sub observație cu programul radio recepționat în acel loc, pentru a se afla, în ce moment ascultă persoana un anumit post de radio.

*Analizele de Logfile*⁵¹ au drept obiect de cercetare utilizarea calculatorului. Când un server trimite fișierele solicitate către clienți, apar protocoale, care redau, sub formă de fișiere text neformatate, ce fișiere au fost solicitate de către care calculator. Această informație este stocată în fiecare calculator implicat în acțiune și poate fi salvată ca protocol *Logfile*. În domeniul publicitar, informațiile oferite de către *logfiles* sunt folosite pentru a calcula prețurile la publicitate și pentru optimizarea mixului publicitar. În domeniul academic, analizele sistematice de *logfiles* sunt încă

⁴⁹ Volker Gehrau, *Die Beobachtung in der Kommunikationswissenschaft*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2002, p. 137.

⁵⁰ Idem, p. 143.

⁵¹ Volker Gehrau, *Die Beobachtung in der Kommunikationswissenschaft*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2002, p. 146.

relativ rare. De cele mai multe ori, ele se referă la comportamentul de selecție și de navigare al utilizatorului de internet.

În domeniul publicității nu este important de știut doar câte persoane vin în contact cu publicitatea, ci și dacă acest lucru are vreo influență asupra comportamentului de cumpărare al acestei persoane. Prin urmare este folosită observația indirectă, automatizată a comportamentului de cumpărare individual, într-una dintre variante persoana observată fiind implicată activ în procesul măsurării. Pentru științele comunicării, astfel de observații sunt de interes atunci când cercetează efectele publicității din mass-media.

Sistemul *Nielsen Home*Scan*⁵², spre exemplu, utilizează principiul măsurării active. Persoanele observate scanează codurile de bare ale produselor cumpărate, folosind scanere manuale individuale. O sursă de eroare provine din faptul că produsele care nu sunt scanate, nu sunt luate în considerare.

Un alt sistem este cel de *BehaviorScan*⁵³. În acest caz, cumpărătorii posedă cartele de scanare personale, iar în receptorul TV este instalat un sistem *GfK-Box*⁵⁴, care permite difuzarea de calupuri publicitare manipulate. Din combinația datelor despre produsele cumpărate și despre client, rezultă o observație automată și continuă a comportamentului de cumpărare cotidian: se poate observa concret cine, când, unde, ce a cumpărat.

Măsurarea proceselor de atenție și procesare

Există o serie de proceduri de cercetare a proceselor de atenție și de gândire a consumatorilor de mass-media, în timpul utilizării mediatică. Totuși, rezultatele măsurării în sine nu conțin informații. Ele trebuie analizate mereu în legătură cu conținutul mediatic și pot fi interpretate, în general, doar cu ajutorul teoriilor cognitive⁵⁵.

Astfel poate fi supusă observației direcția privirii subiecților, pentru a fi cercetată atenția acestora. În acest sens, un stimul optic este considerat drept premisă pentru prelucrarea sa. Conform cercetărilor lui Koschnik, publicate în anul 1995, observația exactă a traseului privirii umane nu este posibilă decât cu ajutorul unor resurse tehnice⁵⁶. Prin intermediul unor

⁵² Idem, p. 150.

⁵³ Idem, p. 151.

⁵⁴ Sistem dezvoltat de *Gesellschaft für Konsumforschung* (Societatea pentru Cercetarea Consumului, trad.n.)

⁵⁵ Volker Gehrau, *Die Beobachtung in der Kommunikationswissenschaft*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2002, p. 154.

⁵⁶ Koschnik apud Volker Gehrau, *op. cit.*, p. 156.

camere de filmat speciale, poate fi sesizat exact, care segment este privit într-un anumit moment. Ochiul nu percepe în timpul mișcărilor scurte, numite *sacade* (un fel de salturi), mai nimic, ci practic doar în timpul privirilor care zăbovesc mai mult într-un punct, așa zisele *fixații*⁵⁷. Astfel, din ordonarea și durata fixațiilor se pot trage concluzii cu privire la procesele cognitive ale privitorului. Spre exemplu, sacadele mari cu fixații scurte sunt reprezentative pentru căutare sau privirea în ansamblu, iar sacadele mici cu fixații lungi, pentru studierea intensivă a detaliilor. Astfel se observă asupra cărui obiect își îndreaptă privitorul atenția și ce prelucrează intensiv.

Măsurarea timpilor de reacție are la bază recunoașterea faptului că, fiecare proces cognitiv necesită timp, iar în acest mod, timpul poate fi folosit ca indicator indirect pentru procesele cognitive. În științele comunicării procedurile de măsurare a timpilor de reacție sunt până în momentul de față puțin răspândite, fapt ce cu siguranță se va schimba datorită tehnicii moderne care la ora actuală este la îndemâna oricui. Observația *latenței de detectare*⁵⁸ este o variantă specială a măsurării timpilor de reacție. Ea este folosită în psihologie și în științele comunicării pentru cercetarea atenției și a profunzimii proceselor de prelucrare. Acestui procedeu de măsurare îi stă la bază ideea, conform căreia, oamenii nu dispun decât de o capacitate limitată de prelucrare. Se verifică, de fapt, când și cu ce costuri cognitive prelucrează receptorul materialul stimulant.

Măsurarea reacțiilor fiziologice ale corpului

Procedurile de măsurare au la bază recunoașterea faptului că anumite caracteristici fiziologice ale corpului uman variază sistematic în funcție de schimbările dispozițiilor psihologice. Reacțiile fiziologice nu pot fi practic controlate în mod conștient de către persoanele aflate sub observație⁵⁹.

Modificările conductibilității pielii nu pot fi controlate în mod conștient de către oameni; ele se află însă în corespondență cu anumite stări cognitive și emoționale. Cu cât mai agitat și mai activ este un om, cu atât mai mare este în mod normal și conductibilitatea pielii sale, respectiv cu atât mai mică este rezistența pielii. Conform afirmațiilor lui V. Gehrau, în cadrul științelor comunicării, se regăsesc măsurări ale conductibilității pielii în două domenii: în cercetarea legată de receptarea și efectele conținuturilor

⁵⁷ Idem, p. 156.

⁵⁸ Idem, p. 160.

⁵⁹ Volker Gehrau, *Die Beobachtung in der Kommunikationswissenschaft*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2002, p. 163.

mediatice emoționale și, respectiv, în cercetarea publicitară⁶⁰. În ambele cazuri interesează ce stimuli declanșează pe termen scurt acțiuni de orientare, declanșând implicit atenția, iar pe termen mai lung, produc agitație și activarea altor procese cognitive și emoționale.

Și variația individuală a bătăilor inimii este un indicator psihologic, care spune ceva despre atenția, excitația și sentimentele unui om. Acest fapt este folosit în cercetarea mediatică, pentru a se verifica procesele emoționale și cognitive din timpul utilizării mediatice, fără ca recepționarea în sine să fie perturbată. Modificările pot fi interpretate doar în legătură cu stimulii mediatici corespunzători și ținând cont de eventualele perturbații prin fluctuația individuală a frecvenței bătăii inimii. De cele mai multe ori, acest procedeu este folosit pentru a se cerceta stimulii mediatici care atrag atenția și produc excitație și activare emoțională și cognitivă.

Observația modalităților de comunicare

În cazul comunicării nonverbale, poziția și mișcarea corpului sunt observate cu ajutorul unor proceduri care se bazează pe scheme standardizate, prin care poziția și mișcările persoanei observate sunt protocolate sistematic. În viziunea lui Donaghy acestea se împart în trei grupe: codări generice, codări restrictive și evaluare directă⁶¹. Mimicii îi este atribuită o importanță deosebită. Conform zicalei *Ochii sunt oglinda sufletului*, chipul, și în special ochii, se consideră că vorbesc pentru caracterul și pentru emoțiile unui om. În științele comunicării procedurile referitoare la mimică sunt folosite pentru sesizarea continuă a emoțiilor din timpul receptării conținuturilor mediatice. Astfel emoțiile nu sunt perturbate prin întreruperi în scopul chestionării.

Observațiile axate pe comunicarea verbală se referă atât la vocea vorbitorilor cât și la interacțiunea dintre vorbitori. Ele examinează caracteristicile acțiunii de vorbire și consideră conținutul vorbirii doar marginal. O importanță deosebită revine așadar dimensiunii paraverbale a comunicării. Calitatea, înălțimea și timbrul vocii rămân la o persoană relativ stabile, deosebindu-se de la o persoană la alta, în funcție de constituția, vârsta și sexul vorbitorului. În opoziție, viteza, coloratura și volumul vocii sunt indicii pentru emoțiile vorbitorului. Scherer deosebea trei tehnici pentru

⁶⁰ Idem, 163-164.

⁶¹ Apud Volker Gehrau, *Die Beobachtung in der Kommunikationswissenschaft*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2002, p. 176.

analiza comportamentului vocii: evaluarea de către nespecialiști, evaluarea de către experți și folosirea aparaturilor electroacustice⁶².

Analizele interacțiunii comunicative servesc descrierii proceselor de comunicare, pentru derivarea ulterioară a unor caracteristici ale persoanelor implicate, în vederea unei clasificări a grupei comunicatoare cât și pentru caracterizarea procesului de comunicare în sine. Două proceduri de măsurare sunt relativ răspândite: analiza comunicării verbale între două persoane după Chapple (cine, când vorbește) și analiza comunicării verbale în grupuri mici după Bales⁶³.

În cadrul științelor comunicării, cercetătorii folosesc deseori, alături de grilele de observație, chestionarul, pentru a surprinde, prin intermediul unor întrebări deschise sau închise, modul în care subiecții observați percep interacțiunile din cadrul unui grup. Ioan Hosu menționa faptul că, pentru a surprinde dinamica și procesele de comunicare în grup, simpla observație nu este suficientă, impunându-se utilizarea unor metode suplimentare de culegere a datelor, cum ar fi interviul sau analiza de conținut⁶⁴.

BIBLIOGRAFIE

- Agabrian, Mircea, *Analiza de conținut*, Polirom, Iași, 2006.
- Brosius, Hans-Bernd/ Koschel, Friederike/ Haas, Alexander, *Methoden der empirischen Kommunikationsforschung. Eine Einführung*, 4., überarbeitete und erweiterte Auflage, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2008.
- Chelcea, Septimiu, *Metodologia cercetării sociologice. Metode cantitative și calitative*, Editura Economică, București, 2007.
- Früh, Werner, *Inhaltsanalyse. Theorie und Praxis*, 4., überarbeitete Auflage, Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 1998.
- Gehrau, Volker, *Die Beobachtung in der Kommunikationswissenschaft*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2002.

⁶² Apud Volker Gehrau, *op. cit.*, p. 182.

⁶³ Volker Gehrau, *op.cit.*, p. 184.

⁶⁴ Ioan Hosu, *Metode de cercetare în comunicare și relații publice*, în Chereji, Christian-Radu (coord.), *Științe ale comunicării. Note de Curs*, vol. 1, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2006, p. 184.

- Hosu, Ioan, *Metode de cercetare în comunicare și relații publice*, în Chereji, Christian-Radu (coord.), *Științe ale comunicării. Note de Curs*, vol. 1, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2006, pp. 167-217.
- Iluț, Petru, *Abordarea calitativă a socio-umanului*, Polirom, Iași, 1997.
- Marian, Cosmin Gabriel, *Metode calitative de cercetare în științele sociale*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2007.
- Marinescu, Valentina, *Metode de studiu în comunicare*, Editura Niculescu, București, 2005.
- Marshall, Gordon (editor), *Dicționar de sociologie*, trad. de S. Băltățescu, F. Iacob, L. Șerbănescu și C. Toader, Editura Univers Enciclopedic, București, 2003.
- Martini (Hrsg.), *Handbuch PR. Öffentlichkeitsarbeit & Kommunikationsmanagement in Wirtschaft, Verbänden, Behörden*, 1. Band, 2. Auflage, Luchterhand, Neuwied; Kriftel; Berlin, 1994.
- Matthes, Jörg, *Framing-Effekte. Zum Einfluss der Politikberichterstattung auf die Einstellung der Rezipienten*, Verlag Reinhard Fischer, München, 2007.
- Matthes, Jörg/ Kohring, Matthias, *The Content Analysis of Media Frames. Toward Improving Reliability and Validity*, în *Journal of Communication*, 58. Jg., Nr. 2, 2008, pp. 258-279.
- Mayring, Philipp, *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken*, 10. Auflage, Beltz Verlag, Weinheim und Basel, 2008.
- Klaus Merten, *Inhaltsanalyse. Eine Einführung in Theorie, Methode und Praxis*, 2., verbesserte Auflage, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1995.
- Mikos, Lothar/ Wegener, Claudia (Hrsg.), *Qualitative Medienforschung. Ein Handbuch*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005.
- Mucchielli, Alex (coord.), *Dicționar al metodelor calitative în științele umane și sociale*, trad. de Veronica Suci, Polirom, Iași, 2002.
- Peretz, Henri, *Metodele în sociologie. Observația*, trad. și pref. Cristina Gavriliuță, Institutul European, Iași, 2002.
- Rotariu, Traian, *Metode și tehnici de cercetare sociologică (curs)*, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 1986.
- Rössler, Patrick, *Inhaltsanalyse*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2005.

MIRELA ABRUDAN

Scheufele, Bertram, *Frames – Framing – Framing-Effekte. Theoretische und methodische Grundlegung des Framing-Ansatzes sowie empirische Befunde zur Nachrichtenproduktion*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, 2003.

Șandor, Sorin Dan, *Analiză și cercetare în administrația publică*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2004.

Zamfir, Cătălin/Vlăsceanu, Lazăr (coord.), *Dicționar de sociologie*, Editura Babel, București, 1993.

ASPECTE ALE CENZURII COMUNISTE ÎN PROZA ROMÂNEASCĂ POSTBELICĂ

VIOREL NISTOR*

RÉSUMÉ. Aspects de la censure communiste dans la prose de l'après-guerre roumain. Cette étude, dédiée à la censure exercée par le régime communiste en Roumanie, a pour but de montrer que sont le but et le rôle de la censure, les modalités juridiques, institutionnelles et humaines qu'il a exercé, l'influence que la censure a eu sur l'écriture et sur les écrivains roumains en cette période. L'étude vise les formes de censure au cours de la domination communiste, et illustre, avec des documents d'archives, l'exercice de ces formes de censure.

Mots-clés: censure, régime communiste, écrivains roumains.

„Blestemată este țara a cărei literatură stă sub amenințarea politicii! Căci nu mai este vorba într-un asemenea caz doar de o violare a dreptului de liberă exprimare, ci de năbușirea inimii unei națiuni, de distrugerea memoriei sale. (...) Când scriitorii sunt condamnați să creadă în tăcere, pe ascuns, fără să audă vreodată ecoul cuvintelor scrise de ei, nu mai poate fi vorba de o tragedie personală ci de martiriul unui întreg popor” – din discursul rostit la primirea Premiului Nobel de către Aleksandr Soljenițîn

Una dintre premisele pe care se fundamentează această lucrare este aceea că literatura română postbelică, în general, și, în aceeași măsură, proza, s-a născut și s-a făurit în condițiile unei patologii politico-culturalo-sociale, ale cărei însemne le-a purtat până la căderea comunismului și, remanent, încă după aceea. În condițiile instaurării violente a comunismului, a consolidării și perpetuării forțate a acestuia, proza românească și, cu atât

* Facultatea de Științe Politice, Administrative și ale Comunicării, Departamentul Jurnalism, Universitatea "Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca.

mai mult, romanul cu tematică politică și socială, nu putea exista sub semnul normalității și al firescului, nu putea reprezenta drept o lume ce se așeza strâmb, nu putea fi o literatură autentică, câtă vreme realitatea pe care o însoțea și o reflecta era una falsă. Mai mult de atât, literatura și creația culturală în general, a fost forțată să contribuie la edificarea acestei „lumi noi”, să o justifice (când era evident că nu era de justificat), să o legitimizeze (când tot ce se întâmpla era ilegal), să o facă acceptabilă (când era de neacceptat pentru majoritatea creatorilor) și, forțând până la absurd lucrurile, să o „sublimeze” prin detenta pe care o dă actul creator. O asemenea operațiune, prima și unica din istorie, ar fi fost dificilă chiar dacă s-ar fi făcut cu roboți, darmita cu oameni vii, spirite libere și creatori. Și totuși, operația a reușit. De bunăseamă că aceste transformări profunde nu s-au experimentat în România, știut fiind că „mutațiile” ideologico-culturale s-au produs prin export sovietic masiv și forțat. Teoretic, în fața noilor cârmuitori, stăteau două soluții extreme: ca să poată instaura o nouă stare socială, o nouă gândire, o nouă mentalitate și o nouă literatură, trebuia să curețe complet trecutul, să extirpe tot ce nu era (și nimic nu era) conform cu noile cerințe politico-ideologice, asta însemnând și bunuri, dar și oameni. Pe această *tabula rasa*, în continuare, ar fi trebuit produse bunuri cu totul noi, de către oameni cu totul noi. Or, o asemenea operațiune dusă până la capăt era o imposibilitate chiar și pentru cel mai dur și mai optimist dintre ideologii comuniști. În principiu însă, aceasta era calea: obnubilarea cât mai completă a trecutului, dezrădăcinarea, concomitent cu apariția și formarea unui „om nou”, compatibil cu noile realități. Tot ceea ce a început după terminarea războiului și a urmat până la căderea comunismului e reductibil la acest principiu, chiar dacă formele, modalitățile și țintele de moment s-au schimbat în timp.

Pe acest fundal, se poate spune că ceea ce s-a numit cenzura comunistă a avut un rol esențial, atât în perioada de început, cât și în ceea ce a urmat pe parcursul celor peste patruzeci de ani de comunism. Niciodată, în tot acest timp, creația literară și creația în general n-a fost complet liberă, libertatea de exprimare și de creație fiind privite ca unele din cele mai mari pericole la adresa acestui tip de regim totalitar și dictatorial. Dacă în alte zone de influență (politică, socială, economică, administrativă, etc.) se utilizau și alte mijloace de forță, pe tărâm cultural cenzura, dublată de propagandă, a fost primul instrument pus să lucreze în folosul noilor conducători.

Din capul locului trebuie precizat că cenzura, ca instrument în mâna oricărei puteri, n-a fost folosită prima dată nici de către comuniști, nici în

România, aceasta fiind un mijloc folosit de către orice regim totalitar, dictatorial sau de forță din orice timp și din orice loc. Nu e aici locul de a face un istoric al cenzurii, scopul nostru fiind de a sublinia relevanța cenzurii în raport cu tema principală a lucrării, de a stabili modalitățile prin care s-a exercitat și, eventual, eficiența și efectele acesteia în condițiile date.

La modul generic, așa cum figurează în DEX 98, cenzura, în accepțiunea care ne interesează, este un „Control prealabil exercitat, în unele state, asupra conținutului publicațiilor, spectacolelor, emisiunilor de radioteleviziune și, în anumite condiții, asupra corespondenței și convorbirilor telefonice; organ care exercită acest control”. Studiile efectuate asupra cenzurii, mai ales în perioada postcomunistă, din România și din alte părți, au părăsit această definiție seacă, aprofundând și specificizând semnificația acestei practici. În termenii (generici) ai înfruntării dintre două entități, pentru Corin Braga „Conceptul de cenzură definește un anumit tip de relație de putere între două instanțe, o instanță conducătoare, care deține controlul asupra întregii relații, și o instanță condusă, aflată în subordinea celei dintâi”¹. Așadar, se poate vorbi de o tabără dominatoare, care în acest caz era politicul, și o tabără dominată, a celor potrivnici, dar în care regăsim, practic, la acel moment întreaga societate. Și adaugă Corin Braga: „Utilizând pârghiile pe care i le oferă poziția sa dominantă, partea conducătoare își propune să-și impună propriile modele și scenarii explicative și să restricționeze sau să interzică mesajul celeilalte. Acțiunea de prohibire brutală a unei ideologii divergente sau opuse față de ideologia aflată la putere dă conținutul conceptului de cenzură”². O formulă și mai precisă propune Marian Petcu pentru care ”Cenzura este actul oricărei entități politice, religioase, militare ori administrative de a condiționa exprimarea/difuzarea de informații, opinii, idei, în sens mai larg, creații intelectuale, pe care publicul are dreptul să le cunoască, în funcție de valorile pe care aceasta înțelege să le protejeze la un moment dat”³. Importante sunt aici, pe de-o parte, cuprinderea în câmpul prohibitiv, dincolo de informații, idei, opinii, a creațiilor intelectuale (inclusiv cele artistice), iar, pe de altă parte, distincția „pe care publicul are dreptul să le cunoască”, pentru a face separația de ceea ce ar putea fi secrete (de stat, militare, etc.), cu un regim juridic strict reglementat și unanim acceptabil. Cenzura în acest caz ar avea

¹ Caietele Echinox, vol. 4, *Restricții și cenzură*, Editura Dacia, p. 5

² Idem

³ Petcu, Marian, *Puterea și cultura, O istorie a cenzurii*, Cuvânt înainte de Mihai Coman, Polirom, 1999, p 12

menirea de a proteja interesele de securitate ale unei comunități naționale, în opoziție cu un alt fel de cenzura, care ar proteja interese specifice de castă, de partid sau de grup, politice, economice sau de altă natură, definite într-un mod arbitrar. De altfel, acest al doilea tip de interese au căpătat forme variabile în timp. În ordine istorică, după cum spune Paul Caravia, în introducerea cărții dedicată cenzurii *Gândirea interzisă*, „cenzura dobânda un caracter *ideologic*, exprimând acțiunile partinice, ale unei părți dintr-o comunitate, cea deținătoare a puterii, contra libertăților îndeobște acceptate de categoriile oprimate în acest mod”⁴. Mai apoi, cenzura s-a îndreptat, cu mijloace mai brutale sau mai puțin brutale, împotriva unor comunități restrânse ”ori extinsă la un stat și chiar la comunitatea mondială, în unele cazuri (ca exemplu acțiunea Comintern-ului)”⁵. Apogeul a fost atins de către regimurile totalitare din secolul XX când s-a ajuns la practicarea unei cenzuri totale. La o scară și mai largă, acest lucru este susținut de aserțiunea lui Jean-Francois Revel, aceea că „Secolul nostru (*secolul XX – sn*) este unul dintre cele mai sângeroase veacuri ale istoriei, este unic prin amploarea opresiunilor, a persecuțiilor și a exterminărilor”⁶, un secol bântuit de dezinformare și minciună, în care „Cea dintâi dintre forțele care conduce lumea este minciuna”⁷. Mai apoi, trimiterea este și mai clară, deoarece, susține același autor francez, „totalitarismul nu poate trăi fără minciună”⁸. Analizând efectul minciunilor din sfera informațiilor, Piotr Wierzbiecki, în cartea sa *Structura minciunii*, subliniază că, într-un sistem totalitar, informarea se supune următoarelor două directive: „ce trebuie să știe poporul” și „ce nu trebuie să știe poporul”⁹. Semnificativ pentru legătura care există între minciună, cenzură și ideologie este modul în care Jean Francois Revel, în *Cunoașterea inutilă*, definește acest din urmă termen: o ideologie „este o triplă dispensă: dispensă intelectuală, dispensă practică și dispensă morală. Cea dintâi constă în a reține din realitate numai elementele favorabile tezei pe care o susții, ba

⁴ Caravia, Paul (Prof. univ. asociat) - Coordonator Științific, *Gândirea interzisă, Scrieri cenzurate, Romania 1945-1989*, Cuvânt înainte Academician Virgil Cândea, Editura Enciclopedică, București, 2000, p. 17

⁵ Caravia, Paul (Prof. univ. asociat) - Coordonator Științific, *Gândirea interzisă, Scrieri cenzurate, Romania 1945-1989*, Cuvânt înainte Academician Virgil Cândea, Editura Enciclopedică, București, 2000, p. 17

⁶ Revel, Jean Francois, *Cunoașterea inutilă*, Traducere din franceză de Dan C. Mihăilescu, Humanitas, București, p. 8

⁷ Idem, p. 7

⁸ Idem, p. 38

⁹ Preluat din Ficeac, Bogdan, *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*, Prefață de Daniel Barbu, Postfață de Petru Ignat, Editura Nemira, 1999, p. 15

chiar a inventa această realitate, negându-le pe altele, omițându-le, trecându-le cu vederea ori împiedicând accesul la ele. Dispensa practică suprimă criteriul eficacității, elimină valoarea oricărui contraargument. Una din funcțiile ideologiei este și fabricarea explicației care o absolvă. (...) Dispensa morală anulează noțiunile de bine și rău, în ce-i privește pe protagoniștii ideologici sau, mai degrabă, în cazul lor ideologia ține loc de morală.”¹⁰

Că în România cenzura a avut un temei ideologic e fără tăgadă și a fost recunoscut explicit de către cei care o practicau. Cenzorii, ideologii „lumii noi”, nu se mulțumeau doar să obnubileze și să mistifice „lumea veche”, ci încercau, prin toate mijloacele, să inventeze o altă realitate și, odată cu asta, o nouă morală și o nouă literatură. Însă, mai mult decât atât, pentru ei ”Controlul informațiilor este instrumentul folosit în restructurarea concepțiilor, în modificarea concluziilor experienței de viață, în deformarea relațiilor interpersonale, în distorsionarea proceselor imaginative, în recrearea de norme morale și etice, în rescrierea istoriei, în dezvoltarea unor criterii de evaluare, în modelarea sentimentelor”¹¹, susține Bogdan Ficeac, într-unul din primele studii dedicate cenzurii din România. Și conchide același autor: „Controlul informațiilor este instrumentul de bază prin care se creează „omul nou,””¹².

În România, cenzura a jucat în timp roluri diferite și a căpătat forme diferite de manifestare, în funcție de momentul și de locul în care se exercita, de miza urmărită, de ținta de moment și de scopurile mai mult sau mai puțin definite. Din perspectiva cenzorilor, în opinia lui Daniel Barbu, prefațatorul cărții lui Bogdan Ficeac, „Cenzura a jucat, simultan, două roluri: unul pozitiv, acela de a interzice, epura, expurga, și unul negativ, acela de a crea, prin selecție ideologică, un ”front literar”, un ”front istoric”, un ”front științific”. Așadar, funcția majoră a cenzurii a fost, probabil, aceea de a produce noi elite potrivit unui canon ideologic stabilit de suveran”¹³. Primul din aceste roluri s-a exercitat preponderent și brutal în perioada imediat următoare instalării puterii comuniste, cu puseuri și reveniri vremelnice, dictate de interese diferite, confuze uneori, dar cu scopul clar de a decapita cultura română din temelii. Cel de-al doilea rol, de creare a unei noi elite devotate, fidele, disciplinate, rol de selecție și supraveghere, s-a

¹⁰ Revel, Jean Francois, *Cunoașterea inutilă*, Traducere din franceză de Dan C. Mihăilescu, Humanitas, București, p. 199

¹¹ Ficeac, Bogdan, *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*, Prefață de Daniel Barbu, Postfață de Petru Ignat, Editura Nemira, 1999, p. 13

¹² Idem

¹³ Idem, p. 11

exercitat în timp cu intensități diferite și cu ținte schimbătoare. Cert este că, fie prin convertire (trădare – în termenii Anei Selejan), fie prin export, fie prin naștere forțată, această nouă „elită” și-a intrat destul de repede în rol. În oricare dintre cazuri, cenzura n-a fost nici aleatorie, nici întâmplătoare, ci una instituționalizată, devenind politică de partid și de stat, precis reglementată, după cum se va vedea.

Din punctul de vedere al momentului în care se exercită, cenzura era preventivă sau prealabilă, în *amonte*, menită a stabili ce era oportun pentru publicare sau a se elimina ce era considerat inoportun, înaintea publicării. Cenzura în *aval*, *a posteriori*, realizată după publicarea sau finalizarea bunului cultural, avea scopul de a controla și verifica modul în care indicațiile sau directivele autorității erau respectate sau puse în practică¹⁴. Indiferent însă de momentul în care se realiza cenzura, teama de sancțiune sau de represiune, asociată dorinței de a fi și a te exprima în spațiul public, a generat o altă formă, insidiosă și perfidă, de cenzură și anume autocenzura.

De fapt, ca mijloc de coerciție, cenzura n-a acționat niciodată de una singură, instrumentele puterii politico-ideologice comuniste, acționând concertat, fiind propaganda, cenzura și Securitatea. „Dacă Propaganda urmărea schimbarea modului nostru (logico-natural) de a gândi și simți prin documente de partid, în istovitoare ședințe și prelucrări diurne, iar Securitatea, prin torturi fizice și psihice, Cenzura acționa direct asupra intelectului, pe care îl bloca ori deturna lent spre scopuri direcționate, în zone de reflecții împrumutate ori elaborate contrafăcut”¹⁵, spune Marin Radu Mocanu în cartea sa *Cenzura comunistă*. Cât privește propaganda, ca practică asociată ideologiei comuniste, Nicolae Manolescu este categoric în privința eficienței acesteia, afirmând că: „Occidentul a câștigat, în epoca postbelică, toate războaiele cu Uniunea Sovietică, mai puțin unul: acela propagandistic”¹⁶. Și adaugă autorul, în același context: „Mari federații sindicale internaționale, organizațiile mondiale pentru sănătate sau mediu, Congresul Mondial al Păcii au intrat sub control sovietic și au difuzat idelile Moscovei în toată lumea”¹⁷. Cu privire la cenzură, dincolo de aparenta inocență a mutilării unui text, în spate acționa un brutal aparat de represiune, distrugător de vieți și de destine. Referindu-se la vremuri foarte bine

¹⁴ Petcu, Marian, *Puterea și cultura, O istorie a cenzurii*, Cuvânt înainte de Mihai Coman, Polirom, 1999, p. 15

¹⁵ Mocanu, Radu Marin, *Cenzura comunistă* (Documente), Editura Albatros, București, 2001, p. 7

¹⁶ Manolescu, Nicolae, *Decalogul criticii literare*, Ed. Aula, Ediție îngrijită de Al. Cistelean, 2005, p. 55, în articolul *Recviem pentru comunism*, România literară, nr. 30/2-8 august 1995

¹⁷ Idem

cunoscute și la mijloace de convingere forțată, criticul Gheorghe Grigurcu mărturisește că: „aceste măsuri de constrângere erau de două feluri. Pe de o parte era cenzura, care funcționa mai abtirit după ce a fost desființată formal (deci trecută într-o discreție care o făcea și mai perfidă), pe de altă parte, se manifestau măsurile de represiune administrativă față de indezirabili, care mergeau pînă la arestare, la condamnarea la închisoare, după cum se știe prea bine.”¹⁸. Fără o legătură strânsă între propagandă și cenzură și fără o acțiune concertată a celor două, ideologia nici n-ar fi putut să aibă succes. La acestea se adăugau măsurile de forță ale Securității „Îmbinarea perfectă dintre cenzură și propagandă - „fără o formă de cenzură, propaganda în înțeles strict, nu este posibilă”¹⁹ - și-a găsit în România un spațiu prielnic din cauza sistemului de represiune pus la punct de instituțiile politice de stat”²⁰, susține și Marian Petcu.

Aparatul represiv și Securitatea în special a fost implicat activ în viața culturală a României și la aplicarea eficientă a cenzurii, la crearea unei presiuni continue, la eliminarea elementelor dușmănoase și incorigibile și la convertirea ideologică forțată a întregii societăți. Stau dovadă, pe de-o parte, mărturiile, uneori post-mortem ale victimelor, pe de altă parte, dezvăluirile din arhivele Serviciului Român de Informații (adunate, fie și selectiv, în *Cartea Albă a Securității*) și care vorbesc despre tratamentul și atenția de care se bucura lumea literaturii și culturii din partea Securității (după cum se va vedea). Același lucru îl dezvăluie și arhivele rusești (care a fost modelul inspirator al practicilor represive din țara noastră), prin dezvăluirile Tatiane Podvailova în lucrarea *Problemele controlului asupra informațiilor în contextul politicii represive a Kremlinului și a partidelor comuniste din Țările Europei de Est, (1949, 1953)*, publicată în *Analele Sighet* 7, 1999: „Tocmai organele securității statutului împreună cu conducerea superioară de partid (CC al PC(C)US considera că „activitatea organelor securității statului a constituit unul dintre cele mai importante mijloace de control a vieții sociale din țările acestei zone și de înfăptuire a blocadei informațiilor și cu comitetele lor locale au realizat controlul informațiilor, destinate străinătății sau sosite de peste graniță; țineau în mâinile lor cenzura, efectuau controlul corespondenței populației cu străinii, a contactelor cu aceștia, bruiiau emisiunile de radio din Europa de Vest și organizau propriile

¹⁸ Grigurcu, Gheorghe, Alexandru, Laszlo, Pecican, Ovidiu, *Vorbind*, Ed. Limes, Cluj-Napoca, 2004, p. 206

¹⁹ Lippman, Walter *Public opinion*, Harcourt Brace, New York, 1992

²⁰ Petcu, Marian, *Puterea și cultura, O istorie a cenzurii*, Cuvânt înainte de Mihai Coman, Polirom, 1999, p. 18

contraemisuni, efectuau periodic „curățirea” bibliotecilor de „literatura dușmănoasă”²¹.

În aceeași ordine de idei, despre cenzura sau despre alte mijloace subversive sau diversioniste de instalare a comunismului s-a scris destul de puțin, la modul sistematic, mai ales în primii ani după 1989. Aceasta, probabil, pentru că nimeni nu avea îndemn la acel moment, celebrând abolirea cenzurii și opresiunii, pe de-o parte, pe de altă parte, mărturiile personale nu erau suficiente pentru o cercetare de profunzime, în lipsa actelor oficiale și a documentelor de arhivă. Pe măsură ce acestea și-au făcut, cu greutate, apariția, au început să apară studii, mai mult sau mai puțin sistematice sau complete într-un domeniu sau altul.

În acest sens, mi se pare semnificativ un document, intitulat *Directivă specială pentru implantarea comunismului în imperiul KGB*, emis la Moscova în 2 iunie, 1947 și purtând indicativul *Strict secret*. Documentul, adresat conducerii comuniste de la Varșovia, dar în egală măsură și celorlalte țări din blocul comunist, păstrat și descoperit printr-o șansă, redactat în 45 de puncte, spulberă orice îndoieli cu privire la modul uimitor de precis, premeditat, subversiv și diversionist prin care s-a instalat „imperiul KGB” în Țările Europei de Răsărit. Din documentul de mare valoare istorică, am selectat, ilustrativ câteva puncte cu trimiteri culturale: „34. Trebuie acordată o atenție deosebită bisericilor. Activitatea cultural-educativă trebuie altfel dirijată ca să rezulte o antipatie generală împotriva acestora. E necesar să fie puse sub observație tipografiile bisericesti, conținutul predicilor, cântecelor, al educației religioase (...)”; 35. Din școlile elementare, dar mai ales din licee și facultăți trebuie să fie înlăturați profesorii care se bucură de popularitate. (...) Cu ocazia predării istoriei nu trebuie amintit care dintre domnitori a servit sau nu binele țării, ci trebuie arătată mișelia regilor și lupta poporului asupra. În școlile de specialitate trebuie introdusă specialitatea îngustă”; „37. Pe plan local este interzisă apariția unor opere despre acei băștinași care înainte de revoluție și în perioada celui de-al doilea război mondial au trăit la noi”; „44. Cei care lucrează în diferite funcții trebuie să fie schimbați și înlocuiți cu muncitori cu cea mai mică pregătire profesională, necalificați”; „45. Trebuie ca la facultăți să ajungă cu prioritate cei care provin din cele mai joase categorii sociale, cei care nu sunt interesați să se perfecționeze la nivel înalt, ci doar

²¹ Caravia, Paul (Prof. univ. asociat) - Coordonator Științific, *Gândirea interzisă, Scrieri cenzurate, România 1945-1989*, Cuvânt înainte Academician Virgil Cândea, Editura Enciclopedică, București, 2000, p. 37

să obțină o diplomă”²². Lecturând această directivă ultrasecretă, avem explicația oficială a dispariției de la catedră, din spațiul public și cultural a elitei românești și a invaziei nonvalorilor. Pe de altă parte, se va putea constata ducerea la îndeplinire sânguincioasă, punct cu punct, a directivei moscovite de către executanții din țară.

O cenzură instituționalizată

În România postbelică, primele forme de cenzură instituționalizată apar încă din pragul încheierii războiului, prin Decretul-Lege nr. 364 din 2 mai 1945, semnat de Regele Mihai în baza articolului 16 din Convenția de Armistițiu, privind înființarea Comisiei Ministerului Propagandei. La art. II se arată: ”Comisia va întocmi liste de toate publicațiile periodice și neperiodice apărute de la 1 Ianuarie 1917 până la 23 August 1944 cuprinzând idei legionare, fasciste, hitleriste, șoviniste, rasiste sau pasagii dăunătoare bunelor relații ale României cu Națiunile Unite”²³. Legea, cuprinzând instrucțiuni pentru edituri, liste de nume și sancțiuni, apărută în temeiul unui tratat internațional, a constituit un bun pretext. Ea deschidea calea pentru abuzurile de mai târziu, de care va profita din plin puterea sovietică la ordinul express al lui Stalin, care va implementa modelul sovietic în toate statele răsăritene din sfera ei de influență. „Instaurarea comunismului în România, în primii ani după război, s-a făcut sub atenta îndrumare și supraveghere a „consilierilor”, trimiși de la Moscova în acest scop”²⁴, afirmă și Bogdan Ficeac. În privința cenzurii, inițial a funcționat ca una de natură militară, după regulile impuse de sovietici, apoi s-a trecut la înființarea unor instituții noi, de aceeași inspirație străină. Astfel, prin Decretul 214 din 23 mai 1949, vechea Direcție a Presei și Tipăriturilor din cadrul Ministerului Artelor și Informațiilor, considerată necorespunzătoare, se transformă în Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor (DGPT), care va funcționa direct pe lângă Consiliul de Miniștri al Republicii Populare Române. O instituție dedicată cenzurii și care într-o activitate de aproape treizeci de ani își va câștiga o înfricoșătoare faimă și un trist renume. Dintre atribuțiunile noii instituții, stabilite prin Decretul nr. 218/1949, sunt de reținut următoarele:

²² *Agresiunea comunismului în România*, Volumul I, Documente din Arhivele secrete: 1944 – 1989, Ediție îngrijită de Dr. Gh. Buzatu și Mircea Chiritoiu, Ed. Paideia, 1998, p. 76-79

²³ Caravia, Paul (Prof. univ. asociat) - Coordonator Științific, *Gândirea interzisă, Scrieri cenzurate, Romania 1945-1989*, Cuvânt înainte Academician Virgil Cândea, Editura Enciclopedică, București, 2000, p. 25

²⁴ Ficeac, Bogdan, *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*, Prefață de Daniel Barbu, Postfață de Petru Ignat, Editura Nemira, 1999, p. 33

autoriza apariția oricăror tipărituri, ziare, reviste, programe, afișe, tipărirea cărților de tot felul din Capitală și provincie; autoriza difuzarea cărților, filmelor, precum și importul și exportul de hârtie, cărți sau obiecte de artă; nu în ultimul rând, reglementa condițiile de funcționare a librăriilor, anticariatelor, bibliotecilor publice, depozitelor de ziare²⁵. Astfel începea odiseea mutilării culturii române. O lună mai târziu, prin Hotărârea nr. 612 a Consiliului de Miniștri din 22 iunie 1949, se aduc precizări. La art. 2, pct. 3 din decret se arată că Serviciul de prese și tipăriturilor „propune autorizarea de apariție pentru ziare, reviste, orice alte tipărituri din țară cu excepția cărților literare, științifice, etc. Acordă „bun de imprimat” pentru aceste tipărituri și ia măsurile necesare pentru respectarea condițiilor legale de imprimare. Ține evidența presei și tipăriturilor din țară și execută prin organe proprii controlul tipografiilor, imprimeriilor, propunând sancționarea acestora în cazul de nerespectare a dispozițiilor legale”²⁶. Sunt trecute astfel sub un control strict, la cheremul noii puteri comuniste, toate publicațiile periodice, dar și tipografiile. Cărțile fac obiectul altui punct din decret, respectiv punctul 5, alocat Serviciului autorizării cărților, care „autorizează apariția și difuzarea cărților literare, științifice, etc. și ia măsuri pentru nerespectarea condițiilor legale de apariție și răspândire a lor. Propune și ia măsuri pentru sancționarea abaterilor de la aceste dispozițiuni”²⁷. Odată cu această hotărâre, se trimit instrucțiuni privind activitatea birourilor din provincie, care reglementează funcționarea cenzurii la nivel local, cu referiri la presă, difuzarea presei și cărții, controlul bibliotecilor, școlilor, universităților, căminelor culturale, emisiunilor de știri, etc. După cum se poate constata, nimic nu este lăsat la întâmplare, nimic nu trebuia scăpat de sub control. Dincolo de aceste articole de lege și instrucțiuni de uz intern, purtând ștampila de „strict confidențial”, se afla zelul cenzorilor, priceperea sau nepriceperea acestora, nivelul lor de îndoctrinare ideologică. Cenzura brutală exercitată în acești primi ani, când eficientă, când hazlie, a reușit să fie tragică prin efectul de măcel pe care l-a produs în chioșcurile de ziare, librării sau biblioteci.

În această formă de reglementare, DGPT a funcționat până în 1954 când Consiliul de Miniștri emite Hotărârea nr. 267 din 23 februarie, menită a stabili sarcinilor și organizarea Direcției, pe potriua noilor realități și

²⁵ Idem, p. 40

²⁶ Idem, p. 42

²⁷ Ficeac, Bogdan, *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*, Prefață de Daniel Barbu, Postfață de Petru Ignat, Editura Nemira, 1999, p. 43

directive. Atribuțiile date prin noul act normativ privesc exercitarea funcției de bază, aceea de a controla conținutul și conținutul politic al ziarelor, revistelor, cărților, etc, dar și al emisiunilor de radio și televiziune, stații de amplificare, producția teatrală, etc²⁸.

Odată cu noile transformări din optica conducerii de partid, DGPT este considerată instituție depășită, și astfel, prin Decretul Consiliului de Stat al Republicii Socialiste România nr. 53 din 30 mai 1975, se înființează Comitetul pentru Presă și Tipărituri, organ aflat sub conducerea CC al PCR și al Consiliului de Miniștri. Formulările par să se fi mai estompat, Comitetul având sarcina de a preveni publicării și difuzării materialelor care, conform legii, erau nepublicabile sau de înregistrare în condițiile legii a autorizațiilor a ziarelor, revistelor sau altor publicații periodice. În orice caz, acele atribuții privind cenzura directă sunt dispersate, semn clar al schimbării de atitudine și de metode. Doi ani mai târziu, de fapt, prin Decretul nr. 427 din 1977, Comitetul de Presă pentru Tipărituri va fi desființat când, la modul declarativ și oficial, s-ar putea spune că și cenzura a fost desființată. Nu întâmplător, în același an, prin Hotărârea CC al PCR din 29 iulie 1977, se înființează Consiliul Culturii și Educației Socialiste (CCES) care va prelua controlul. Referitor la subiect, un an mai târziu, într-un document al CCES se precizează că „organele colective și cadrele de conducere, comuniștii, toți lucrătorii din redacții, edituri, case de filme, teatre, alte instituții de artă și cultură să-și asume efectiv întreaga răspundere pentru conținutul și orientarea manuscriselor, articolelor, scenariilor, pieselor de teatru și celorlalte lucrări date în producție și difuzate public (...) pentru îndeplinirea în cele mai bune condițiuni a sarcinilor decurgând din documentele de partid”²⁹. Așadar, cenzura nu se va mai face prin decrete de lege, broșuri și liste secrete de publicații și cărți interzise, ci într-un mod rafinat, deghizat și pervers. În noile condiții, responsabilitatea este pasată, în principal, conducătorilor acelor instituții cu răspundere în domeniul difuzării informațiilor și al cărții, care se transformă ei în cenzeni sui-generis. Pe de altă parte, se insinuează și se induce o politică de autocontrol și autoreglaj, ceea ce conduce către un mecanism de autoconvingere și autocenzură, până la urmă.

²⁸ Idem, p. 34

²⁹ *Arhiva Ministerului Culturii și Cultelor, Direcția literaturii și publicațiilor, dosar II/2/1978, 7.7., preluat din Mocanu, Marin Radu, Scriitorii și puterea, Documente, Editura Ideea Europeană, 2006, p. 10*

Scriitorii vor trebui să învețe să accepte condițiile și îndrumările sugerate de conducerea superioară de partid și de către Nicolae Ceaușescu în mod direct. Pentru a fi publicați, în mod schematic, aveau două opțiuni: fie abordau acele subiecte și modalități ce erau pe plac partidului și, se înțelege, cenzorilor, acestea nemaitrebuind cenzurate, fie evitau sau estompau subiectele controversate sau neagreate, în caz contrar trebuind să se „lupte”, să negocieze, să târguiască cu cenzorii, în cazul cel mai fericit, să se înțeleagă cu ei. În sensul acesta, sugestivă mi se pare împărțirea scriitorilor, după o idee, se pare, a lui Ion Cristoiu, în „albi” și „roșii”, subliniată, la rândul său de Nicolae Manolescu: „Roșiii” fiind scriitorii devotați oficialității comuniste, „albi” erau aceia care îi rezistau. Era vorba de o rezistență în forme specifice, literare, nu de o dizidență³⁰ - N. Manolescu *Albii și roșiii*, România literară, nr. 29/26 iulie-1 august 1995, p.53 din *Decalogul criticii literare*). O a treia categorie, a dizidenților, nu intra în acest joc, unii aflându-se sub interdicție, iar alții, în exil.

Metamorfozele cenzurii

Dar cum funcționau efectiv mecanismele cenzurii, așa cum e reflectat fenomenul din documentele cenzurii? Primele efecte ale ciuntirii culturii române apar în urma Decretului din 1945, în al cărui mecanism de aplicare Doru Radosav, actual director al Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca, sesizează patru funcțiuni: primul era întocmirea listelor de cărți interzise (pe tematica menționată), urmată scoaterea și predarea acestor cărți Prefecturilor sau Depozitului Oficial de hârtie pentru a fi distruse; o altă funcțiune era depozitarea pentru restrângerea sau supravegherea accesului la aceste publicații în cadrul bibliotecilor cu Depozit legal; în sfârșit, măsurile punitive (amenzi sau detenție) pentru cei care nu respectau legea.³¹ Tematica acestei prime serii de cărți prohibite este cunoscută, aici de interes fiind scrierile literare și filozofice naționalist-creștine, printre autori numărându-se Nichifor Crainic, N. Davidescu și alții. Seria a doua, cuprinsă în broșura intitulată „Publicații scoase din circulație până la 1 iunie 1946”, spre deosebire de prima ediție care totaliza 616 titluri, este mult mai completă și cuprinde cărți în limba

³⁰ Manolescu, Nicolae, *Albii și roșiii*, din România literară, nr. 29/26 iulie -1 august 1995, din volumul *Decalogul criticii literare*, Ed. Aula, Ediție îngrijită de Al. Cistelean, 2005, p.53

³¹ Costea, Ionuț, Kiraly, Istvan, Radosav, Doru, *Fond special. Fond „S” Special*, Contribuții la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România, Studiu de caz. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 68

română (762 titluri), italiană (243), franceză (111 titluri), etc³². O dovadă certă a modului în care se lucra este însă cartea numită „Publicațiile interzise până la 1 mai 1948”, din care, întâmplător, probabil, s-a păstrat un exemplar, republicat de Victor Frunză în 2003, sub titlul „Cartea cărților interzise”. Din prefața, nesemnată, a acestui volum de peste 500 de pagini aflăm date și despre edițiile anterioare: „Prima listă a publicațiilor interzise a apărut în Martie 1945, în Monitorul Oficial, în baza art. 16 al Convenției de Armistițiu. La 1 iulie 1946, Ministerul Informațiilor a publicat o broșură de 156 pagini care conținea aproximativ 2.000 de titluri de cărți interzise în limbile română, maghiară, franceză, germană, italiană”³³.

Noua carte invocată dovedește că râvna cenzorilor nu cunoștea margini și de la cărți de factură ideologică se ajunge încet-încet la miezul culturii române. „Cu volumul de față această operațiune îmbracă un caracter mai vast, lista publicațiilor interzise în diferite limbi atingând cifra de cca. 8.000 titluri, în care se cuprind și toate titlurile publicate anterior”, se arată în aceeași prefață³⁴. Plusul de 6.000 de titluri este rezultat din „munca dusă de Serviciul Edituri și Control al Direcțiunii Literare din Ministerul Artelor și Informațiilor în intervalul 1 Dec. 1947 – 1 Mai 1948”³⁵. Printre autori cu lucrări interzise în 1948 îi regăsim pe : Ion Agârbiceanu, Lucian Blaga, Șerban Coiculescu, Emil Cioran, Al. Ciorănescu, Ovid Densușianu, Mircea Eliade, Vintilă Horia, Panait Istrati, Adrian Maniu, Gib Mihăescu, Ion Pillat, Petre Pandrea, Cezar Petrescu, Sextil Pușcariu, Liviu Rebreanu, C. Noica, Aron Cotruș, Mihail Sorbul, Carmen Sylva, Radu Tudoran, Paul Zarifopol, Ov. Papadima, C. Rădulescu-Motru și mulți alții, dar și pe Miron Radu Paraschivescu sau Mihail Ralea, scriitori agreeți de stânga comunistă. Argumentele prezentate în aceeași prefață nu mai ascund realitatea: sub pretextul, tot mai slab, al interzicerii unor publicații fasciste, își arată colții adevărata cenzură ideologică comunistă și scopul final al acesteia, distrugerea sau izolarea cărților periculoase: „Lupta pentru curățirea sectorului cultural de toate aceste publicațiuni fasciste și pro-fasciste, publicațiuni care în fond caută să apere și să justifice exploatarea omului de către om, nu va lua sfârșit decât atunci când ele nu vor mai exista decât în câteva biblioteci

³² Idem, p. 70

³³ *Cartea cărților interzise*, Editura Victor Frunză – reproduce în ediție anastatică volumul *Publicațiile interzise până la 1 Mai 1948*, apărut în București, 1948, Ediția a II-a, Editura Victor Frunză, București, 2003, p. 10

³⁴ Idem

³⁵ Idem

(...)”³⁶. Iar trimiterea este fără echivoc: „În literatura dintre cele două războaie, burghezo-moșierimea a cultivat cu predilecție tema ponegririi primei Țări Socialiste, a Uniunii Sovietice”³⁷.

Un moment important în orientarea politicii culturale și, implicit, a cenzurii îl va constitui articolul ideologului comunist Leonte Răutu, membru al Comitetului Central al PMR, publicat în *Lupta de clasă*, nr. 4/1949, intitulat „Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez în științele sociale”. După ce acaparase deplin puterea politică și economică, comunismul din România dorea o autoritate totală în domeniul cultural și științific și transformarea acestora în instrumente ideologice. Ținta era decuplarea definitivă a culturii române de cea europeană și subordonarea ei modelului sovietic. Leonte Răutu milita pentru o cultură ”proletară ca fond și națională ca formă”³⁸, făcând o confuzie evidentă a valorilor culturale cu valorile ideologice. Reperele propuse sunt Lenin, Stalin, A. Jdanov, Ana Pauker, Gh. Gheorghiu-Dej, tonul directivei este categoric, cu o retorică imperativă: „Înarmați cu teoria marxist-leninistă și cu experiența oamenilor științei și culturii din Uniunea Sovietică, să ducem un război necruțător împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez, un război necruțător împotriva ploconirii în fața culturii occidentale, imperialiste, un război necruțător împotriva oricărei influențe ale ideologiei burgheze în rîndurile noastre”³⁹. La tematica deja știută a cărților interzise, se adaugă altele noi, precum cea naționalistă, cea cosmopolită (cu un spectru larg de acoperire), cea religioasă și altele. Apar instrucțiuni noi în aplicarea cenzurii, precum cele descoperite de Doru Radosav în arhiva Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj-Napoca, care arată o structurare a interdicției din biblioteci, pe trei nivele: „Un prim nivel este cel referitor la *biblioteca interzisă*, care ”nu poate fi consultată de nimeni, fără aprobarea unor foruri ce se vor stabili mai târziu”. Al doilea nivel este cel configurat de *biblioteca documentară*, care poate fi consultată de personalul științific al universității și de studenți, ”cu

³⁶ *Cartea cărților interzise*, Editura Victor Frunză – reproduce în ediție anastatică volumul *Publicațiile interzise până la 1 Mai 1948*, apărut în București, 1948, Ediția a II-a, Editura Victor Frunză, București, 2003, p. 11

³⁷ Idem, p. 9

³⁸ Costea, Ionuț, Kiraly, Istvan, Radosav, Doru, *Fond special. Fond „S” Special*, Contribuții la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România, Studiu de caz. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 77

³⁹ Idem, p. 79

recomandarea profesorilor respectivi”. Al treilea nivel este acela al *bibliotecii libere*, care este și el supus unor restricții pe criterii aleatoare (...)”⁴⁰.

Un val masiv de interzicere și cenzurare se va produce după moartea lui Stalin din 1953 și apoi după Congresul al XX-lea al PCUS din 1956, fapt ce va produce o serie de liste și cataloage cuprinzând cărți interzise. Iar dacă acest tip de cenzură contribuia la izolare și ideologizare, cenzura în *amonte*, agresivă și complet politizată, „tăia în carne vie” pe motive de orientare greșită „o serie de materiale apărute nu au putut fi publicate pentru că aveau un conținut tendențios (...), acestea vizau probleme și principii ale statului, activiști de partid, conducători de stat” sau din lipsă de implicare, pasivitate față de îndemnul partidului, „altă parte din aceste materiale erau complet desprinse de realitate, caracterizându-se printr-un apolitism total”⁴¹, cum dezvăluie documentele de arhivă scoase la lumină de Marin Radu Mocanu.

Așa cum reiese cu claritate, cenzura viza, deopotrivă, și cititul și scrisul. În privința scrisului, pe de-o parte, era scrisul militant din periodice, cenzurat „la sânge”, pe de altă parte, era scrisul literar, ideologizat, tipizat, iar cenzura se orienta în funcție de aceste tipare, scheme, ce răpeau scrisului orice urmă de verosimilitate și de valoarea literară. Importante pentru puținele apariții editoriale din acești ani erau doar aderența politică a vechilor și noilor scriitori la noile realități și nivelul de pregătire ideologică și vigilența cenzorilor. Un simplu exemplu, ilustrativ pentru cenzura din presă: un raport al cenzurii⁴² arată că în perioada septembrie 1949 – ianuarie 1950 s-au efectuat 1411 cenzuri și corecturi, repartizate astfel: *Adevărul* – 527, *România liberă* - 121, *Scânteia tineretului* – 59, *Samd*. Până și *Scânteia*, organul de presă al partidului, avea 21 de cenzuri. În privința literaturii, lucrurile erau mai complicate: „Destul de greu adaptabili la noua politică culturală, scriitorii, artiștii, mai cu seama cei formați în perioada interbelică, sunt chemați tot mai des la ordin de către activiștii (a)culturali, care raportau forurilor politice superioare că „situația ce s-a creat la Uniunea Scriitorilor aruncă o lumină puternică asupra unor greșeli grave ale aparatului de partid cât și ale oamenilor trimiși să muncească la Uniune”⁴³. Cenzura aștepta să

⁴⁰ Costea, Ionuț, Kiraly, Istvan, Radosav, Doru, *Fond special. Fond „S” Special*, Contribuții la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România, Studiu de caz. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 83

⁴¹ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond Comitetul pentru Presă și Tipărituri, dosar 6/1952, f. 24; preluat din Mocanu, Marin Radu, *Literatura română și cenzura comunistă (1960-1971)*, Ed. Albatros, București, 2003, p. IX

⁴² Ficeac, Bogdan, *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*, Prefață de Daniel Barbu, Postfață de Petru Ignat, Editura Nemira, 1999, p. 57

⁴³ Mocanu, Radu Marin, *Cenzura comunistă (Documente)*, Editura Albatros, București, 2001, p. 19

găsească în literatură întruchiparea standard a comunistului, dar găsea de multe ori ca „un personaj șters”⁴⁴, care „nu este arătat în acțiune”⁴⁵, și care „nu reușește să mobilizeze masele și să le convingă”⁴⁶. Atunci când personajele corespundeau canoanelor ideologice, nu convenea „atmosfera apăsătoare, tristă”⁴⁷, neconformă preceptelor „realismului socialist”. În privința țărânimii, cenzura era nemulțumită că „schițele care tratează viața noua țărânimii noastre se opresc la lucruri neesențiale, la aspecte accidentale”⁴⁸ și că „toate aceste schițe prezintă realitatea noastră în culori sumbre, se opresc la cazuri cu totul întâmplătoare, care nu sunt tipice pentru societatea noastră”⁴⁹. În viziunea cenzurii, nici intelectualul ca personaj nu e corect tratat de către noua literatură, „fiind de formație mic-burgheză”, este un neadaptat ce se pierde „în haosul contradicțiilor sale interne”⁵⁰, cu toate că este îndrumat de comuniști, care, la rândul lor, nu reușesc să „convingă” masele. O altă problemă spionoasă a literaturii este colectivizarea. Cenzorii spun, într-o notă la nuvela „Cei din urmă” de Ion Băieșu, că „Greșit politic este prezentarea și acțiunea de colectivizare totală (...). Este cu totul greșit ca într-un moment critic când țărâni (...) nu vor să facă cereri, chiaburul să reușească să strângă aceste cereri, el devenind principalul element în mobilizarea individualilor pentru colectivă”⁵¹. Iată că nici excesul de zel și exagerările noilor literați nu dădeau bine la cenzură, ei înșiși ajunși să potolească elanul „revoluționar” și lipsa de verosimilitate a noilor creații. În continuare se arată că ”Personagiile nuvelei au nume cu totul nepotrivite. Secretarul de partid se numește Trancă, președintele sfatului popular Piscică, un colectivist membru B.O.B. bețiv, se numește Carcalete”, iar nota conchide: „Considerăm că nuvela nu poate primi bun de tipar”⁵².

⁴⁴ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond *Comitetul pentru Presă și Tipărituri*, dosar 45/1959, f. 3, preluat din Mocanu, Radu Marin, *Cenzura comunistă* (Documente), Editura Albatros, București, 2001, p. 20

⁴⁵ Idem

⁴⁶ Idem

⁴⁷ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond *Comitetul pentru Presă și Tipărituri*, dosar 35/1958, f. 26, preluat din Mocanu, Radu Marin, *Cenzura comunistă* (Documente), Editura Albatros, București, 2001, p. 20

⁴⁸ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond *Comitetul pentru Presă și Tipărituri*, dosar 35/1958, f. 1910, preluat idem

⁴⁹ Idem, dosar 35/1958, f. 194

⁵⁰ Idem, dosar 44/1959, f. 11

⁵¹ Idem, dosar 95/1959, f. 3, p. 185

⁵² Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond *Comitetul pentru Presă și Tipărituri*, dosar 95/1959, f. 3, preluat din Mocanu, Radu Marin, *Cenzura comunistă* (Documente), Editura Albatros, București, 2001, p. 185

Acest tip de politică literară, rigid, schematic, ideologizat, exercitat în perioada realismului socialist, va subția producția de carte și va goli de conținut actul de creație. Puține cărți din perioada „obsedantului deceniu” au reușit și reușesc să supraviețuiască din punct de vedere artistic și, în și mai mică măsură, din punct de vedere moral.

Trecând de etapa dogmatismului întunecat, schimbându-se politica culturală, cenzura își va schimba și ea metodele. Pe de-o parte, se produce o „deschidere” a bibliotecilor, atât pentru interior, cât și pentru cartea străină, pe de altă parte, se produce o liberalizare, o deschidere în privința scrisului, cu bunăștiință și cu acordul partidului. Însă, cel puțin în ce privește accesul la cultură „Explozia” sesizată nu este decât o iluzie. Biblioteca, spațiu de regenerare și modelare a unor atitudini civice, este instrumentalizată cu „discreție” de către puterea politică”, spune Ionuț Costea⁵³. Dincolo de ce se spune și uneori ce se scrie, este de reținut și ce spun cenzorii acestei perioade, care le este optica și care le sunt realizările. Într-un raport din 1962 al Direcției literatură al DGPT se arată că: „Intelectualitatea de formație veche a continuat să adere la politica partidului și s-a ajuns astăzi ca intelectualitatea, în totalitatea ei, să contribuie la realizările statului nostru”⁵⁴. În spiritul noilor vremuri, în optica cenzurii „oamenii de știință, inginerii, tehnicienii, oamenii de cultură, scriitorii, artiștii, pretutindeni unde sunt, la locul de muncă, nu numai că acceptă politica partidului, dar o consideră ca pe o necesitate vitală în munca lor de creație”⁵⁵. Iar dacă această armonie poate părea suspectă, de-a dreptul surprinzătoare poate părea atenție acordată politicului a acelorași cenzori, așa cum rezultă ea din rapoarte ale anului 1969, în plină „liberalizare” a creației. „Noi nu ne orientăm numai după autori, ci despre ce scriu; dacă o lucrare din punct de vedere politic este greșită, să ne sesizăm”⁵⁶. Mai mult de atât: „principalul e conținutul politic – se exprimă unul din cenzorii șefi. Trebuie să ni se pună un semn de întrebare în cazul unor absențe îndelungate a semnăturilor.

⁵³ Costea, Ionuț, Kiraly, Istvan, Radosav, Doru, *Fond special. Fond „S” Special*, Contribuții la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România, Studiu de caz. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 96

⁵⁴ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond *Comitetul pentru Presă și Tipărituri*, dosar 39/1962, f. 16, preluat din Mocanu, Marin Radu, *Literatura română și cenzura comunistă (1960-1971)*, Ed. Albatros, București, 2003, p. IX

⁵⁵ Idem

⁵⁶ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond *Comitetul pentru Presă și Tipărituri*, dosar 71/1969, f. 820, preluat din Mocanu, Marin Radu, *Literatura română și cenzura comunistă (1960-1971)*, Ed. Albatros, București, 2003, p. XX

Fermitatea noastră la semnături ține de orientarea politică (...). Munca noastră e politică, trebuie să stăm pe o poziție politică clară”⁵⁷.

Exemple de intervenții punctuale ale cenzurii există și ar putea fi și mai multe în măsura în care arhivele sunt organizate și permit asta. Astfel, referatul Direcției Generale pentru Presă și Tipărituri, din 20.V.1961, purtând indicativul U. 54, referitor la romanul *Risipitorii* al lui Marin Preda (Editura pentru Literatură) consemnează, printre altele: „Modificări necesare: Din roman nu reiese că demascarea grupului fracționist a fost o măsură de primă importanță, luată de însăși conducerea partidului. Rezultă că partidul ar fi fost sesizat de manifestările ”devierii de dreapta” în primul rând datorită unor informații întâmplătoare de pe teren (...)”⁵⁸. Se înțelege că aceste modificări s-au făcut ca romanul să poată să apară. Într-o altă notă a DGPT (U. 83, Lista nr. 13 – Intrat la 2.IV.1963 - poziția 7), la romanul *Drum fără întoarcere* al lui Tudor Popescu (Editura Tineretului) se face observația că „Deși se vorbește mult de preocupările tinerilor de pe șantier, în roman nu se arată nici o acțiune organizată de UTM, nici în momentele cele mai grele: incendiul, nereușita primelor încercări la elaborarea cauciucului, mesajele cifrate interceptate, etc”⁵⁹. Iată și o notă secretă (cum erau toate de fapt), din 10.V.1966, a aceleiași instituții la placheta *Călcâiul vulnerabil* al Anei Blandiana: ”Protestul vehement al poetei împotriva conformismului și compromisurilor celor mulți, împotriva celor care tac, acceptă și le e frică, deși dau impresia mulțumirii, este însoțit de sentimentul mândriei rănite, al neputinței, al durerii”⁶⁰. În final se consemnează că „Volumul nu poate primi „bun de tipar,”⁶¹.

Se înțelege că nici presa literară nu era scutită de cenzură. Astfel, din documentul DGPT intitulat *Notă asupra unor intervenții efectuate în „Gazeta literară” și „Luceafărul” în cursul lunii decembrie 1967*, referitor la *Gazeta literară* nr. 51/1967, reținem două consemnări. O intervenție viza un așa-zis atentat la podoare: „*Întâlnire cu Mona Lisa* de Petre Popescu, scrisă în urma unei recente călătorii a autorului în Franța, avea în centrul ei relatarea unei aventuri erotice cu o franțuzoaică care i se impusese prin asemănarea cu celebra pictură”⁶², inacceptabilă în opinia cenzorilor.

⁵⁷ Idem, f. 93

⁵⁸ Mocanu, Marin Radu, *Literatura română și cenzura comunistă (1960-1971)*, Ed. Albatros, București, 2003, p. 16

⁵⁹ Idem, p. 34

⁶⁰ Mocanu, Radu Marin, *Cenzura comunistă (Documente)*, Editura Albatros, București, 2001, p. 252

⁶¹ Idem

⁶² Mocanu, Marin Radu, *Literatura română și cenzura comunistă (1960-1971)*, Ed. Albatros, București, 2003, p. 236

Cealaltă țintă o gravă problemă de orientare: „Articolul *Anti-Isarlîk* de Al. Ivăsiuc dezvoltă ideea principală că coordonată a spiritualității noastre o constituie lupta pe care creatorii, istoricii români au dus-o permanent împotriva a tot ceea ce înseamnă „isarlîk”, adică spiritul balcanic, lumea orientală, ancorarea într-un prezent imediat, lipsit de perspectivă istorică. Se arată că izbânzile literaturii românești, linia majoră a întregii noastre spiritualități, au fost obținute numai prin contactul cu occidentul, în opoziția cu „balcanismul”⁶³. Finalitatea a fost că „La semnalarea noastră, aceste materiale au fost eliminate din număr”⁶⁴.

Unele creații românești au avut o soartă mai blândă și au reușit să apară, cu modificări, mai mult sau mai puțin importante. De exemplu, în nota DGPT, Nr. 203/18.IX.1970; Nr. 5456/30.IX.1970, purtând ștampila „Confidențial”, la *Absenții* lui Augustin Buzura, se consemnează că: „S-a discutat cu conducerea editurii efectuarea unor eliminări și modificări în următoarele probleme:

- prezentarea foarte amplă a zbuciumului de conștiința al eroului, puteau duce la concluzia unui apolitism, a unei ignorări a contextului social;
- monologurile, aparent fără sens, ale bătrânului profesor pensionar, din camera alăturată lui Bogdan, conțineau unele aprecieri de o adâncă mizantropie la adresa unei realități incerte, deoarece el se referea la perioada războiului, dar în unele pasaje și la prezent”⁶⁵.

Desigur că aici se poate discuta despre celebrele ”șopârle” care vor face carieră în literatura de mai târziu. Nici *Fețele tăcerii*, a aceluiași autor, nu va trece neatinsă, „pentru că ridică probleme, deoarece, din confruntarea celor doi, rezultă superioritatea țăranului care apără tradiția, legea, dreptul la libertate, în timp ce activistul este identificat cu forța oarbă, brutală, venită din afara satului și reușește cu greu să afirme ideile, adevărurile pentru care a luptat”⁶⁶. Și un exemplu în care vigența cenzorilor n-a putut fi înfrântă, cum rezultă din nota DGPT/Nr. 1655/17.III.1970 la romanul *Isus și ceilalți*, al lui Romulus Guga: „Deși autorul fixează acțiunea romanului în perioada anilor 1946- 1948, sugerând că eroii provin dintr-o orânduire perimată, problematica cărții nu poate fi limitată la această perioadă, deoarece prin modul în care sunt puse în discuție o serie de probleme legate de universul

⁶³ Idem

⁶⁴ Idem

⁶⁵ Idem, p. 205

⁶⁶ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond *Comitetul pentru Presă și Tipărituri*, dosar 31/1974, f. 185, preluat din Mocanu, Radu Marin, *Cenzura comunistă* (Documente), Editura Albatros, București, 2001, p. 78

eroilor, dezbaterile se referă la zguduiri și traume morale survenite în viața socială și în anii următori lui 1948⁶⁷. Drept urmare, nota se încheie cu: „S-a discutat cu conducerea editurii, care a retras volumul, fără viză, pentru rezolvare”⁶⁸.

În atenția cenzurii, supuse modificărilor de natură politică și ideologică, au fost și cărțile de critică literară. În nota nr. 175/26.VIII.1969, a DGPT, despre cartea *Însemnări critice* a lui Ion Negoïtescu și mai ales despre „Manifestul” din finalul volumului se spune că ar fi „o pledoarie pentru criteriul exclusiv estetic al culturii (este de fapt în întregime, un omagiu adus lui Maiorescu și Lovinescu), afirmarea „pericolului,, ce-l reprezintă pentru literatură politicul și etnicul, cerința libertății creației neîngrădite de factori externi (...)”⁶⁹. Asta în condițiile în care Maiorescu și Lovinescu, la care se face referire, fuseseră reabilitați și scoși de sub interdicție. Soluția dată de cenzor în acest caz este că „S-a discutat cu conducerea editurii care a retras volumul pentru rezolvare”⁷⁰.

Alte documente despre cenzură (căci doar acestea, chiar incomplete, pot reda o imagine veridică asupra fenomenului), despre modul în care funcționa și țintele urmărite, au fost scoase la lumină de Ion Zainea din arhivele orădene. Extrasele din nota următoare se referă la presa culturală locală: „În revista *Familia*, până în 30 noiembrie 1972, au fost efectuate 30 de sesizări, din care 20 au fost situații de eliminări în întregime (3 fragmente de roman, 4 materiale și 13 poezii). Cele trei fragmente de roman au fost: *Caloian* de Ion Lăncrăjan, eliminat din nr. 2 pentru „profunda nemulțumire (a autorului) față de condiția scriitorului de la noi”, *Îngerul de gips* de Nicolae Breban, deoarece „a descris cu lux de amănunte momentele actului sexual,, și *Amintiri despre oamenii pe care i-am cunoscut* de Onisifor Ghibu, din nr. 7, care „descria greutățile întâmpinate de Lucian Blaga pentru obținerea titlului de profesor universitar la Cluj,,”⁷¹.

De reținut sunt și mărturiile oamenilor din edituri, a editorilor de carte, despre cenzură. „Generația noastră, de vechi editori, generația anilor 60, a fost marcată, aproape pe întreg parcursul unei vieți accidentate, de

⁶⁷ Mocanu, Marin Radu, *Literatura română și cenzura comunistă (1960-1971)*, Ed. Albatros, București, 2003, p. 197

⁶⁸ Idem

⁶⁹ Idem, p. 315

⁷⁰ Idem

⁷¹ Arhivele Naționale – Direcția Județeană Bihor, fond *Direcția Generală pentru Presă și Tipărituri – Unitatea Oradea*, d. 57/1973, f. 1-2, preluat din Petcu, Marian - coordonator, *Cenzura în spațiul cultural românesc*, Ed. Comunicare.ro, 2005, p. 237

spectrul teribil al cenzurii. Există o cenzură oficială, bine organizată, dură și nemiloasă, cu care veneau în contact direct cei lucrau în edituri sau în presă, dar mai există – pentru toți concetățenii noștri – o cenzură încă și mai înfricoșătoare, pentru că acționa din umbră, cea a falșilor prieteni și colegi, a vecinilor – ochiul vigilent și urechea ascuțită a Securității – care raportau acolo unde trebuia tot ceea ce se gândea cu voce tare, tot ce se scria (...). Autocenzura, uneori ceva mai demnă, alteori mai lașă, a apărut pe fondul fricii și a contribuit – uneori mai puternic decât cenzura oficială – la mutilarea unor opere valoroase⁷², mărturisește Tiberiu Avramescu (n.1933), redactor la ESPLA, redactor șef și director general la Editura Minerva. Despre modul în care modul efectiv de lucru al DGPT, tot el spune că aceasta „lucra după o metodologie simplă: absolut toate manuscrisele (dactilografiate) erau trimise de către edituri la sediul instituției (...). Fiecare manuscris era lecturat de unul sau mai mulți cenzori anonimi (...). Paginile care primeau aprobarea de a merge la tipografie spre a fi culese purtau o ștampilă mare, rotundă, cu semnul B în mijloc”⁷³.

Despre cenzură vorbește și scriitorul Dumitru Țepeneag în discuția purtată cu un general de Securitate, cu nume neprecizat, conversație reprodusă în *Cartea Albă a Securității*. Reproducem câteva fragmente din acest interogatoriu: „Dumitru Țepeneag (DT): „(...) dv. știți foarte bine că există o cenzură mai mare decât ar trebui să fie./ *Tov. general*: De unde știți dv. că e mai mare decât ar trebui să fie?/ DT: Eu știu, pentru că lucrez în domeniul ăsta, al cenzuraților.”⁷⁴. Într-un alt fragment, „tov. general” invocă argumente de altă natură: „dumneata ești om intelectual și dumneata știi ce trebuie să faci și ce nu trebuie să faci”⁷⁵, în altă parte, merge la intimidare: „În țara aceasta, libertatea cuvântului este admisă prin Constituție. Oricine ridică capul îl zdrobim. Că de aceea a înființat partidul organele astea”⁷⁶. Cazul se va finaliza cu exilul lui Dumitru Țepeneag.

Această perioadă a relativei liberalizări a creației și de slăbire a cenzurii, rămâne în continuare una controversată. O victimă a cenzurii,

⁷² Petcu, Marian – coordonator, *Cenzura în spațiul cultural românesc*, Ed. Comunicare.ro, 2005, din capitolul *Cenzura în edituri*, p. 417

⁷³ Idem, p. 418

⁷⁴ Serviciul Român de Informații, *Cartea albă a Securității*, Istorie literare și artistice 1969-1989, 1996, din *Arhivele Serviciului Român de Informații, Fond „D”, dosar nr. 11180, vol. II, f. 271-285* - Direcția I/Strict secret, aprilie 1970 – Lucrare specială Dumitru Țepeneag, p. 22

⁷⁵ Serviciul Român de Informații, *Cartea albă a Securității*, Istorie literare și artistice 1969-1989, 1996, din *Arhivele Serviciului Român de Informații, Fond „D”, dosar nr. 11180, vol. II, f. 271-285* - Direcția I/Strict secret, aprilie 1970 – Lucrare specială Dumitru Țepeneag, p. 22

⁷⁶ Idem, p. 24

precum Gheorghe Grigurcu, este mai radical: ”există un alt fenomen, al unor scriitori de după 1965 (iar unii și dinainte), care au avut aerul unor deschizători de drumuri rezonabile, au părut a se situa sub semnul liberalizării. De fapt, ei nu căutau o ruptură cu regimul comunist, o împotrivire, ci un fel de ameliorare a acestuia, o perestroika, pentru a folosi termenul apărut mult mai târziu. Adică în fond serveau regimul, căutând a-l ”perfecționa”, a-l face mai comestibil pe plan ideologic și cultural. A-i forja o ”față umană”, dar și a-i oferi proptele”⁷⁷. Afirmația ar părea la locul ei dacă nume grele ale literaturii române n-ar figura pe lista ”perfecționiștilor” comunismului. Căci Gh. Grigurcu continuă: ”În această categorie intră în primul rând A.E. Baconsky, cu ”deschiderea” sa culturală din Steaua anilor 1956-1958, apoi Alexandru Ivasiuc, Marin Preda – care, nota bene, denunțând spiritul primar agresiv, nu-i opunea spiritul democratic, ci spiritul revoluționar. Adică un fel de comunism purificat, mai eficace. Aici desigur intră și alți scriitori, de pildă cei care au abordat tema naționalistă resuscitată de Ceaușescu: Constantin Țoiu, D.R. Popescu, Ion Gheorghe. Îndrăznelile lor, aparentele lor îndrăzneli – și iarăși mă gândesc în primul rând la Marin Preda – pe de o parte, încercau să consolideze imaginea unui conducător comunist ”de omenie”, ilustrat de persoana ”genialului” Ceaușescu, condamnând ororile foarte reale ale erei Dej; iar pe de altă parte, așa cum spuneam, încercau a distila și a eficientiza comunismul care intra în colaps. Era, firește, o ambiguitate pe care unii analiști ”naivi” ori fățiș interesați o abordează exclusiv pe latura ei pozitivă, înclinați a-i idealiza pe totuși foarte prudenții ca să nu zic duplicitarii săi exponenți.”⁷⁸ În același context, referindu-se direct la cenzură, Gh. Grigurcu mai identifică o categorie de scriitori, cea a duplicitarilor: ” „(...)vorbind despre oportunismul de catifea, gândul ne merge și spre alți autori care sub Ceaușescu au cultivat o opoziție extrem de precaută, un fel de dans cu cenzura și cu autoritățile, cărora le ofereau doar replici grațioase și, pe de altă parte, doreau să apară ca bravi exponenți ai unei linii liberale, ai unei concepții democratice”⁷⁹.

Un nou val de cenzură și de epurări se va face simțit după tezele din iulie 1971, pe de-o parte, pe de alta, odată cu intrarea în scenă a național-comunismului, a ceea ce, în timp, se va contura și se va numi protocronism. Atenția este îndreptată, în noile condiții, și spre o nouă antagonie, cea dintre protocronism și siconism. „Peisajul cultural s-a dezvoltat nu doar din

⁷⁷ Grigurcu, Gheorghe, Alexandru, Laszlo, Pecican, Ovidiu, *Vorbind*, Ed. Limes, Cluj-Napoca, 2004, p. 126

⁷⁸ Idem

⁷⁹ Grigurcu, Gheorghe, Alexandru, Laszlo, Pecican, Ovidiu, *Vorbind*, Ed. Limes, Cluj-Napoca, 2004, p. 128

resurse proprii, în mod dihotomic, această polarizare (estetism – realism socialist, protocronism - sincronism) fiind chiar încurajată până la un punct”⁸⁰, opinează Ionuț Costea în studiul său cenzurii din bibliotecă. Această idee a întreținerii și alimentării deliberate a unui conflict în rândul scriitorilor și oamenilor de cultură este subliniată și de Vladimir Tismăneanu în *Ghilotina de scrum*⁸¹ și susținută de Kathrine Verdery în *Compromis în rezistență*⁸². Teoria capătă și mai multă noimă în condițiile desființării aparente a cenzurii în 1977, de fapt a trecerii acesteia într-o responsabilitate difuză, de la nivel de instituție, la nivel de persoane și indivizi și apoi la nivel de autoresponsabilitate. Scriitorii aliniați, pentru a fi oferiți drept pildă, pe lângă faptul ce erau mai numeroși, erau mai bine publicați, mai vizibili, primeau funcții și puteau să-i cenzureze pe ceilalți. Miza era distrugerea unei posibile unități periculoase a scriitorilor și faptul că partidul nu părea implicat în modul cel mai direct în cenzură. De fapt, „Desființarea cenzurii, decretată în 1977, crează a falsă problemă, acordul CCES fiind obligatoriu ca o carte să poată ajunge sub teascurile tiparului”⁸³, susține Ionuț Costea. Mai mult de atât, toate revistele aveau un cenzor în redacție, iar, „sub raport psihologic, decizia conducerii partidului a amplificat fenomenul autocenzurii sau apariția unei literaturi - parabolă, evazionistă”⁸⁴, opinează același autor. Cât privește cenzura efectivă, cărțile și autorii lor ajung (câteodată) ”pe mâna unor activiști de partid, cu veleități literare și științifice, măcinați de orgolii și ambiții”⁸⁵. Ceea ce, probabil, se și dorea. Din motivele expuse mai sus, urmele cenzurii se vor reconstitui mai greu din documente, aceasta făcând uneori obiectul unor nesfârșite negocieri și înțelegeri între autori și cenzori sau făcând obiectul „bunului plac” al celor din urmă.

Despre cenzura acestei perioade vorbește scriitorul Norman Manea, și el cenzurat și exilat apoi: „Cenzura a fost «întărită» prin tot felul de filtre intermediare, peste care veghea Consiliul Culturii și Educației Socialiste

⁸⁰ Costea, Ionuț, Kiraly, Istvan, Radosav, Doru, *Fond special. Fond „S” Special*, Contribuții la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România, Studiu de caz. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 111

⁸¹ Tismăneanu, Vladimir, *Ghilotina de scrum*, Ed. De Vest, Timișoara, 1992, p. 52

⁸² Verdery, Kathrine, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, București, Humanitas, 1994

⁸³ Costea, Ionuț, Kiraly, Istvan, Radosav, Doru, *Fond special. Fond „S” Special*, Contribuții la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România, Studiu de caz. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 120

⁸⁴ Idem

⁸⁵ Costea, Ionuț, Kiraly, Istvan, Radosav, Doru, *Fond special. Fond „S” Special*, Contribuții la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România, Studiu de caz. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 120

(CCES), cu nou înființatul său Serviciu de Lectură (SL). Operațiile de cenzură s-au dublat, triplat, multidiversificat, iar «purificarea» textelor cucerea mereu noi și absurde motivări⁸⁶. Din documentul intitulat *Referat al cenzorului*, întocmit în 1986, despre romanul său *Plicul negru*, și reprodus de N. Manea, rezultă că i se cere să opereze modificări substanțiale în roman, să includă personaje noi și să scoată o serie de cuvinte așa-zis interzise, precum *cozi, viol, denunțator, carne, frig, tiranie, cafea, sinucidere, sîni*, și altele⁸⁷. Tot despre cuvinte prohibite, precum *țepe, clown, pitic, foame, frig, moarte*, pomenește și Florența Albu în jurnalul său⁸⁸.

Urmele cenzurii sunt mai vizibile în biblioteci, prin mișcări de carte sau de autori, urmare a unor adrese purtând indicativul „secret” sau „secret de serviciu”. Un astfel de document, adresat BCU Cluj-Napoca, din 13 august 1983, găsit în arhiva bibliotecii, menționează: „Conform adresei Consiliului Culturii și Educației Socialiste cu nr. 20.106/28 iulie, Vă rugăm să luați măsuri pentru retragerea din circuitul lecturii a tuturor cărților existente în bibliotecile subordonate dv., aparținând autorilor menționați în anexă și plecați din țară”⁸⁹ (*Fond secret*, p. 330). Interesant este că o adresă identică, cu anexa corespunzătoare, va fi trimisă, în septembrie 1983, de către Ministerul Educației și Învățământului. De pe lista anexă, ce conține 36 denume, reținem câteva: Gheorghe Astaloș, Ion Caraion, Dumitru Țepeneag, Mihai Ursachi, Virgil Nemoianu, Mariana Șora, Gelu Ionescu, Radu Penciulescu. O adresă identică, din 5 august 1986, cere retragerea cărților lui Dorin Tudoran și a altor nouă autori.⁹⁰ O listă și mai consistentă, de 152 de nume, se cere a fi retrasă în 9 iulie 1988, tot printr-o adresă a CCES⁹¹. Printre nume se regăsesc: Constantin Abăluță, Nicolae Balotă (întreaga operă), Mihnea Berindei (întreaga operă), Augustin Buzura (Absenții), Matei Călinescu (întreaga operă), Lucian Raicu (întreaga operă).

Din perspectivă arhivistică însă se poate considera că cercetarea fenomenului cenzurii comuniste se află abia la început.

⁸⁶ Manea, Norman, *Despre clovni*, Editura Polirom, 2005, p. 73

⁸⁷ Idem, p. 75

⁸⁸ Din Cordoș, Sanda, *În lumea nouă*, Editura Dacia, 2003, p. 18

⁸⁹ Costea, Ionuț, Kiraly, Istvan, Radosav, Doru, *Fond special. Fond „S” Special*, Contribuții la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România, Studiu de caz. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 330

⁹⁰ Idem, p. 335

⁹¹ Costea, Ionuț, Kiraly, Istvan, Radosav, Doru, *Fond special. Fond „S” Special*, Contribuții la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România, Studiu de caz. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 336

BIBLIOGRAFIE

- Agresiunea comunismului în România*, Volumul I, Documente din Arhivele secrete: 1944 – 1989, Ediție îngrijită de Dr. Gh. Buzatu și Mircea Chirițoiu, Ed. Paideia, 1998
- Caietele Echinox, vol. 4, *Restricții și cenzură*, Editura Dacia,
- Caravia, Paul (Prof. univ. asociat) - Coordonator Științific, *Gândirea interzisă, Scrieri cenzurate, Romania 1945-1989*, Cuvânt înainte Academician Virgil Cândea, Editura Enciclopedică, București, 2000
- Cartea cărților interzise*, Editura Victor Frunză – reproduce în ediție anastatică volumul *Publicațiile interzise până la 1 Mai 1948*, apărut în București, 1948, Ediția a II-a, Editura Victor Frunză, București, 2003,
- Cordoș, Sanda, *Literatura între revoluție și reacțiune*, Problema crizei în literatura română și rusă a secolului XX, Ed. Biblioteca Apostrof, Cluj, 1999
- Cordoș, Sanda, *În lumea nouă*, Editura Dacia, 2003
- Costea, Ionuț, Kiraly, Istvan, Radosav, Doru, *Fond special. Fond „S” Special*, Contribuții la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România, Studiu de caz. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995
- Ficeac, Bogdan, *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*, Prefață de Daniel Barbu, Posfață de Petru Ignat, Editura nemira, 1999
- Furet, Francois, *Trecutul unei iluzii*, Eseu despre ideea comunistă în secolul XX, Traducere din franceză de Emanoil Marcu și Vlad Ruso, Humanitas, București, 1996
- Grigurcu, Gheorghe, Alexandru, Laszlo, Pecican, Ovidiu, *Vorbind*, Ed. Limes, Cluj-Napoca, 2004
- Lippman, Walter *Public opinion*, Harcourt Brace, New York, 1992
- Manea, Norman, *Despre clovni*, Editura Polirom, 2005
- Manolescu, Nicolae, *Decalogul criticii literare*, Ed. Aula, Ediție îngrijită de Al. Cistelean, 2005
- Marino, Adrian, *Cenzura în România*, Ed. Aius, Craiova, 2000
- Milosz, Czeslaw, *Gândirea captivă*, Traducerea din polonă de Constantin Geambașu, Postfață de Włodzimierz Bolecki, Humanitas, București

- Mocanu, Marin Radu, *Literatura română și cenzura comunistă (1960-1971)*, Ed. Albatros, București, 2003
- Mocanu, Marin Radu, *Scriitorii și puterea*, Documente, Editura Ideea Europeană, 2006
- Mocanu, Radu Marin, *Cenzura comunistă (Documente)*, Editura Albatros, București, 2001
- Negrici, Eugen, *Literatură română sub comunism. Proza*, Editura Fundației PRO, 2003
- Nițescu, M., *Sub zodia proletcultismului, O carte cu domiciliul forțat (1979 – 1995), Dialectica puterii*, Eseu politologic, Ediție îngrijită de M. Ciurdaru, Humanitas
- Petcu, Marian - coordonator, *Cenzura în spațiul cultural românesc*, Ed. Comunicare.ro, 2005
- Petcu, Marian, *Puterea și cultura, O istorie a cenzurii*, Cuvânt înainte de Mihai Coman, Polirom, 1999
- Revel, Jean Francois, *Cunoașterea inutilă*, Traducere din franceză de Dan C. Mihăilescu, Humanitas, București
- Selejan, Ana, *Literatura în totalitarism 1949 – 1951, Întemeietori și capodopere*, Ediția a II-a adăugită cu trei texte teoretice ale autoarei, Ed. Cartea Românească, 2007
- Selejan, Ana, *Trădarea intelectualilor. Reeducare și prigoană*, Ediția a II-a cu indice de nume și o prefață a autoarei, Ed. Cartea Românească, 2005
- Serviciul Român de Informații, *Cartea albă a Securității*, Istории literare și artistice 1969-1989, 1996
- Tismăneanu, Vladimir, *Ghilotina de scrum*, Ed. de Vest, Timișoara, 1992
- Țugui, Pavel, *Scriitori și compozitori în lupta cu cenzura comunistă*, Editura Albatros, București, 2006
- Verdery, Kathrine, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, București, Humanitas, 1994
- Zainea, Ion, *Cenzura istoriei, istoria cenzurată, documente (1966-1972)*, Ed. Universității din Oradea, 2006

**DE LA OMUL DE TEATRU LA „SPECTATORUL ANGAJAT”:
EUGÈNE IONESCO
FAȚĂ CU TRĂDAREA INTELECTUALILOR**

IRINA UNGUREANU*

RÉSUMÉE. De l'homme du théâtre au "spectateur engagé": Eugène Ionesco face à le trahison contre les intellectuels. Ce sont les articles et les attitudes „politiques” d'Eugène Ionesco qui forment l'objet de notre étude, dans un essai d'esquisser une hypostase moins investiguée du dramaturge d'origine roumaine, celle que nous avons appelée le „spectateur engagé”. Il s'agit d'une analyse des nombreuses critiques que Ionesco apporte à la société contemporaine e qui trouvent le point de départ dans ses années roumaines, quand le futur dramaturge prend conscience de ce que nous pouvons définir – en rappelant le fameux syntagme de Julien Benda – *la trahison des clercs*. Une constante préoccupation chasse la pensée ionescienne, et c'est précisément la décadence des valeurs européennes, fondées sur la démocratie, l'humanisme, l'esprit critique, en faveur d'un nouveau „système” idéologique qui privilégie l'action (politique), le faire à la contemplation et à la vie spirituelle. Dans cette radiographie pessimiste et parfois grotesque d'une société en proie à une dégradation progressive, le tableau réservé aux intellectuels est le plus incisif car c'est à eux que Ionesco fait appel le plus souvent, c'est d'eux qu'il pense qu'un changement devrait commencer. En revanche, ce que l'auteur de *La cantatrice chauve* constate c'est surtout la leçon de ses expériences du passé: si dans le Bucarest légionnaire il assistait à la transformation de ses collègues de génération dans des „rhinocéros”, plus tard, dans la France des sympathies communistes, il aura l'occasion – de façon cyclique – de retrouver les mêmes symptômes dans ce qu'il appelait la *timidité idéologique* des français, au nom de laquelle ils préféraient la *vérité idéologique* au lieu de la *simple et pure vérité*.

À partir donc des articles de connotation politique (dans ce contexte il serait plus correcte dire de critique politique) de Ionesco, c'est notre intention celle de descendre aussi d'une part jusqu'aux possibles modèles formateurs d'une telle pensée critique et d'autre part de préciser qu'elles sont les positions du dramaturge face à une contemporanéité excessivement politisée. S'il faut reconnaître une influence dans cette direction, c'est sans doute Julien Benda qui pourrait en être le maître. En effet, dès sa jeunesse roumaine, Ionesco était familier avec les idées „anarchiques” de Benda, qu'il cite en plusieurs occasions, étant en même temps parmi les très peux de sa génération, funestement attirée par l'extrême droite, à recevoir favorablement les écrits de l'écrivain français.

Mots-clés: intellectuels, emploi, responsabilité, théâtre absurde.

* Facultatea de Litere, Universitatea "Babeș-Bolyai".

Teatrul propune două posibile relații între spectator și reprezentare, aceleași pe care Roann Barris – într-un studiu dedicat relației între teatru și arhitectură - le pune sub semnul unei duble interrelaționări între decor și punerea în scenă: „una de adâncire sau intensificare a înțelesului piesei și una de îndepărtare de acesta, respingând astfel interpretarea standardizată a decorurilor ca mecanisme de scenă non-reprezentative”¹. Dacă se poate vorbi așadar despre două modalități diferite și complementare ale receptării fenomenului teatral – una care presupune „intensificarea” sensului piesei și deci un proces de identificare și a doua care reflectă o distanțare critică față de acesta - fiecare dintre ele necesită o tipologie aparte de spectator. Dacă primei ipostaze a receptării îi corespunde un public reflexiv, contemplativ, sau ceea ce Roann Barris numea „spectatorul implicat”, tipul de receptare axată pe distanțare ar presupune *un spectator angajat*, unul care depășește simpla condiție a receptorului pasiv. Acest al doilea model de relaționare provoacă spectatorul să răspundă activ și critic mesajului teatral, iar „prin această rezoluție se va angaja [...] în actul artistic și, prin extensie, în actul social, devenind interesat să inițieze schimbarea și să se transforme totodată pe sine”². Spre deosebire de *spectatorul controlat*, a cărui calitate principală este pasivitatea, spectatorul angajat prefigurează o lentă transformare a receptorului în „actor” simbolic, ceea ce implică o emancipare a sa de sub tutela autorității emițătorului. Semnificativ în potretul acestui spectator angajat, așa cum îl descrie Roann Barris, este extrapolarea acestei figuri dincolo de actul teatral în sine, el devenind un fel de emblemă pentru ceea ce înseamnă *implicare / participare* pe „scena” vieții publice.

Un fel de „spectator angajat”, în felul lui Raymond Aron, va fi și Eugène Ionesco, a cărui voce în epocă se va face auzită nu numai ca autor de teatru, dar și în viața socială și politică a vremii, ca un critic acerb al exceselor contemporaneității. Însă sensul acestei „angajări” este unul substanțial diferit de accețiunea pe care îndeobște o are astăzi termenul. Înțelesul recent al acestui cuvânt, monopolizat inițial de o ideologie politică sau alta (unde avea un sens „nobil”, de adeziune totală, implicată în programul unui partid, etc.), s-a „degradat” simțitor ca urmare a prăbușirii sistemelor politice și a fundamentelor lor ideologice. Este cazul și al altor termeni – în limba română, cel puțin, cuvinte precum „tovarăș”, „conducător”, etc., fac parte dintr-o serie semantică pentru moment „compromisă” întrucât

¹ Roann Barris, *Teatrul intervalului. Arhitectura și sfârșitul spectatorului*, traducere de Cristina Sălăjanu, Editura Paideia, București, 1999, p. 23.

² *Ibidem*, p. 27.

rețeaua de semnificație a acestora a fost direcționată într-un singur sens și ele au ajuns să desemneze în general reziduurile negative ale unui sistem politic deficitar. O situație asemănătoare întâlnim și în cazul termenului „angajament”. Vorbind de „angajarea” autorului *Scaunelor* în societatea ultimei jumătăți de secol nu ne referim, desigur, la conotația puternic politizată a termenului; dimpotrivă, suntem de părere că semnificația acestei „angajări” poate fi un exemplu de reabilitare a cuvântului, de „înnobilare” a acestuia, sau de recuperare a sensului său inițial, care numai accidental a intrat pe o pantă deformatoare.

Ipostaza de „spectator angajat” a lui Ionesco pune în lumină, din acest punct de vedere, o anumită înțelegere a „angajării” în stare - cu toată presiunea politico-ideologică - să se mențină departe de excese și extremisme; e vorba de o atitudine intelectuală caracterizată de un elan participativ care ar corespunde - așa cum afirma dramaturgul într-un interviu acordat lui Gabriel Liiceanu în iulie 1990 - necesității ca scriitorul să ia parte la viața comunității³.

Secolul trecut îi oferise autorului *Cântăreței chele* nenumărate prilejuri de a cântări în ce fel pot intelectualii să se implice activ în mersul istoriei. Astfel încât, la data când își reunea articolele „care precizează punctul meu de vedere asupra subiectelor de autoritate, ideologice și politice” în volumul *Antidoturi* (1977), Ionesco putea să constate că „timp de treizeci de ani – trebuie s-o spunem – intelectualii s-au tot înșelat”⁴. Semnalul de alarmă pe care Eugène Ionesco, încă din perioada șederii sale în Bucureștiul anilor '30, nu întârziase să-l enunțe cu privire la pericolul angajării politice a intelectualilor – și pe care ulterior îl va reformula în fața inteligenței franceze seduse de simpatiile de stânga – pare o continuare a strigătului de disperare în fața „trădării cărturarilor” formulat de Julien Benda în 1927.

Descendent al lui Montaigne și Renan, Julien Benda, „ultimul dreyfusard”, și-a pus amprenta asupra epocii care a urmat primului război mondial prin rezervele declarate în fața euforiei „acțiunii” în care s-au lăsat purtați o mare parte dintre intelectuali, pentru care ideile politice au devenit pasiuni politice. Celebra carte a lui Benda, *La trahison des clercs*, incrimina tocmai implicarea politică a cărturarilor⁵, prin care aceștia - în mod

³ „Il faut que de temps en temps l'écrivain quitte son cabinet de travail [...] Il doit se mêler au monde et aux autres hommes”, în *Un entretien inédit avec Ionesco – Tout finit dans l'horreur*, propos recueillis par Gabriel Liiceanu, în „Magazine littéraire”, no. 335, septembre 1995, p. 20.

⁴ Eugène Ionesco, *Antidoturi*, traducere din franceză de Marina Dimov, Editura Humanitas, București, 2002, p. 7.

⁵ Pentru Julien Benda, *les clercs* (cărturarii) erau cei care, dedicați sferei spiritului, apără o formă de ideal (în artă, religie, filozofie, literatură), desprinși fiind de existența practică, spre deosebire de *les*

structural străini de orice scop practic – și-ar fi trădat vocația, aceea de a sluji dreptatea într-un mod abstract. Angajarea intelectualilor în viața societății nu este o caracteristică a lumii moderne; cu toate acestea, în descrierea cărturarilor pe care o întreprinde scriitorul francez, sensul implicării în treburile *polis*-ului avea totuși niște limite. De altfel, în opinia lui Benda, cărturarii trecutului se împart în două categorii: cei care s-au arătat întrutotul indiferenți la mersul istoriei, inaugurând credința în valoarea supremă a existenței spiritului (Da Vinci, Malebranche, Goethe), și cei care, „moralști convinși, predicau adoptarea, sub numele de omenie sau de dreptate, a unui principiu abstract, superior și de-a dreptul opus acestor pasiuni.”⁶ Între aceștia, Benda îi citează pe Erasmus din Rotterdam, Kant sau Renan. Și ține să precizeze, de asemenea, că „acțiunea acestor cărturari rămâne pur teoretică”.

Care a fost „câștigul” societății contemporane acestor cărturari „abstracți”? Implicarea lor limitată la „teorie” a împiedicat războaie, a modificat cursul istoriei? „Ei n-au putut să împiedice contemporanii de la a umple istoria cu vuietul urilor și al masacrelor lor – scria Benda; *dar i-au împiedicat să aibă cultul acestor acte, să se mândrească cu înfăptuirea lor. Mulțumită lor, timp de două mii de ani, omenirea a înfăptuit răul, dar a cinstit binele.*”⁷ (s. n.) De la sfârșitul secolului al XIX-lea s-a produs însă o schimbare esențială: cei care, până atunci, se limitaseră la rolul de „stavilă în fața realismului popoarelor, acum îl stimulează”, scria Benda: cu alte cuvinte, ceea ce lumea modernă aduce nou din acest punct de vedere este că intelectualii încep „să facă jocul pasiunilor politice”, iar prin aceasta „au făcut să sporească pasionalitatea laicilor”⁸.

Cărțile lui Julien Benda îi erau cunoscute lui Eugen Ionescu încă din anii șederii sale în România; stau mărturie în acest sens câteva articole din perioada 1930 -1931 în care tânărul critic literar parafraza celebra afirmație a lui Benda: „Ideile sunt motivările sentimentelor noastre”⁹. Pentru o

laïques (laicii), cei care sunt orientați spre bunuri temporale, guvernați de „pasiuni” (politice, religioase, rasiale, etc.) și în consecință „realiști”. (Vezi Julien Benda, *Trădarea cărturarilor*, traducere de Gabriela Creția, prefață de Andrei Pippidi, Editura Humanitas, București, 1993).

⁶ *Ibidem*, p. 60.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 69.

⁹ Ideea este parafrazată în articolul *Comentarii pe marginea lui Valéry. Variations sur une pensée de Pascal*, publicat în revista „Rampa”, anul XV, nr 3 762, 7 august 1930, p. 2 și apare ca *motto* al unui alt articol, *Despre discuția obiectivă (Definiții)*, în „Viața literară”, anul V, nr. 133, ianuarie 1931, p. 1. (Am consultat ambele articole în Eugen Ionescu, *Război cu toată lumea. Publicistică*

confirmare a unor lecturi din scriitorul francez se află și două observații din volumul *Nu* (1934). În prima dintre ele, difidența în fața autohtonismului formulată de Benda îi servea lui Eugen Ionescu pentru a argumenta ideea că un critic literar autentic trebuie să renunțe la „substanța lui româno-literară”: „Julien Benda spune că ar trebui să ne uităm autohtonismul, cum Plotin voia să uite că avea un corp.”¹⁰ Într-un alt loc, tot în volumul *Nu*, o altă referire la Julien Benda – citând cartea *Essais d'un discours cohérent sur les rapports du Dieu et du Monde*, publicată în 1931 – apare în contextul unui intermezzo meditativ despre coincidența contrariilor, în care, de altfel, se află, *in nuce*, substanța viziunii viitorului dramaturg: „[...] Frumos arată, ultim venit, și Benda în al său recent *Discours cohérent*, că principiul de identitate nu este valabil în eternitate, în absolut, în indeterminație, ci numai în temporal, în relativ, în determinare. Pasul pe care îl facem către absolut manifestă clar această confuzie a noțiunilor, această apropiere și identificare a contrariilor.”¹¹

Faptul că Ionescu se arăta interesat de ideile scriitorului francez nu e lipsit de semnificație într-un context în care studiile lui Julien Benda nu s-au bucurat de o primire prea favorabilă în România, cel puțin în rândurile unora dintre colegii săi de generație. Între aceștia, Constantin Noica - într-un articol din 1929, publicat în revista „Ultima oră”¹² - îl va „inculpa” pe Benda, considerând că „trădarea cărturarilor” era o falsă problemă, întrucât reprezenta o reactualizare a conflictului etern între temporal și spiritual. Or, credea Noica, Europa avea nevoie de o grupare spirituală a intelectualilor într-un nou „Ev Mediu mistic”, a cărei acțiune era imperios necesară în plan politic. La distanță de câteva luni de la data publicării acestui articol, Octav Șuluțiu dădea în aceeași revistă o replică poziției exprimate de Noica, reușind să-i demonteze argumentele, nuanțând în același timp sensul pe care Benda îl conferea „clericului unic, dezinteresat și care lucrează pentru ideea de Bine și de Transcendent”¹³. Drept urmare, Noica va reveni cu un răspuns și mai dur – contaminat de limbajul agresiv, de tonul inchizitorial care amintește de fervoarea „militară” a manifestelor extremei drepte – incriminând îndemnul la pasivitate pe care autorul *Trădării cărturarilor* l-ar fi sugerat prin critica la adresa implicării politice a intelectualilor:

românească, vol. I, ediție îngrijită și bibliografie de Mariana Vartic și Aurel Sasu, Editura Humanitas, București, 1992, pp. 11, respectiv 20).

¹⁰ Eugen Ionescu, *Nu*, Editura Humanitas, București, 2002, p. 197.

¹¹ *Ibidem*, p. 245.

¹² Constantin Noica, *Cum s-a mințit Julien Benda!*, publicat în „Ultima oră”, I, 75, 27 martie 1929, p. 2.

¹³ Octav Șuluțiu, *De ce n-a mințit Julien Benda!*, în „Ultima oră”, I, 183, 6 august 1929, p. 2.

„N-am cuvinte să condamn agresivitatea stearpă a acestui Julien Benda [...] Mi-a venit în gând că s-ar putea ca Benda să fie agentul unei politici necruțătoare. [...] Îl respinsesem dinainte pe Benda, pentru că ideologia sa era negatoare, lipsită de dinamism, leneșă. Pentru veacul nostru, lenevia unei minți este cel mai mare păcat. Pentru un cuget tânăr – singurul. Am lovit în el acolo unde l-am găsit, pitit sub masca unei false înțelepciuni.”¹⁴ În fond – așa cum just observa Andrei Pippidi în prefața la ediția românească a *Trădării cărțurilor* – astfel de critici se situează în categoria reacțiilor pe care Benda însuși le atribuia cărțurilor de dreapta¹⁵.

Cu siguranță Eugen Ionescu va fi aderat – presupunem, cel puțin – în mod tacit la „apărarea” lui Julien Benda susținută de către prietenul său, Octav Șuluțiu. Cert este că, în urma plecării din țară, interesul lui Ionescu pentru scrierile lui Benda se intensifică, nu atât din punct de vedere cantitativ, ci prin modul de asimilare. Astfel, dacă în articolele din anii '30 – '31 – referirile la scrierile lui Julien Benda erau limitrofe, în cursul unor reflecții de natură estetică, ulterior Ionescu va reveni la ideile autorului *Discursului despre ideea europeană* cu prilejul primelor sale considerații de natură politică. În același timp, referirile la ideile scriitorului francez coincid cu primele contacte pe care Ionescu le va avea cu personalismul lui Emmanuel Mounier. Ceea ce nu ni se pare deloc întâmplător, așa cum o arată și o însemnare din *Scrisori din Paris*, unde viitorul autor al *Cântăreței chele* se arăta partizanul unei necesități a revigorării idealurilor vechilor democrații, reluând de fapt opiniile lui Julien Benda privitoare la reconsiderarea fundamentelor democrației:

„Idea de om, de libertate, de persoană, ideea de adevăr și de dreptate trebuiesc revalorificate, reactualizate. „Idealul adevărului și al dreptății este idealul democratic”, spunea Julien Benda într-o conferință recentă în care arăta, cu o mare luciditate, ce e materialist în idealul de a crește în lături al statelor totalitare, în lipsa lor flagrantă de înțelegere a noțiunilor de justiție, dar fără să înțeleagă el însuși cât de căzut este, în democrație, idealul unui adevăr doar raționalist și cât de nespirtuală ideea unei justiții juridice, arbitrare, nereale și neumane. Aceste idealuri au nevoie de un suflu nou.”¹⁶

¹⁴ Constantin Noica, *Inculpatul Julien Benda*, în „Ultima oră”, I, 191, 15 august 1929, p. 2.

¹⁵ Andrei Pippidi, *Benda singuraticul*, în Julien Benda, *op. cit.*, p. 23.

¹⁶ Eugen Ionescu, *Scrisori din Paris*, apud Război cu toată lumea. *Publicistică românească*, vol. II, ed. cit., p. 232.

În 1945, instalat deja la Paris, Ionesco – care se simțea încă foarte legat de mediul cultural din țară – îi scria lui Tudor Vianu despre cartea lui Julien Benda, *La France byzantine*, în care autorul deplângea victoria, în Franța, a „poeziei pure”, adică a antiintelectualismului¹⁷.

Privind retrospectiv articolele „de atitudine” scrise de Ionesco în perioada postbelică, acestea par o confirmare a prognozelor sumbre pe care, în 1927, Julien Benda le formulase în *Trădarea cărturarilor*. Dar ceea ce pare să constituie afinitatea reală între ideile exprimate de Benda și cele vehiculate de Ionesco este convingerea comună în *însemnătatea culturii* în spațiul european. O cultură concepută în sensul unei tradiții umaniste, întemeiată pe o libertate a gândirii considerată a fi însuși fundamentul spiritului european. „Cultura îi unește pe oameni, iar politica îi separă”, sublinia Ionesco în *Sub semnul întrebării*. Este important de observat în acest context că pentru ambii gânditori cultura reprezintă o formă de rezistență a intelectualilor, al căror rol pe scena politică ar trebui să fie unul „marginal” în raport cu acțiunea, însă central prin menirea pe care ar trebui să și-o asume: aceea de conștiințe reflexive, critice, în stare, dacă nu să împiedice dezastre, măcar să-și avertizeze contemporanii în timp util. Alianța dintre elitele intelectuale și oamenii politici – privită retrospectiv atât de Benda, cât și de Ionesco – ar fi iremediabil sortită eșecului. Și nu datorită unei incompatibilități structurale care ar putea fi remediată prin atenuarea unor „defecte” ale intelectualilor, așa cum sugera Adrian Marino într-un articol intitulat *Intelectualii și politica*. Dacă omul politic este prin excelență „om de acțiune, nu de reflexie și analiză”, intelectualul, în profilul pe care i-l trasează Marino, „este individualist, reflexiv, are spirit critic (adevărată calamitate în cercurile partizane, pur politice). Se comportă, nu o dată, turbulent, egocentric, uneori crispat, chiar autist.”¹⁸ Partizanii implicării active a intelectualilor în politică (sau a vârfurilor intelectualității) – iar Marino este unul dintre ei – sunt de părere că aceștia ar trebui să-și corijeze micile inadvertențe, să „învețe” să se organizeze, să-și învingă egocentrismul și să deprindă modul de a se grupa în jurul unui program sau al unei idei. Dar asta e rinocerizare curată, ar comenta – a și făcut-o, de altfel, de atâtea ori – autorul *Cântăreței chele*. Iar Benda ar striga, încă o dată, „trădare”. Nu există căi de mijloc pentru intelectuali – acesta pare a fi

¹⁷ Scrisoare către Tudor Vianu, Paris, 19 septembrie 1945, în *Scrisori către Tudor Vianu*, II, (1936-1949), ediție îngrijită de Maria Alexandrescu Vianu și Vlad Alexandrescu, note de Vlad Alexandrescu, Editura Minerva, București, 1994, p. 271.

¹⁸ Adrian Marino, *Intelectualii și politica*, în *Politică și cultură. Pentru o nouă cultură română*, Editura Polirom, Iași, 1996, p. 151.

mesajul comun al celor doi gânditori în epoci diferite; iar această constatare se fundamentează în ambele cazuri pornind de la experiența retrospectivă a celor două războaie mondiale. Secolul trecut era catalogat de Benda ca „era politicului”, iar scriitorul francez era de părere că de o astfel de realitate erau responsabili și cărturarii: „secolul nostru, scria autorul *Trădării cărturarilor*, va fi fost într-adevăr secolul organizării intelectuale a urilor politice.”¹⁹

Ceea ce părea să confere „originalitate” secolului trecut, din acest punct de vedere, nu era atât implicarea intelectualilor în plan politic, ci contribuția acestora la „organizarea” ideilor politice în sisteme științific argumentate, pasiunea cu care au consimțit, unii dintre ei, să devină ideologi, dând prioritate, așa cum scria Eugène Ionesco, „ideologiei și nu experienței”: „Altfel spus, le reproșez ideologilor occidentali și celor francezi că n-au judecat – mă gândesc la politică -, că n-au judecat pornind de la fapte, ci de la ideologii, de la sloganuri”²⁰. Preluând o sintagmă a lui Alain Besançon referitoare la societatea sovietică, Ionesco considera că și societatea occidentală s-ar caracteriza printr-un *suprarealism ideologic* la care realitatea trebuia să se conformeze. Iar dacă în Occident totalitarismul din Est a fost inițial un „zvon” în fața căruia francezii de stânga – și numai ei – au reacționat printr-o așa-numită „timiditate ideologică”, intelectualii s-ar face vinovați, credea Ionesco, de orbire, „ignorând distanța, sau chiar contradicția uriașă care există între realitate și ideologie”²¹. Analizând critica pe care autorul *Cântăreței chele* o va dezvolta în timp cu privire la diversele modalități de implicare a intelectualilor în plan politic, se desprinde o dublă nuanță a acestei implicări: pe de o parte, așa cum am văzut mai sus, Ionesco denunța „orbirea” cărturarilor în fața evidenței terorii în țările totalitare din Est. Dar, în același timp, scriitorul nu uita să analizeze și „contribuția” din interior a celor care – rămași prizonieri ai sistemelor cărora nu li s-au mai putut sustrage – au sfârșit prin a colabora – de cele mai multe ori obligați - cu acestea. Trebuie remarcat, de asemenea, că Ionesco nu s-a pronunțat în acest caz decât într-un mod generic, formulând anumite concluzii, fără judecăți inchizitoriale, în intenția de a denunța primejdiile acestei alianțe între elitele intelectuale și sistemele totalitare. Între acestea, Ionesco s-a oprit de mai multe ori asupra modificării culturii în totalitarism, expresie a aceleiași dorințe de a supune cu orice preț realitatea unei doctrine:

¹⁹ Julien Benda, *op. cit.*, p. 53.

²⁰ Eugène Ionesco, *A rupe tăcerea. Convorbiri cu André Coutin*, traducere din franceză de Emanoil Marcu, Editura Humanitas, București, 2008, p. 35.

²¹ *Ibidem*, p. 36.

„[...] Lucrul cel mai grav și absolut stupefiant în nazism, în fascism, este că o gândire mai mult sau mai puțin filozofică se putea dezvolta la adăpostul mai multor formule, și chiar mai mult, că întreaga cultură putea fi modificată și că putea exista o matematică nazistă, că putea exista, și chiar a existat, o biologie nazistă, sau o istorie nazistă, astfel încât adevărul era integral contestat, dat la o parte cu totul, și te întrebai chiar dacă adevărul există pe undeva.”²²

Cu câteva decenii înaintea lui Eugène Ionesco și profetind, de altfel, multe dintre cauzele celui de al doilea război mondial, Julien Benda observa, la rândul lui, aceeași tendință de teoretizare intelectuală a pasiunilor politice susținute științific, pretenția lor că derivă din „stricta observare a faptelor”. De aici și până la devierea culturii în folosul ideologiilor totalitare distanța nu era prea mare, fapt intuit admirabil de către Benda: „[...] În sfârșit, toate – pasiunile politice, *n. n.* – se înarmează cu sisteme ideologice prin care își proclamă lor înseși valoarea supremă a acțiunii lor și necesitate ei istorică.”²³

Deși afirmațiile tranșante cu privire la „activismul” intelectualilor i-au adus eticheta de „anarhist”²⁴, Benda nu este totuși singurul care a formulat astfel de ipoteze. Hannah Arendt, de pildă, în *Originile totalitarismului*, deși nu adopta același ton acuzator, ajungea oarecum la câteva constatări similare, în încercarea de a explica atracția fără precedent pe care acțiunea politică a exercitat-o în rândurile elitei intelectuale. Factorul care a contribuit în mod decisiv la această ispită a activismului a fost, potrivit lui Arendt, năruirea sistemului de clase, „care a lăsat loc disperării anarhice”, ceea ce „părea prima mare ocazie – o șansă extraordinară – atât pentru elită, cât și pentru plebe”²⁵, unite în speranța comună de a distruge „respectabilitatea” societății burgheze. Tonul violent, anarhic, cultul violenței, chiar și exprimarea necesității războiului ca factor purificator sau egalizator – toate aceste componente s-au regăsit în discursul avangardiștilor din primele

²² *Ibidem*, pp. 36-37.

²³ Julien Benda, *op. cit.*, p. 54.

²⁴ „Anarhismul” politic de care l-au acuzat contemporanii nu ține numai de critica adusă „trădării cărturarilor”, aceasta se desfășoară pe fundalul difidenței exprimate față de preeminența politicului în societatea occidentală din primele decenii ale secolului XX. Benda a avut „curajul” să se arate suspicios și față de constituirea statelor naționale și chiar față de statul democratic. „Debutul său în „La Revue Blanche” – scria Andrei Pippidi în prefața ediției românești a cărții *Trădarea cărturarilor* – îl situează în rândurile unei avangarde culturale atrase, în estetică, de simbolism, iar în politică de anarhism” (Andrei Pippidi, *Benda singuraticul*, prefață la *Trădarea cărturarilor*, ed. cit., p. 6).

²⁵ Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, traducere de Ion Dur și Mircea Ivănescu, Editura Humanitas, București, 1994, p. 431.

decenii ale secolului XX. Firește, era vorba de un discurs esențialmente estetic – deși categoria esteticului se afla în „dizgrație” - însă emblematic pentru mentalitatea intelectualilor din acei ani. Iar când, în timpul și după cel de al doilea război mondial, intelectualii se vor simți din nou „chemați” în politică o dată cu victoria stângii, în această „vocație” redescoperită, Hannah Arendt vedea aceeași identitate de interese comune cu plebea:

„Activismul pronunțat al mișcărilor totalitare, preferința lor pentru terorism asupra oricărei alte forme de activitate politică, a atras elita intelectuală și plebea deopotrivă, tocmai pentru că acest terorism era atât de total diferit de cel al grupurilor revoluționare anterioare. Nu mai era vorba acum de o politică anume, calculată, care să vadă în actele teroriste doar mijloacele de a elimina anumite personalități proeminente, care, prin politica sau poziția lor, deveniseră simboluri ale opresiunii. Ceea ce se dovedea atât de atractiv era că terorismul devenise un fel de filozofie prin care să se exprime frustrarea, resentimentul și ura oarbă, un fel de *expresionism politic* (s. n.) care folosea bombe pentru a se exprima [...]”²⁶.

Că o temporară alianță între elitele intelectuale și mase ar putea conduce la victoria iraționalismului, a materialismului și a „barbariei” o spunea, la rândul său, Eugen Ionescu, cu puțin timp înaintea declanșării celui de al doilea război mondial, blamând însă mult mai hotărât intelectualii pentru abrutizarea plebei și afirmând încă o dată că rolul inteligenței ar trebui să se rezume la a re-spiritualiza masele:

„Și dacă masele au pierdut sensul valorilor spirituale, dacă s-au materializat până a pierde interesul pentru tot ce nu e pâine, dacă s-au abrutizat, vina o poartă elitele. De câte ori a fost revoluție și dezordine în lume, de câte ori omenirea a devenit bestială, elitele au purtat vina, după cum poartă și astăzi vina barbarizării lumii, a tiraniilor, a imperialismelor pământeste. Mulțimile trebuie conduse (nu stăpânite); și, pentru că în ele sunt rezervoriile de instincte, uri, întuneric, elitele trebuie să facă un efort permanent de a le respitualiza. [...]”²⁷

Deși utiliza alți termeni, Julien Benda decelase semnele *expresionismului politic* – cum inspirat îl numea Hannah Arendt – în ceea ce, cu referire la generația interbelică, scriitorul francez denumea „mistica pasiunilor politice”, caracterizate de o efervescență fără precedent. Între acestea, pasiunile naționale, „fiind trăite azi de suflete plebee, dobândesc un

²⁶ *Ibidem*, p. 437.

²⁷ Eugen Ionescu, *Un sens catholic și francez de așezare a lumii [Scrisori din Paris]*, în *Război cu toată lumea*, vol. II, ed. cit., p. 216.

caracter mistic, de adorație religioasă rar întâlnită”²⁸, iar patriotismul, în consecință, „echivalează astăzi unei anumite forme de spirit, opuse altei forme de spirit.”²⁹

În ceea ce ce-l privește pe autorul *Cântăreței chele*, încă din perioada Bucureștiului legionar, își formase opinii foarte clare cu privire la primejdia fervorii mistice în care mulți dintre colegii săi de generație își învăluiau simpatiile politice și naționale. Pentru tânărul Eugen Ionescu, orientarea de dreapta din România anilor '30, direcționată înspre cultul valorilor autohtone și al unei spiritualități mistice orientale, era fundamental anti-intelectuală, întrucât contrazicea sensul umanist al culturii întemeiată pe libertatea gândirii, înlocuită de alternativa angajamentului:

„Cultura națională”, „tradiționalismul”, „necazul contra francezilor și democrațiilor apusene”, „superioritatea spiritualității ortodoxe contra celei papistașe” și toate multiplele sămănătorisme, thracisme, gardisme, etc. sunt, cum bine știm de fapt, semnele unei adânci maladii intelectuale: refuzul culturii.”³⁰

Despre rezistența lui Eugen Ionescu în fața presiunii fascizării – vorbim de o rezistență intelectuală și umană, el neaflându-se în pericolul tentației de a „aderă” la legionarism, ci în primejdia unei singurătați cvasitotale, dat fiind că marea majoritate a prietenilor săi criterioniști deveniseră „rinoceri” – scria Leon Volovici într-un studiu dedicat formelor antisemitismului intelectual în România anilor '30 :

„Un alt martor lucid și pătrunzător al „metamorfozei” a fost scriitorul Eugen Ionescu. Necontaminat de fervoarea fascizantă a unor prieteni, el proiectează (în însemnările din acei ani, incluse apoi în volumul *Présent passé, passé présent*) fascizarea și convertirea „gardistă” în mediile intelectuale la dimensiunile unui coșmar terifiant. În teatrul său, metamorfoza amintită a generat imaginea fantastică a transformării eroilor în rinoceri.”³¹

Declarându-se de partea „luminii”, a oamenilor „în fața supraoamenilor și a suboamenilor”, „pentru un sens francez și humanist”, discursul lui Eugen Ionescu din perioada carierei sale de tânăr critic literar și din timpul primelor sale reveniri în Franța dezvoltă o pledoarie în favoarea culturii opuse „beznei” naționalismului, a misticismului și a autohtonismului.

²⁸ Julien Benda, *op. cit.*, p. 50.

²⁹ *Ibidem*, p. 47.

³⁰ Scrisoare către Tudor Vianu, Vichy, 20.II.1944, în *Scrisori către Tudor Vianu*, II, ed. cit., p. 234.

³¹ Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și problema evreiască. Eșeu despre formele antisemitismului intelectual în România anilor '30*, Editura Humanitas, București, 1995, p. 151.

Desprinse din context, anumite considerații ionesciene din acea perioadă par oarecum bizare, așa cum e, de pildă, distincția între cultură și spirit. „Cultura și spiritul – nota Ionescu în volumul *Nu* – sunt două lucruri perfect autonome, care pot să se întâlnească, dar care tot atât de bine pot merge paralele, într-o desăvârșită independență”³².

Înțelegem, în subsidiar, de care parte se situează el însuși atunci când adaugă un fel de recomandare despre cum ar trebui să fie un critic literar: „Totuși, pentru cei care preferă spiritului cultura – iată ce ar trebui să facă un critic literar din România [...]”³³. Pare oarecum bizară această distincție privită în ansamblul gândirii ionesciene: cum se poate concilia pledoaria pentru spiritul francez și pentru cultura umanistă a Europei cu ciudata separare a culturii de spirit, susținută în rândurile de mai sus? Explicația se află într-o accepțiune a „spiritului” pe care Ionescu o împrumută polemic din ideologia vremii. De fapt, în *Nu*, Ionescu nu distinge propriu-zis între cultură și spirit, ci – așa cum reiese dintr-o scrisoare de mai târziu către Tudor Vianu – între cultură și misticismul „barbar”, anti-spiritual, opus culturii prin oprimarea dreptului fiecăruia de a gândi liber:

„Patima, fanatismul, orbirea, erezia Gărzii, în ultimul timp, „experiențele” mistico-pretotalitare ale „generației noi” (*mistică, dar antireligioasă în esența ei, și chiar antispirituală căci misticismul ei era biologic – s. n.*), au împiedicat, oprit orice drum, orice orientare lucidă și liberă spre ceea ce este spiritual și intelectual în Franța de azi. Din noianul de prejudecăți și superstiții, nu știu dacă ne vom elibera vreodată. Dar măcar să se formeze câteva insulițe de oameni, în oceanul de întuneric.”³⁴

Această separare a culturii de „spiritul” înțeles în termenii unei fervori mistice – aflate, în opinia lui Ionescu, la limita anti-spiritualului - se reflectă și în binecunoscuta dihotomie pe care autorul lui *Nu* o propunea între cele două direcții ale culturii române din perioada interbelică: una „modernistă, occidentalizantă, raționalistă” (unde îi include pe Paul Zarifopol, Mihai Ralea, Tudor Vianu, Șerban Cioculescu, George Călinescu, Vladimir Streinu, Camil Petrescu, Pompiliu Constantinescu), iar cealaltă „sămănătoristă, antioccidentală, mistică” (și aici îi reunește pe Vasile Pârvan, Nae Ionescu, Lucian Blaga, Mircea Eliade, Emil Cioran, Constantin Noica)³⁵.

³² Eugen Ionescu, *Nu*, ed. cit., p. 196.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Scrisoare către Tudor Vianu, Paris, 3.II.1939, în *Scrisori către Tudor Vianu*, II, ed. cit., p. 165.

³⁵ Vezi Scrisoarea către Tudor Vianu, Vichy, 20.II.1944, în *op. cit.*, p. 235.

Situându-se de partea acelor care „repară într-una breșele zidurilor civilizației și o apără de valurile dușmanilor naturali”, Eugen Ionescu vedea în „misticii” inteligenței românești din acei ani pe „trădătorii” valorilor culturii umaniste europene. Iar în explorarea iraționalității, a inconștientului și în supralicitarea elementelor mitice tradiționale, viitorul dramaturg întrezărea semnele unei opoziții adresate rațiunii și spiritului critic, adică acelor valori care ar fi proprii intelectualilor, indiferent din ce „tabără” ar face ei parte. Mai târziu, la vremea când era în măsură să facă o retrospectivă a evoluției culturii europene în ultima jumătate de secol, fiind în același timp și membru al unui Comitet al Intelectualilor pentru Europa Libertăților (C. I. E. L.)³⁶, Eugène Ionescu manifesta aceeași îngrijorare față de amenințarea „forțelor obscure”, extra-europene, în opinia sa, ca americanismul, industrializarea, ideologiile sociale din Est, excesiva tehnologizare, etc., care ar putea destabiliza autenticul „spirit european”³⁷.

Rezumând diversele argumente aduse de autorul *Scaunelor* cu privire la necesitatea apărării culturii de „dușmanii” spiritului umanist și ai valorilor europene, constatăm că ele demască, de fapt, fațetele diferite ale „trădării cărțurilor” despre care scria Julien Benda. Transformarea ideilor politice în „pasiuni”, coloratura „mistică” a angajării politice a intelectualilor, excesele naționalismului – despre toate acestea, așa cum am putut observa, Eugen Ionescu s-a pronunțat încă din anii „de glorie” ai Gărzii de Fier în România. Iar dacă ulterior își va nuanța opiniile în funcție de noile contexte socio-politice din a doua jumătate a secolului trecut, mesajul rămâne același, orientat înspre o „marginalizare” a intelectualilor în planul acțiunii politice. Rolul „central” al acestora ar consta în acțiunea teoretică, abstractă, reflexivă și critică, la fel cum o imagina Benda. De ce această „marginalizare”? Pentru că, sintetizând, dincolo de faptul că prestația intelectuală a unor cărțuri de notorietate a putut „înnobila” idei xenofobe, antisemite, etc. – așa cum observa pe bună dreptate Leon Volovici în studiul amintit – aceștia au „trădat” gândirea în numele acțiunii:

„Trădarea intelectualilor” despre care s-a vorbit și în legătură cu reprezentanții „noii spiritualități” are în vedere nu numai angajarea politică într-o mișcare esențialmente opusă libertății de gândire și deci anti-intelectuală, ci și pervertirea unor valori estetice și filozofice în „bunuri” și argumente

³⁶ Despre activitatea acestui comitet Ionescu a avut prilejul de a vorbi în mai multe rânduri, specificând și faptul că între membrii săi se numărau și câțiva foști intelectuali de stânga „reconvertiți”, între care Philippe Sollers și Julia Kristeva.

³⁷ Vezi interviul acordat lui Alison Browning (pentru Centrul European al Culturii, 1984), *Europa și intelectualii*, publicat în românește, în traducerea Irinei Petraș, în revista „Luceafărul”, nr. 5, 1990, pp. 8-9.

politice. Nu numai angajamentul e semnul trădării, ci înlocuirea gândirii prin angajament, al criteriului adevărului prin mit, „confiscat” și pus în slujba misticului și politicului, abandonarea intelectului și elogiul barbariei.”³⁸

Urmărind constanța în timp a convingerilor ionesciene cu privire la sensul culturii europene și la rolul intelectualilor, este evident că tentativa de apărare a spiritului european, pe de o parte, la fel ca și critica acerbă adusă implicării politice a elitelor intelectuale, pe de alta, își au rădăcinile în experiența românească a dramaturgului. „Fudula generație” criterionistă, căreia i-a aparținut „pe jumătate”, identificându-se cu latura ei occidentalizantă și repudiindu-i tendințele „retrograde”, i-a servit viitorului dramaturg – dincolo de rolul formator pe care l-a avut în ciuda diferențelor de opinie³⁹ – și un prilej de a se exersa într-un exercițiu care va deveni definitiv pentru spiritul ionescian: *distanțarea critică*, expresie a gândirii sale structural anti-utopice.

„Lecția” românească s-a concretizat în afirmarea unei poziții incomode, amenințată mereu de solitudinea aproape totală, a *outsider*-ului. Eugène Ionesco a ales să fie un *outsider* teoretic, iar în această opțiune el se apropie de filozofia omului absurd al lui Camus, dar numai în măsura în care se confruntă cu „divorțul dintre om și viața sa, dintre actor și decorul său”⁴⁰. Ceea ce pentru Camus era pasul ultim a cărui urmare putea fi doar sinuciderea, pentru Ionesco este prima treaptă a lucidității. Din acest punct de vedere absurdul ionescian din primele piese poate fi interpretat – a și fost „citit”, de altfel, din această perspectivă – ca o consecință firească a acestui „divorț” camusian față de sensurile prestabilite, de decorurile cunoscute, de interpretările obișnuite și parazitare. Deosebirea esențială față de perplexitatea camusiană în fața constatării absurdului rezidă în descoperirea acțiunii, al cărei sens diferă însă de cel pe care Julien Benda îl considerase a fi cauza „trădării cărturarilor”. E vorba, așa cum vom putea constata mai departe, de opțiunea pentru acțiune înțeleasă mai degrabă ca re-acțiune în plan intelectual și prin aceasta întrutotul conformă cu limitele trasate de Benda pentru participarea cărturarilor la viața cetății.

*

Dacă orizontul lumii moderne va fi perceput, atât de Julien Benda, cât și de Eugène Ionesco, sub semnul decadenței, explicația se află – și

³⁸ Leon Volovici, *op. cit.*, p. 96.

³⁹ Afinitățile cu generația prind contur pe fundalul unui “complex de atitudini spirituale - așa cum îl numește Laura Pavel – ce poate fi definit prin termeni ca *autenticitate, trăire, experiențialism*” (Laura Pavel, *Ionesco. Anti-lumea unui sceptic*, Editura Paralela 45, 2002, p. 24).

⁴⁰ Albert Camus, *Mitul lui Sisif*, în *Fața și reversul, Nunta, Mitul lui Sisif, Omul revoltat, Vara*, traducere de Irina Mavrodin, Mihaela Simion, Modest Morariu, Editura RAO, București, 2001, p. 115.

ambii gânditori converg peste timp asupra acestei concluzii – în „pasiunea” modernilor pentru acțiune în detrimentul vieții spiritului:

„Epoca noastră este o epocă decăzută – scria Ionesco în *Prezent trecut, trecut prezent* - pentru că preocupării pentru absolut i s-a substituit problema politică, frenezia politică [...] Politica nu mai este organizarea cetății, ea este dezorganizarea ei [...] ea e voința de distrugere a realizărilor spiritului care se ascunde. [...] Toate revoluțiile distrug bibliotecile din Alexandria.”⁴¹

La fel ca Benda, Ionesco observa în rândul elitelor intelectuale o progresivă înstrăinare față de domeniul spiritului, abandonat în numele unui nou „ideal” în care cărturarul devine om de acțiune. Această turnură petrecută în zorii modernității era descrisă de Hannah Arendt, în studiul său, *The Human Condition*⁴², ca o inversare a raportului între cele două dimensiuni ale vieții urmane, *Vita contemplativa* și *Vita activa*. În această trecere de la contemplare la acțiune, Hannah Arendt sesiza „noutatea” adusă de modernitate, care nu se limitează la o substituție între cele două, ci reduce sensul contemplării la gândire, pe care o subordonează acțiunii. Ceea ce echivalează, în opinia cercetătoarei, cu eliminarea contemplației din orizontul lumii moderne, unde – înlocuită fiind de gândirea dirijată înspre acțiune – își pierde sensul în totalitate:

„În realitate, această schimbare care a avut loc în secolul al XVII-lea a fost mult mai profundă decât o simplă inversiune de ordin tradițional între a face și a contempla. Inversiunea propriu-zisă nu va privi decât relația dintre a face și a gândi, în vreme ce contemplarea, în sensul ei original de viziune a adevărului, a fost complet eliminată. Întrucât contemplarea este altceva decât gândirea. [...] Această inversare a privit doar gândirea, care servește acum acțiunii, la fel cum în filozofia medievală era *ancilla theologiae*, servind contemplării adevărului divin sau contemplării adevărului Ființei în filozofia antică.”⁴³ (tr. n.)

Conceptul de *Vita activa*, așa cum au constatat unii cercetători, a fost aureolat, până către începuturile perioadei moderne, de un sens negativ, de „ne-liniște”, *nec-otium, ascholia*⁴⁴, derivat din filozofia greacă antică, pentru care contemplarea era considerată a fi superioară activității umane întrucât nimic din ceea ce ar putea produce omul nu poate echivala frumusețea și

⁴¹ Eugène Ionesco, *Prezent trecut, trecut prezent*, traducere de Simona Cioculescu, Editura Humanitas, București, 2002, pp. 54 -55.

⁴² Am consultat ediția franceză a cărții: Hannah Arendt, *Condition de l'homme moderne*, traduit de l'anglais par Georges Fradier, préface de Paul Ricoeur, Calmann-Lévy, 1983.

⁴³ *Ibidem*, p. 365.

⁴⁴ *Vezi Novecento filosofico e scientifico*, a cura di Antimo Negri, vol. IV, Marzorati, Milano, 1991.

adevărul *Kosmos*-ului fizic⁴⁵. În accepțiune platoniciană, contemplarea, nota Hannah Arendt, era calea principală înspre cunoașterea adevărului în forma unui dialog interior (*eme ematuô*), care, „deși nu are nici o manifestare exterioară, presupunând chiar încetarea totală a oricărei activități, constituie totuși o stare extrem de activă.”⁴⁶ *Vita contemplativa* nu era așadar o non-acțiune, ci o stare privilegiată ca modalitate de a pregăti sufletul pentru contemplarea adevărului care depășește gândirea și limbajul⁴⁷. Iar în ceea ce privește *Vita activa*, aceasta era destinată să-și afle sensul prin *Vita contemplativa*, limitându-se la a servi necesității contemplației.

Orientându-se către o viață activă și punându-și gândirea în slujba acțiunii, omul modern „pierde lumea” în numele unei atenții exacerbate îndreptate înspre sine, dar nu ca loc de contemplare a unei permanențe: ceea ce-i rămâne omului modern, va conchide Arendt, este convingerea că *poate cunoaște doar ceea ce face sau că este ceea ce face*.

În fond, opinia autoarei nu diferă în mod fundamental de rezervele formulate de Julien Benda în fața primatului acțiunii asupra gândirii. „Ceea ce respinge Hannah Arendt, în ultimă instanță – scria Paul Ricoeur în prefața ediției franceze a cărții – este înlocuirea unei filozofii contemplative a istoriei, care se refugia în ideea „totului”, cu o filozofie politică, forțată să rămână în marginile acestei *Vita activa*.”⁴⁸

Dacă unul dintre semnele distinctive ale modernității ar fi așadar primatul acțiunii (omul modern reducându-și preocupările în sfera lui *homo faber*, în opinia Hannei Arendt) prin anularea sensului contemplației (de unde și constatarea morții lui Dumnezeu), consecința imediată a acestei suprimări este afirmarea a ceea ce exegetul Jacques le Rider numea *radicalizarea individualismului*. Emanciparea individului la nivel politic și social, petrecută, în opinia cercetătorului vienez, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, era secundată de „afirmarea încrezătoare și orgolioasă a individualității în domeniul eticului și esteticului”⁴⁹. O îngustare de perspectivă – ca o „coborâre a privirii” din „înalt” în planul „de jos” al eului - responsabilă pentru ceea ce Oswald Spengler numea „criza gravă a prezentului”⁵⁰ vrea așadar ca sensul contemplației să devină în modernitate unul exclusiv autoscopic, incapabil să părăsească limitele

⁴⁵ *Ibidem*, p. 688.

⁴⁶ Hannah Arendt, *op. cit.*, p. 365.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Paul Ricoeur, *Préface*, în Hannah Arendt, *op. cit.*, p. 30.

⁴⁹ Jacques le Rider, *Modernitatea vieneză și crizele identității*, traducere de Magda Jeanrenaud (după ediția a II-a revăzută și adăugită), Editura Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 1995

⁵⁰ Vezi Oswald Spengler, *Declinul Occidentului. Schiță de Morfologie a istoriei*, traducere de Ioan Lascu, Editura Beladi, Craiova, 1996.

interiorității. Autonomia și singurătatea extremă a individului constituie, așa cum observa cu îndreptățire Jacques le Rider, cele două fețe antinomice ale individualismului. Exaltat și ridicat la rang de fundament ultim al culturii autentice, individualismul a fost perceput deopotrivă ca maladie modernă a culturii și ca revelator al unei solitudini și fragilități a eului⁵¹.

O altă dimensiune completează tabloul acestei solitudini moderne a individului, care descoperă un spațiu compensativ de reconstruire narativă a identității în autobiografie și jurnalul intim, genuri ale autoficțiunii cu o largă răspândire în modernitate. Reconstrucția identității prin scris este contrapunctată însă și de o altă formă de depășire a frustrării limitelor individualismului: e vorba, așa cum am arătat mai sus, de atracția pe care acțiunea (în primul rând cea de ordin politic) a exercitat-o îndeosebi în rândul intelectualilor moderni.

Într-un fragment dintr-un articol publicat în *Scrisori din Paris*, Eugen Ionescu teoretiza tocmai această dualitate contemplație (înțeleasă aici ca neimplicare pe „scena lumii”) - acțiune, precum și propria dificultate de a se sustrage acestei duble determinări:

„Eu însumi, spectator înfrigorat al mării drame ce se dă pe scena lumii, participând, mușcându-mi pumnii în stal, dorind demascarea „intrinsicului” și victoria celui bun, aș vrea să pot privi evenimentele contemplativ. (Dar ce impulsii tind să m-arunce, din fotoliu, pe scenă, dacă nu printre eroi, dar măcar printre figuranți?)”⁵².

A fi deopotrivă spectator și actor pe scena lumii: în această auto-caracterizare se ascunde, credem, ipostaza definitorie pentru sensul participării și al „angajamentului” pe care și-l va asuma Eugène Ionesco printre contemporani. Că nu puține au fost momentele în care fotoliul de spectator a devenit insuficient o dovedește cantitatea impresionantă de articole, interviuri, conferințe și luări de poziție, în general, prin care dramaturgul a ales și un alt limbaj pentru a se exprima, altul decât al literaturii sau al teatrului. Că a devenit, de asemenea, „actor pe jumătate”, păstrându-și intact spiritul critic și vorbind din perspectiva unui *outsider* incomod, parte din acea „majoritate tăcută” a spectatorilor care au curajul să vorbească, ne-o arată, de cele mai multe ori, el însuși, păstrându-și luciditatea până la capăt. Iar când se îndoia de sensul acestei implicări în viața cetății, Ionesco putea să se consoleze, ironic, ca în *Căutarea intermitentă*,

⁵¹ Jacques le Rider, *op. cit.*, p. 45.

⁵² Eugen Ionescu, *Un sens catolic și francez de așezare a lumii [Scrisori din Paris]*, în *Război cu toată lumea. Publicistică românească*, vol. 2, ed. cit., p. 220.

că, dacă mesajul său nu a fost auzit sau înțeles, atunci el singur a avut măcar un beneficiu derizoriu din asta, în faptul că, ocupându-și gândurile cu treburi politice, a putut să-și stăpânească, măcar iluzoriu, angoasa:

„Mă miram că gândesc prea mult. Trebuie să gândești cât mai puțin posibil. Sau despre lucruri care nu privesc existența, nici inexistența, nici totul, nici nimicul. Să te gândești la politică, la observații tehnice, la problemele zilei, la problemele de actualitate. Să ai griji. Ocupații. Așa scapi de angoasă. Fără probleme insolubile”⁵³.

Dacă Cioran – așa cum credea Ionesco – deținea „secretul” de a-și controla angoasa, amuțind-o prin rostire, prin „frumusețea stilului”⁵⁴, găsind șansa distanțării de sine în expresie⁵⁵, pentru autorul *Scaunelor* rare au fost momente în care literatura a putut fi privită altfel decât ca exercițiu de potențare, de adâncire a angoasei. Genul literar creditat în perioada românească a formării sale intelectuale a fost jurnalul, definit ca singurul în stare să se apropie de „frază-țipăt”, de autenticitatea trăirii. Opțiunea pentru autoficțiune⁵⁶ ca tentativă de reconstrucție a identității prin scris a însemnat, dincolo de o terapeutică aproape sau aparent ineficientă și de revelația dramatică a vidului subiectivității, o paradoxală menținere în *inima angoasei*. Dar ceea ce singularizează sensul angoasei ionesciene este asocierea ei în același timp cu luciditatea extremă, pe de o parte, și cu starea de contemplare, pe de alta. Angloasa ionesciană este mai puțin subsumabilă „bolii” subiectivității moderne și tribulațiilor eului psihologic și mai mult încadrabilă unei forme de suferință metafizică⁵⁷ apropiată de trăirea omului

⁵³ Eugène Ionesco, *Căutarea intermitentă*, ed. cit., p. 64.

⁵⁴ „Mais Cioran, lui, a la chance d’avoir quelque chose qui le calme, l’apaise – la beauté du style. Moi, je n’ai pas la beauté du style et le style ne m’est d’aucun secours... L’angoisse authentique n’est pas compatible avec le style”, în *Un entretien inédit avec Eugène Ionesco*, în „Magazine littéraire”, ed. cit., p. 23.

⁵⁵ Cioran a teoretizat în mai multe rânduri senzația de eliberare pe care i-o dădea transpunerea gândului în expresie: „A scrie, oricât de puțin, m-a ajutat să trec de la un an la altul, obsesiile exprimate fiind atenuate și pe jumătate depășite [...] Exprimarea te diminuează, te sărăcește, te ușurează de greutatea propriului eu, exprimarea este pierdere de substanță și eliberare. Te goleşte, deci te salvează de un preaplin împovăraător.” (Emil Cioran, *Exerciții de admirație. Eseuri și portrete*, traducere din franceză de Emanoil Marcu, Editura Humanitas, București, 2002, p. 218).

⁵⁶ „Greșeala fundamentală pe care am făcut-o este aceasta: în loc să povestesc lucruri inexistente, m-am apucat să povestesc despre mine însumi și să apăr anumite puncte de vedere și anumite idei.” (Eugène Ionesco, *Sub semnul întrebării*, traducere de Natalia Cernăuțeanu, Editura Humanitas, București, 1994, p. 7).

⁵⁷ În convorbirile cu Claude Bonnefoy, Ionesco preciza că, dacă „literatura este nevroză”, această afirmație prezintă interes în măsura în care nevroza e mai mult decât un caz particular și psihologic, devenind semnificativă și reprezentativă pentru condiția umană ca „disperare metafizică” sau ca ecou al unor elemente psihosociologice care tulbură echilibrul scriitorului. (*Vezi Între viață și vis*.

religios. Cum însă experiența religioasă a dramaturgului va fi definită de el însuși în marginile unei *căutări intermitente*, ieșirea din angoasă – cu excepția rarelor momente de iluminare sau de revelație – nu se va produce altfel decât ca o conștientizare a limitei, sau, altfel spus, ca o auto-proiectare în afara lumii, acolo unde omul, lumea și sensurile ei pot fi puse sub semnul întrebării:

„A fi în angoasă este pentru mine a fi dincolo de limita acestei lumi; adică, în angoasă, lumea întregă este pusă sub semnul întrebării: De ce există mai degrabă ceva decât altceva? se întreba Heidegger”⁵⁸.

Parțiala recuperare a contemplației într-o voluntară izolare și transcendere a limitelor individualității va fi asimilată de Ionesco unei greu suportabile libertăți a gândirii, care, eliberată de contururile familiare ale lumii cunoscute, descoperă straniețea situației „în afara universului”:

„Să fii liber, să fii în afara istoriei, să nu fii în ordinea lumii, să nu fii un instrument din orchestră sau o notă a simfoniei. Să nu fii pe scenă. Să vezi și să auzi totul din sală. Ca și cum ai fi în afara universului. Dacă te afli pe scenă, dacă faci parte din orchestră, nu auzi decât tumultul, nu surprinzi decât disonanțele.”⁵⁹

Un similar exercițiu de contemplație a realității până la desprinderea ei din frontierele obișnuitului va întreprinde și scriitorul austriac Robert Musil, într-un colaj reportericesc din volumul său de *Opere pre-postume*. Personajul unui astfel de reportaj privește, printr-un binoclu, de la balconul său, o intersecție aglomerată din centrul Vienei: pe măsură ce privirea se adâncește, orizontul cunoscut al realității se desprinde ca o coajă, lăsând la vedere un fel de schelet care doar vag mai amintește de lumea „inițială”:

„Teoria sa este izolarea. Nu vedem niciodată lucrurile decât în ansamblul a ceea ce le înconjoară, astfel încât ajungem să le confundăm cu semnificația pe care le-o dă acest ansamblu. O dată desprinse de el, acestea devin incompreensibile, chiar terifiante, așa cum vor fi fost, poate, în ziua care a urmat creației, atunci când aparențele nu erau încă familiare unele altora, și nici nouă.”⁶⁰ (tr. n.)

„Trăiesc în straniețate, cufundat în straniu. Nu cunosc noțiunea de „normal”⁶¹, scria, în același spirit musilian, Eugène Ionesco. Iar dacă

Convorbiri cu Claude Bonnefoy, traducere din franceză de Simona Cioculescu, Editura Humanitas, București, 1999, p. 31).

⁵⁸ *Ibidem*, p. 9.

⁵⁹ Eugène Ionesco, *Prezent trecut, trecut prezent*, ed. cit., p. 63.

⁶⁰ Robert Musil, *Oeuvres préposthumes*, Ed. Humanitas à Zurich, 1935.

⁶¹ Eugène Ionesco, *Căutarea intermitentă*, traducere de Barbu Cioculescu, Editura Humanitas, București, 2004, p. 20.

sentimentul angoasei îi va revela deopotrivă straniețea și insolitul lumii, această stare aflată în vecinătatea unei lucidități sinonimă cu un fel de insomnie a gândirii este, în același timp, semnul unei dedublări prin care Ionesco poartă un etern dialog cu sine însuși ca și cum ar fi „altul”. „Și asta mai arată – observa jurnalistul André Coutin într-un interviu cu dramaturgul – că vă place să fiți, întotdeauna, cel puțin doi”⁶².

Dorința de a fi, simultan, spectator și actor pe scena lumii sau protagonist și veșnicul său interlocutor în propria literatură caracterizează neîndoiește o conștiință dialogică a cărei trăsătură definitorie rămâne indecizia. Locul ideal care i s-ar potrivi autorului *Cântăreței chele* este unul „între” scenă și spectator, suficient de implicat încât să nu fie un simplu spectator, dar și suficient de detașat încât să nu fie întrutotul „rinocerizat” în spectacolul de pe scenă. O situație extrem de incomodă, de altfel, amenințată de singurătate, pe de o parte, dar mai ales de imposibilitatea de a se decide pentru un punct de vedere fără ispita de a-i dezvălui simultan reversul:

„Asta nu e punctul meu de vedere (eu nu am nici unul). [...] Nu am nici unul pentru că scepticismul, indecizia, mi-au intrat în oase. La început era „un joc al spiritului”, acum a devenit morb, a intrat în organic. Încă nu mi-am ales calea: să fie cea „luminoasă”, sau cea „obscură”?”⁶³.

Ludic și sceptic în același timp, decojind straturile superficiale ale alcăturii lumii, recompunând-o fără a avea reguli prestabilite, suferind de o iremediabilă angoasă pe care și-o poate uita doar când face politică (scriind împotriva ei), Ionesco își asumă rolul de bufon tragic care vorbește în *agora*. Sortit să împartă același destin cu contemporanii săi moderni, prizonieri ai subiectivității, Ionesco recuperează o dimensiune pierdută a spiritului, contemplarea. Neputând însă să depășească sfera căutării transcendentului în revelația credinței, acest dramaturg care vrea să fie și spectator, dar și actor pe marea scenă a lumii, se auto-contemplă potențându-și angoasa și ajungând, astfel, prin propriile cuvinte, „dincolo de limita acestei lumi”. Adică acolo unde începe straniul și, poate, absurdul. Continuă să scrie, deși de cele mai multe ori e conștient că literatura trebuie să fie „altceva” și „iată că nu este”. Scrie, mai ales, pentru a-și trezi contemporanii din scenariile pseudoprogresiste în care cred orbește, ca niște „oi turbate”.

⁶² *Idem, A rupe tăcerea. Convorbiri cu André Coutin*, ed. cit., p. 72.

⁶³ Eugen Ionescu, Scrisoare către Tudor Vianu (Vichy, 20.II.1944), în *Scrisori către Tudor Vianu*, II, ed. cit., p. 234.

BIBLIOGRAFIE

- IONESCO, Eugène, *Antidoturi*, traducere de Mariana Dimov, Editura Humanitas, București, 2002
- IONESCO, Eugène, *A rupe tăcerea. Convorbiri cu André Coutin*, traducere din franceză de Emanoil Marcu, Editura Humanitas, București, 2008
- IONESCO, Eugène, *Căutarea intermitentă*, traducere de Barbu Cioculescu, Editura Humanitas, București, 2004
- IONESCO, Eugène, *Între viață și vis. Convorbiri cu Claude Bonnefoy*, traducere din franceză de Simona Cioculescu, Editura Humanitas, București, 1999
- IONESCO, Eugène, *Prezent trecut, trecut prezent*, traducere de Simona Cioculescu, Editura Humanitas, București, 2002
- IONESCO, Eugène, *Sub semnul întrebării*, traducere de Natalia Cernăuțeanu, Editura Humanitas, București, 1994
- IONESCU, Eugen, *Nu*, ediția a II-a, Editura Humanitas, București, 2002
- IONESCU, Eugen, *Război cu toată lumea. Publicistică românească*, vol. I-II, ediție îngrijită și bibliografie de Mariana Vartic și Aurel Sasu, Editura Humanitas, București, 1992
- *
- IONESCO, Eugène, “Europa și intelectualii” (anchetă de Alison Browning), traducere de Irina Petraș, în *Luceafărul*, nr. 5, 1990, pp. 8-9.
- IONESCO, Eugène, “Raport asupra unității spirituale franceze, a divergențelor politice”, în *Jurnalul literar*, II, nr. 35-38, octombrie 1991, pp. 2-4.
- IONESCO, Eugène, “Cultura și politica”, în *ARC*, nr. 4, 1991
- IONESCO, Eugène, *Un entretien inédit avec Ionesco – Tout finit dans l’horreur*, propos recueillis par Gabriel Liiceanu”, în „Magazine littéraire”, no. 335, septembre 1995, p. 20
- *
- *** *Scrisori către Tudor Vianu*, vol. II (1936-1949), ediție îngrijită de Maria Alexandrescu Vianu și Vlad Alexandrescu, note de Vlad Alexandrescu, Editura Minerva, București, 1994

- ARENDDT, Hannah, *Condition de l'homme moderne*, traduit de l'anglais par Georges Fradier, préface par Paul Ricoeur, Calmann – Lévy, Paris, 1983
- ARENDDT, Hannah, *Originile totalitarismului*, traducere de Ion Dur și Mircea Ivănescu, Editura Humanitas, București, 1994
- BARRIS, Roann, *Teatrul intervalului. Arhitectura și sfârșitul spectatorului*, traducere de Cristina Sălăjanu, Editura Paideia, București, 1999
- BENDA, Julien, *Trădarea cărturarilor*, traducere de Gabriela Creția, prefață de Andrei Pippidi, Editura Humanitas, București, 2007
- CAMUS, Albert, *Mitul lui Sisif*, în *Fața și reversul, Nunta, Mitul lui Sisif, Omul revoltat, Vara*, traducere de Irina Mavrodin, Mihaela Simion, Modest Morariu, Editura RAO, București, 2001
- CIORAN, Emil, *Exerciții de admirație. Eseuri și portrete*, traducere din franceză de Emanoil Marcu, Editura Humanitas, București, 2002
- LE RIDER, Jacques, *Modernitatea vieneză și crizele identității*, traducere de Magda Jeanrenaud (după ediția a II-a revăzută și adăugită), Editura Universității "Al. I. Cuza", Iași, 1995
- MARINO, Adrian, *Pentru Europa: integrarea României: aspecte ideologice și culturale*, ediția a doua revăzută și întregită, cu un post-scriptum al autorului, cuvânt înainte de Silviu Lupescu, Iași, București, Polirom, 2005
- MUSIL, Robert, *Oeuvres préposthumes*, Ed. Humanitas à Zurich, 1935
- NOICA, Constantin, *Cum s-a mințit Julien Benda!*, publicat în „Ultima oră”, I, 75, 27 martie 1929
- NOICA, Constantin, *Inculpatul Julien Benda*, în „Ultima oră”, I, 191, 15 august 1929
- PAVEL, Laura, *Ionesco. Anti-lumea unui sceptic*, Editura Paralela 45, 2002
- ȘULUȚIU, Octav, *De ce n-a mințit Julien Benda!*, în „Ultima oră”, I, 183, 6 august 1929
- VOLOVICI, Leon, *Ideologia naționalistă și „problema evreiască”. Eseu despre formele antisemitismului intelectual în România anilor '30*, Editura Humanitas, București, 1995
- *** *Novecento filosofico e scientifico*, a cura di Antimo Negri, vol. IV, Marzorati, Milano, 1991